

Т. В. Ладиченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

11

Т. В. Ладиченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

(рівень стандарту, академічний рівень)

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Грамота»
2011

УДК 94(100)(075.3)
ББК 63.3(О)я 721
Л15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
№ 235 від 16.03.2011 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

**Наукову експертизу проводив
Інститут історії України НАН України.**

**Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.**

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

Ладиченко Т. В.

**Л15 Всесвітня історія : Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.
(рівень стандарту, академічний рівень). — К. : Грамота, 2011. — 224 с. : іл.
ISBN 978-966-349-306-X**

Підручник містить навчальний матеріал із всесвітньої історії другої половини ХХ — початку ХХІ ст. для 11 класу, який поданий відповідно до чинної програми «Всесвітня історія». Глибше осягнути цей складний і насичений багатьма подіями період всесвітньої історії допоможуть ілюстрації, мапи, схеми, запитання та завдання для самоперевірки, обговорення та дискусій.

Навчальний матеріал підручника сприятиме формуванню в учнів відчуття належності України до європейської цивілізації, розуміння єдності світу та необхідності вирішення глобальних проблем людства спільними зусиллями.

УДК 94(100)(075.3)
ББК 63.3(О)я721

ISBN 978-966-349-306-X

© Ладиченко Т. В., 2011
© Видавництво «Грамота», 2011

ЗМІСТ

Від автора	4
Тема 1. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
§ 1. Початок Другої світової війни (1939 р. — червень 1941 р.)	5
§ 2. Воєнні дії в 1941–1942 рр.	16
§ 3. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору. Воєнні дії в 1943 р.	25
§ 4. Воєнні дії в 1944–1945 рр.	36
§ 5. Світ після Другої світової війни	44
Тема 2. США ТА КАНАДА В 1945 р. — НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.	
§ 6. США в 40–60-х роках ХХ ст.	54
§ 7. США в 60–90-х роках ХХ ст.	59
§ 8. Внутрішньополітичні та зовнішньополітичні пріоритети американських президентів у ХХІ ст.	64
§ 9. Канада	69
Тема 3. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	
§ 10. Особливості суспільно-політичного та економічного розвитку країн Західної Європи в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.	76
§ 11. Велика Британія	82
§ 12. Франція	89
§ 13. Німеччина	95
§ 14. Італія	101
Тема 4. СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ	
§ 15. Завершення епохи Сталіна. Хрущовська «відлига»	107
§ 16. Роки брежнєвського «застою» (1964–1985). Від «перебудови» до розпаду СРСР . .	114
§ 17. Росія та нові незалежні держави наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.	121
Тема 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 р. — ПОЧАТОК ХХІ ст.)	
§ 18. Країни Центральної та Східної Європи після Другої світової війни	127
§ 19. Демократичні революції. Трансформації посткомуністичного суспільства	132
§ 20. Політичні, економічні та соціальні трансформації посткомуністичного суспільства	137
Тема 6. РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.	
§ 21. Ліквідація колоніалізму, створення та розвиток незалежних держав	143
§ 22. Японія	148
§ 23. Китай	152
§ 24. Індія	158
§ 25. Країни Африки та Близького Сходу	165
§ 26. Країни Латинської Америки	175
Тема 7. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	
§ 27. Виникнення та розгортання «холодної війни» в 40–80-х роках ХХ ст.	180
§ 28. Закінчення «холодної війни» (друга половина 80-х — 90-і роки ХХ ст.)	187
Тема 8. РОЗВИТОК НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ (1945 р. — ПОЧАТОК ХХІ ст.)	
§ 29. Основні напрями НТР у другій половині ХХ ст.	193
§ 30. Основні течії в літературі та мистецтві в повоєнні роки	196
§ 31. Образотворче мистецтво, музика, театр, кіно, архітектура, фізична культура та спорт	199
Тема 9. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ	
§ 32. Загальна характеристика глобальних проблем сучасності	208
§ 33. Шляхи подолання нинішніх проблем людства	216
Короткий словник понять і термінів	222

Шановні одинадцятикласники!

Підручник, за яким ви будете навчатися цього року, є навчальною книжкою нового типу. Він написаний відповідно до вимог оновленої програми з курсу всесвітньої історії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для 11 класу. Матеріал підручника побудований за новою схемою: авторський текст, документи, свідчення очевидців і учасників подій, уривки з праць відомих істориків, мистецтва, схеми, питання та завдання для самоперевірки, обговорення та дискусій.

Метою підручника є:

- пояснити причини, хід і наслідки найважливіших подій цього відповідального та складного періоду в історії людства;
- створити уявлення про культурні та науково-технічні здобутки людства, а також глобальні проблеми та можливі шляхи їх вирішення;
- пояснити історичні терміни та поняття, які ви маєте засвоїти та використовувати;
- удосконалити ваші практичні вміння: працювати з мапами, таблицями, схемами, порівнювати різні джерела інформації, аналізувати їх і робити висновки;
- розвинути комунікаційні навички: обговорювати питання в групі; формулювати власну точку зору; аргументовано висловлювати її, поважаючи при цьому погляди вашого співбесідника;
- сформулювати у вас неприйняття ідеологій, що проповідують зверхність одних народів над іншими, ненависть до людей іншої раси, віри, культури та співчуття до жертв війни, агресії, геноциду;
- виховати любов і повагу до представників старшого покоління, які винесли весь тягар тяжких випробувань, що випали на долю нашої держави та інших народів Європи в минулі десятиріччя, захистили світ від «коричневої чуми» нацизму, побудували суспільство, у якому ми живемо.

Безумовно, такий складний і насичений багатьма подіями період історії, який ви вивчатимете в 11 класі, повністю висвітлити в підручнику невеликого обсягу неможливо. Ми пропонуємо вам скористатися додатковими друкованими джерелами, такими як історичні, військові, культурологічні, політологічні енциклопедії, словники, довідники для поглибленого вивчення тих чи інших питань.

Для багатьох із вас більш доступним і легким шляхом збирання інформації є Інтернет. Рекомендуємо користуватися сайтами historic.ru/books; <http://www.world-historyplus.com/>; worldhistorypictures/photo2.html; <http://evgenau.livejournal.com>, <http://>

Треба пам'ятати, що на ті чи ті події можуть існувати різні погляди. Толерантність і повага до інших – характерна риса сучасного демократичного суспільства, що існує в більшості європейських країн і яке ми будуємо в Україні.

Сподіваємося, що вивчення курсу всесвітньої історії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. сприятиме формуванню у вас відчуття належності України до європейської цивілізації, розуміння єдності світу та необхідності вирішувати глобальні проблеми людства спільними зусиллями із застосуванням найновіших досягнень науково-технічної революції.

Автор

Тема 1

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§1 / Початок Другої світової війни (1939 р. — червень 1941 р.)

• *Пригадайте, які наслідки мала Перша світова війна. Чому частина держав була незадоволена Версальсько-Вашингтонською системою?*

1. Причини, характер і періодизація Другої світової війни.

Наприкінці 1930-х років людство вдруге у ХХ ст. було втягнуте у світову війну. Цій трагічній події передувала епоха протистояння тоталітаризму¹ та демократії. У кількох країнах Європи й інших континентів виникли та значно посилилися тоталітарні режими, які прагнули захопити життєвий простір, сировинні ресурси, ринки збуту товарів, забезпечити себе дешевою робочою силою за рахунок поневолених народів. Демократичні країни, у яких діяли парламентські форми правління й сформувалося громадянське суспільство, на жаль, через об'єктивні та суб'єктивні причини не спромоглися запобігти активній та всебічній підготовці до війни держав-агресорів.

Більшість дослідників вважає, що головною причиною Другої світової війни була Версальсько-Вашингтонська система, яка поставила Німеччину в дуже скрутне становище. Німці почували себе приниженими Версальським договором і були ображені тим, що їх звинувачували в усіх негараздах. Націонал-соціалістична партія на чолі з А. Гітлером успішно використала прагнення до реваншу, яке охопило значну частину німецького народу, і в другій половині 1930-х років почала боротися за своє «місце під сонцем». Японія та Італія також уважали себе несправедливо обділеними: за рішенням Вашингтонської конференції Японія втратила свої завоювання в Китаї, а Італія не почувала себе рівною в таборі переможців. Усі вони стали на шлях нового переділу світу.

Другою причиною виникнення війни було загострення суперечностей між великими державами внаслідок глибокої економічної кризи. Одні країни виходили з неї шляхом проведення економічних реформ і збереження демократичних засад у розвитку суспільства, а в інших утвердилися тоталітарні режими, що підтримували расизм, націоналізм і мілітаризм в економічній та духовній сферах.

Третьою причиною розв'язання воєнного конфлікту була політика потурання агресорам, яку проводили Велика Британія та Франція. Прем'єр-міністр Великої Британії Невілл Чемберлен і президент Франції Едуар Даладьє сподівалися

¹ *Тоталітаризм* — політичний режим, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами суспільного життя.

Підписання німецько-радянського пакту про ненапад. 23 серпня 1939 р.

своїми уступками задовольнити амбіції А. Гітлера. Вони не могли навіть уявити, яку жахливу політику проводитимуть нацисти¹ щодо населення країн Європи через кілька років.

Передумовою війни вважається той факт, що в серпні 1939 р. тоталітарні диктатори — Гітлер і Сталін — підписали пакт про ненапад і розподілили сфери впливу в Європі за таємним протоколом Ріббентропа–Молотова. Гітлер розпочав воєнні дії після досягнення домовленостей зі Сталіним.

У ході Другої світової війни її характер змінювався. На першому етапі (1939–1941) вона мала загарбницький і несправедливий характер з боку агресивних тоталітарних і мілітаристських² режимів Німеччини, Японії, Італії та їхніх сателітів і була справедливою та визвольною для жертв агресії та їхніх союзників. А з 22 червня 1941 р. після нападу Німеччини на СРСР характер війни змінився — вона стала антинацистською.

Друга світова війна поділяється на п'ять періодів: *перший період* (1 вересня 1939 р. — 21 червня 1941 р.) охоплює події з початку війни до нападу гітлерівської Німеччини та її союзників на СРСР; *другий* (22 червня 1941 р. — 18 листопада 1942 р.) — період тяжких оборонних боїв для радянської армії, який закінчився напередодні її контрнаступу під Сталінградом); *третій період* (19 листопада 1942 р. — 5 червня 1944 р.) був визначальним. Після перемоги під Сталінградом і на Курській дузі розпочався наступ радянських військ і витіснення ворога з території Радянського Союзу. Союзники СРСР здобули перемоги в Африці та на Сицилії, змусили капітулювати Італію. Відкриттям Другого фронту в Європі розпочався *четвертий період* (6 червня 1944 р. — 9 травня 1945 р.), для якого був характерний наступ радянської армії на всіх напрямках і розгром нацистської Німеччини; *п'ятий період* (10 травня 1945 р. — 1 вересня 1945 р.) завершився розгромом і капітуляцією мілітаристської Японії.

2. Напад Німеччини на Польщу.

Першою жертвою в Другій світовій війні стала Польща. До нападу на цю країну А. Гітлер готувався кілька місяців. За планом «Вайс», затвердженим у квітні 1939 р., стратегічне зосередження та розгортання нацистських військ завершилося 25 серпня.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Для воєнних дій проти цієї країни загарбниками були задіяні 62 дивізії, зокрема 7 танкових. Німецьким військам протистояла польська армія, що мала 1 млн 750 тис. солдатів і офіцерів, але на її озброєнні було лише 29 рот старих панцерників, 9 рот легких танків і майже 500 літаків застарілих конструкцій. Отже, сили були нерівними.

¹ *Націсти* — представники націонал-соціалістичного руху, насадженого в Німеччині А. Гітлером.

² *Мілітарізм* — система політичних, ідеологічних і економічних засобів, спрямованих на нарощування військової могутності держави.

Польська кампанія 1939 р.

Польські війська мужньо билися проти сильнішого ворога. Героїчною сторінкою польської історії стала оборона Варшави. Столицю Польщі гітлерівці змогли захопити лише 28 вересня після жорстоких 20-денних боїв.

Зі спогадів німецького генерал-лейтенанта К. Дітмара

Поляки утримували ще кілька пунктів: Варшаву, Модлин і косу Хель. Оточені польські частини відстоювали не Польщу, оскільки їй уже ніщо не могло допомогти, а свою військову честь. Як на полях битв, так і в оточених фортецях поляки в основному воювали надзвичайно хоробро, хоча й знали, що повернути втрачене вже неможливо.

• Чому, незважаючи на очевидну поразку, як уважав німецький генерал, поляки воювали надзвичайно хоробро?

Польська армія була розгромлена за три тижні. Нацисти втратили майже 10 тис. убитими. За умовами таємного протоколу Ріббентропа–Молотова радянські війська 17 вересня 1939 р. вступили на терени Західної України та Західної Білорусії. Менше ніж за два тижні вони зайняли ці території.

28 вересня 1939 р. між Німеччиною та СРСР був підписаний договір «Про дружбу і кордон». До нього була долучена мапа та два додаткові таємні протоколи. В одному з них зазначалося, що Люблінське та частина Варшавського воєводства включені до сфери впливу Німеччини, а Литва передається СРСР. Цей договір зафіксував четвертий поділ Польщі й уточнив лінію радянсько-німецького кордону. За домовленістю їй було переміщено на схід порівняно з умовами таємного протоколу від 23 серпня 1939 р. Нова лінія кордону майже збігалася з етнографічними межами проживання поляків з одного боку та українців і білорусів – з іншого. Землі з польським населенням залишились у складі Німеччини, а СРСР поширив свою сферу впливу на Литву. Отже, до Німеччини відійшло 48,6 % території Польщі, де проживало 69,9 % її населення, а до СРСР – 51,4 % території Литви та 30,1 % її населення.

Зі спогадів німецького генерал-лейтенанта К. Дітмара

Відродження польської держави не входило до планів Гітлера щодо захоплених німцями східних територій. Стосовно тієї ролі, відведеної польському народу, то її дуже добре визначила подія, яку й тепер згадують з острахом, – Хатинь.

• Як ставилися до польського народу обидва диктатори – Гітлер і Сталін?

3. Уходження Північної Буковини, Бессарабії, Латвії, Литви, Естонії до складу Радянського Союзу.

У 1940 р. ускладнилися відносини СРСР із сусідньою Румунією. Користуючись тим, що головні сили вермахту перебували на заході, радянські війська в червні зайняли території Бессарабії та Північної Буковини. На цих землях мешкало здебільшого українське населення. Уряд Румунії, не маючи підтримки з боку Німеччини, наказав своїм військам залишити території, означені в ультиматумі. Там була встановлена радянська влада.

Північна Буковина та приднаунайські українські землі ввійшли до складу УРСР. Законодавче закріплення нових територій у складі СРСР завершилося утворенням нової союзної республіки – Молдавської РСР і розподілу території Бессарабії між МРСР та УРСР.

Восени 1939 р. радянське керівництво нав'язало урядам країн Прибалтики «договори про взаємну допомогу», згідно з якими передбачалося використання СРСР їхніх військово-морських баз. За цими так званими «договорами» десятки тисяч радянських військовослужбовців розміщувались у Прибалтійських державах. Спираючись на свої збройні сили та місцевих комуністів, сталінське керівництво влітку 1940 р. фактично примусило Латвію, Литву й Естонію утворити коаліційні уряди, які контролювали Москва та Комінтерн. На виборах до найвищих органів влади цих республік кандидатів висували лише компартії та робітничі організації. Унаслідок таких виборів обрані сейми Латвії та Литви й Державна рада Естонії проголосили входження цих країн до СРСР на правах союзних республік. **3–6 серпня 1940 р.** VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про входження проголошених Литовської РСР, Латвійської РСР, Естонської РСР до складу Радянського Союзу.

4. Радянсько-фінська війна.

Фінляндія була частиною Російської імперії, хоча й мала права автономії. У грудні 1917 р. вона отримала незалежність. Ленін сподівався, що вдячні фіни встановлять радянську владу, однак цього не сталося. Фінляндія у 20–30-і роки ХХ ст. була незалежною державою, яка проводила самостійний зовнішньополітичний курс і мала прохолодні відносини з Радянським Союзом.

Протягом 1938 р. радянське керівництво вело перемовини з Фінляндією про можливість укладення угоди про взаємодопомогу, однак фінська сторона не проявляла щодо цього особливої активності та зацікавлення.

У жовтні 1939 р. СРСР запропонував Фінляндії здати йому в оренду строком на 30 років порт Ханко, віддати півострів Рибачий, з якого контролюються підходи до Мурманська, перенести лінію радянсько-фінського кордону на північ від Ленінграда на декілька десятків кілометрів в обмін на територію в Карелії. Однак ці пропозиції Фінляндія не підтримала.

Відтак радянське керівництво взяло курс на збройне вирішення проблеми. Ско-

риставшись прикордонним інцидентом, який стався **30 листопада 1939 р.**, СРСР розпочав війну проти Фінляндії, що тривала 105 днів. У бойових діях з боку СРСР узяли участь 960 тис. бійців, з боку Фінляндії – 400 тис. У період із листопада 1939 р. по лютий 1940 р. стратегічна ініціатива належала фінам, а радянські війська зазнали тяжких поразок. Лише в лютому 1940 р. ціною величезних утрат вони перейшли в наступ, прорвали оборону фінів, штурмом захопили Виборг.

У **березні 1940 р.** була підписана мирна угода, за якою СРСР отримав півострів Ханко; нова лінія радянсько-фінського кордону встановлювалася по лінії 1809 р.

Трофеї радянських танкістів. 1939 р.

Війна проти Фінляндії підірвала міжнародний престиж СРСР:

- його було виключено з Ліги Націй як країну-агресора (грудень 1939 р.);
- зросла зневага Великої Британії, Франції та їхніх європейських союзників до СРСР як боєздатного союзника;
- війна показала Німеччині слабкість радянської воєнної машини.

«Мала війна» проти Фінляндії коштувала радянському народові дорого: 70 тис. бійців загинули та пропали безвісти, 176 тис. були поранені й обморожені (фінська сторона втратила загиблими 23 тис. військовиків, 44 тис. були поранені). Однак на відміну від Прибалтійських держав Фінляндія зберегла свою незалежність.

5. Окупація Німеччиною Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії.

3 вересня 1939 р. Велика Британія та Франція оголосили війну Німеччині, виконуючи свої зобов'язання перед Польщею, але воєнних дій не розпочали. Французькі війська, які більше аніж утричі переважали німецькі на Західному фронті, здійснили лише невеликий наступ у районі Саарбрюкена на початку вересня, а вже 3 жовтня відступили за оборонну «лінію Мажино». Це дало можливість Німеччині зосередити війська в стратегічно важливих місцях і **9 квітня 1940 р.** напасти на Данію та Норвегію.

У *Данії* бойові дії фактично не велися. Через годину після вторгнення Німеччини уряд цієї країни й данський король капітулювали, не чинячи протидії гітлерівським військам. Під час загарбання Данії нацисти втратили двох солдатів убитими, а 10 були поранені.

По-іншому склалася ситуація в *Норвегії*. Норвезькі міста, розташовані на узбережжі, мали надійну берегову оборону. Збройні сили Норвегії, а надто флот, були достатньо боєздатними. Перший етап бойових дій тривав із **9 по 14 квітня** й став вирішальним для долі країни: більша її частина була захоплена німецькими військами, до влади прийшов ватажок норвезьких фашистів Відкун Квіслінг. Король та уряд із залишками норвезької армії були депортовані до Великої Британії 10 червня 1940 р. У Норвегії розпочався рух Опору.

Водночас здійснювалась усебічна підготовка до наступу проти англо-французьких військ. Німецьке командування планувало нанести основний удар у місці перетину кордонів Бельгії та Люксембургу з Францією через гори Арденни, а далі в обхід англо-французьких військ на Кале в напрямі до Ла-Маншу. Гітлер обрав цей напрям, щоб обійти з півночі добре укріплену «лінію Мажино». На світанку **10 травня 1940 р.** сухопутні війська вермахту розпочали вторгнення до *Голландії, Бельгії, Люксембургу*. 13 травня вони прорвали фронт союзників на р. Маас. Через день голландські збройні сили капітулювали.

У *Великій Британії* були надзвичайно стурбовані швидким просуванням гітлерівських військ і почали створювати загоны цивільної оборони. Важливою подією стало те, що в Лондоні відбулася зміна уряду. Прем'єр-міністром Великої Британії став давній супротивник А. Гітлера — **Вінстон Черчілль**, який замінив на посту Н. Чемберлена — найактивнішого провідника «політики умиротворення», що вже себе дискредитувала.

17 травня гітлерівські війська ввійшли до Брюсселя — столиці *Бельгії*, а наступного дня Гітлер видав декрет про приєднання до Німеччини трьох бельгійських округів.

Напад Німеччини на Норвегію та Данію 9 квітня 1940 р.

6. Розгром Франції. План «Морський лев».

14 травня 1940 р. німецькі війська прорвали оборону французів під Седаном. У наступ перейшов генерал Г. Рундштедт, головнокомандувач ударного угруповання «А», у складі якого перебував танковий корпус генерала Г. Гудеріана.

Розпочавши наступ, танковий корпус Гудеріана вже 23 травня вийшов до французького порту Дюнкерк, коли раптом надійшов особистий наказ Гітлера зупинити просування військ.

У районі Кале–Дюнкерк перебували відрізани та притиснуті до моря 40 англійських, бельгійських і французьких дивізій. 28 травня склала зброю бельгійська армія. Англійський експедиційний корпус, який, здавалося, був приречений, спішно евакуювався з Дюнкерка.

ПОГЛЯД
УЧАСНИКА
ПОДІЙ

Зі спогадів німецького генерал-лейтенанта Б. Циммерманна

Сподівання на те, що їм пощастить евакуювати свої війська з Франції, в англійців були дуже незначні. Однак німецьке верховне головнокомандування віддало нічим не виправданий наказ зупинити успішний наступ під Дюнкерком. Це рішення було, безумовно, його серйозною помилкою. Вона призвела до того, що основні сили британського експедиційного корпусу (майже 300 тис.) змогли евакуюватися до Англії та створити підґрунтя для розгортання англійських збройних сил. Узяття німцями Дюнкерка розцінювалося тоді німецькою громадськістю як велика перемога. Насправді ж це була невдача...

• Чому Б. Циммерманн, як і багато інших німецьких генералів, критикував наказ Гітлера про зупинення наступу під Дюнкерком?

Після закінчення бойових дій під Дюнкерком німецьке командування розпочало другу стратегічну операцію проти Франції. 31 травня 1940 р. генштаб сухопутних військ вермахту надіслав військам директиву, що містила план операції під кодовою назвою «Рот».

Англійські солдати евакуюються на британські судна.
м. Дюнкерк. Травень 1940 р.

Німецькі війська проходять під Триумфальною аркою.
м. Париж. Серпень 1940 р.

5 червня нацистські війська розпочали наступ на Париж, а через 9 днів увійшли до нього без бою. Столиця Франції була оголошена відкритим містом. Більшість жителів залишила Париж, рятуючись від окупантів. Доля Франції була вирішена. **22 червня 1940 р.** маршал А. Петен від імені французького уряду підписав *акт про перемир'я* з Німеччиною. Угода була укладена в Комп'єнському лісі, де 22 роки тому, 11 листопада 1918 р., командував військами Антанти маршал Ф. Фош продиктував умови перемир'я переможений Німеччині.

Окупація поширилася на найрозвиненіші північні регіони країни, а також на Атлантичне узбережжя. Територія, що не підлягала фашистській¹ окупації, перейшла під владу уряду маршала А. Петена, резиденція якого знаходилася в невеликому містечку Віші на півдні Франції.

24 червня 1940 р. була підписана французько-італійська угода про перемир'я, унаслідок чого Франція зазнала жорстокої та принизливої поразки. Французька армія втратила 84 тис. убитими, багато солдатів і офіцерів потрапили в німецький полон. У боях за Францію загинули 27 тис. німецьких вояків, а 111 тис. були поранені.

16 липня 1940 р. Гітлер підписав план захоплення Великої Британії під кодовою назвою «Морський лев». Німецька авіація почала активно бомбардувати Лондон, а також інші англійські міста, а підводні човни блокували Британські острови. Проте, як показали підрахунки, Німеччина не мала можливості здійснити масове висадження своїх військ на Британські острови. Операцію перенесли на вересень, а потім відклали на 1941 р. Однак плани Гітлера змінилися — він розпочав готувати наступ на схід. Крім того, А. Гітлер позитивно сприйняв ініціативу І. Ріббентропа щодо підписання **27 вересня 1940 р.** *тристоронньої угоди* між Німеччиною, Італією та Японією. Згідно з цим документом, провідна роль в установленні «нового порядку» в Європі належала Німеччині та Італії, а Японії — у Східній Азії. Згодом до цієї угоди приєдналися: Болгарія, Іспанія, Маньчжоу-Го, Румунія, Словаччина, Таїланд (Сіам), Фінляндія, Хорватія, Китай і Франція. Режими Ван Цзінвєя в Китаї та А. Петена у Франції, як і режим В. Квіслінга в Норвегії, вважаються колабораціоністськими².

Прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчілль оглядає м. Лондон після бомбардування німецькими літаками. Осінь 1940 р.

Кафедральний собор у м. Ковентрі, зруйнований німецькими бомбардувальниками. Листопад 1940 р.

¹ *Фашисти* — представники соціально-політичних рухів шовіністичного, націоналістичного спрямування.

² *Колабораціоністський режим* — при якому зрадники своєї батьківщини співпрацювали з фашистськими загарбниками в країнах, окупованих гітлерівською Німеччиною.

Німецькі солдати перед наступом на Балкани. 1941 р.

Німецька моторизована колона в Сербії. Квітень 1941 р.

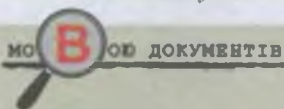
7. Агресія Німеччини на Балканах.

Балкани та Південно-Східна Європа посідали особливе місце в стратегічних планах Німеччини та Італії, хоча кожна з них мала власні цілі.

Унаслідок завоювання Балканського півострова, де Велика Британія ще утримувала досить міцні позиції, створювався плацдарм для нападу на СРСР. Південно-Східна Європа була своєрідним ключем до проток Босфор і Дарданелли, до Близького Сходу.

У квітні 1941 р. нацистська Німеччина разом зі своїми союзницями — Італією, Угорщиною, Румунією та Болгарією — здійснила напад на Югославію та Грецію.

Завдяки величезній перевазі в силах загарбницькі війська прорвали оборону югославської армії та почали швидко просуватися у глиб її території. 12 квітня вони досягли столиці Югославії — Белграда. Югославський уряд і командування збройних сил були повністю деморалізовані — 17 квітня 1941 р. Югославія капітулювала.

Умови перемир'я між Німеччиною і Францією

Стаття 1. Незайне припинення воєнних дій. Оточені французькі війська мусять скласти зброю. (...)

Стаття 3. На окупованій території Німеччина повинна мати всі права держави-окупанта, за винятком місцевого управління. Французький уряд має забезпечити для цього всі необхідні умови...

Стаття 4. Французькі військові, військово-морські та військово-повітряні сили повинні бути демобілізовані й роззброєні в строк, що його буде встановлено додатково, крім військ, потрібних для підтримання порядку. Кількість озброєння цих військ буде визначена відповідно Німеччиною та Італією.

Нацисти розподілили територію країни: були утворені «незалежні» Сербія та Хорватія; Болгарія отримала Македонію, Італія — Чорногорію, Угорщина — Воєводину, а Словенія була поділена між Німеччиною та Італією.

Греція також не змогла стримати наступ загарбницьких військ. **29 квітня 1941 р.** представники грецького командування підписали акт про капітуляцію. Британський експедиційний корпус зазнав тяжких утрат, але за допомогою морського флоту зміг евакуювати свої основні сили.

У **травні 1941 р.** німецькі повітряно-десантні частини захопили острів Крит — важливу базу, що прикривала з півдня Балканський півострів. Після цього всі Балканські країни потрапили під контроль агресорів.

Отже, улітку 1941 р. лише три європейські держави зберегли повний нейтралітет — Швейцарія, Швеція, Ірландія.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. На які періоди поділяється Друга світова війна?
2. Яку назву мав план нападу на Польщу?
3. Визначте зміст договору «Про дружбу і кордон». Коли та ким він був підписаний? Яка подія сталася 1 жовтня 1939 р. в м. Бресті?
4. Коли і за яких умов Прибалтійські країни було приєднано до СРСР?
5. Чому Радянський Союз напав на Фінляндію? Яких утрат зазнав СРСР у цій війні?
6. Поясніть термін *мала війна*.
7. Що відбувалося наприкінці травня 1940 р. в районі Кале–Дюнкерк?
8. Коли та за яких умов була підписана капітуляція Франції?
9. Які цілі мали держави-агресори, розпочинаючи війну на Балканах?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на мапах розташування німецьких військ і напрями ударів під час воєнних дій проти Польщі, Норвегії та Данії.
2. Складіть схему та визначте, на які частини було поділено територію Югославії та кому вони дісталися.

ОБГОВОРЕННЯ У ГРУПІ

1. Проаналізуйте причини Другої світової війни. Визначте, хто несе відповідальність за її розв'язання.
2. Деякі автори стверджують, що Сталін об'єднав Україну. Висловіть свою думку з цього приводу.
3. Висловіть своє ставлення щодо приєднання країн Прибалтики до СРСР в 1940 р.

РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ

Практична робота

Прочитайте уривки з праць відомих істориків і визначте причини швидкої поразки Франції в політичній, військово-стратегічній і моральній сферах.

1. Завдяки підписанню пакту зі Сталіним п'ятдесят–шістдесят дивізій, які в протилежному разі повинні були залишитися на Сході, було зменшено до восьми. Німці змогли зосередити на Заході 141 дивізію проти 144 союзницьких, з яких 104 були французькими, 10 — англійськими, а решта — бельгійськими та голландськими. У союзників було більше танків, у фашистів — літаків. Тому за кількісними показниками сили обох сторін були приблизно рівними. Де нацисти, без сумніву, мали перевагу, по-перше, у єдиному командуванні; по-друге, у мистецтві, з яким вони керували своїми десятима бронетанковими дивізіями (три з них були укомплектовані чеськими танками); по-третє, у тому, що вони завоювали перевагу в повітрі, у нових методах використання авіадесантних військ і, нарешті, у якості керівництва та високому моральному дусі армії на всіх рівнях (*За книжкою А. Буллока «Гітлер і Сталін»*).

2. Французи не хотіли війни. Акт про перемир'я підписав маршал А. Петен, якому було тоді вже вісімдесят п'ять років, але він був найшанованішим французьким військовиком, оскільки солдати вважали, що під його командуванням вони мають найбільше шансів залишитися живими. Маршал Петен був найпопулярнішим правителем від часів Наполеона. Він поєднував у собі антиромантизм, бажання відкинути історичні та глобальні зобов'язання, прагнення до спокійного й заможного життя, яке тоді оволоділо Францією. Перші дні існування уряду Петена, до складу якого входили військові та державні службовці, без політиків, викликали справжню ейфорію у Франції, як дії уряду Гітлера в 1933 р. в Німеччині (*За книжкою П. Джонса «Сучасність: світ від двадцятих до дев'яностих років»*).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- **1 вересня 1939 р.** — напад нацистської Німеччини на Польщу; початок Другої світової війни
- **3 вересня 1939 р.** — оголошення Великою Британією та Францією війни Німеччині
- **17 вересня 1939 р.** — вступ Червоної армії на терени Західної України та Західної Білорусії
- **22 червня 1940 р.** — капітуляція Франції

§ 2 / Воєнні дії в 1941–1942 рр.

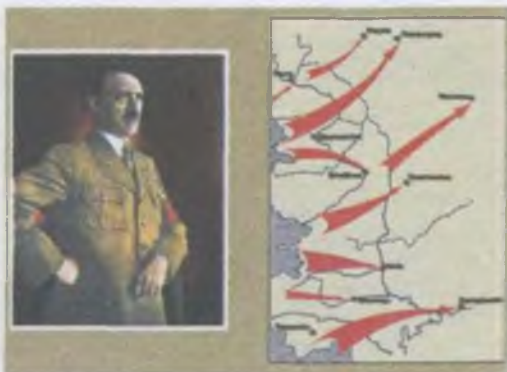
- *Подумайте, чому Німеччина напала на Радянський Союз, незважаючи на договір «Про дружбу і кордон».*

1. План «Барбаросса».

Увечері 18 грудня 1940 р. А. Гітлер підписав директиву № 21 про воєнні дії проти СРСР — план «Барбаросса». Затвердження цього плану відбулося після того, як Й. Сталін відмовився приєднатися до Троїстого пакту в листопаді 1940 р.,

уважаючи, що потрапить у залежність від Німеччини та Японії, для яких міжнародні зобов'язання не мали особливо значення. Документ був підготовлений лише в дев'яти примірниках, з яких три отримали головнокомандувачі сухопутних військ, ВПС і ВМФ, а шість зберігались у сейфах командування вермахту. У директиві № 21 містилися лише загальний задум і загальні вказівки щодо ведення війни проти СРСР.

Німецькі війська, що готувалися до наступу, уходили до груп армій «Північ», «Центр» і «Південь», перед якими стояли особливі завдання. Група армій «Північ» (командувач генерал-фельдмаршал В. Лееб) наступала зі Східної Пруссії в напрямі на Даугавпілс, Псков, Ленінград із метою знищити радянські війська в Прибалтиці, захопити порти на Балтійському морі. Група армій «Центр» (командувач генерал-фельдмаршал Ф. Бок) повинна була завдати удар по флангах радянських військ у районі Білостока, з'єднатися в районі Мінська й продовжувати наступ на Москву. Група армій «Південь» (командувач генерал-фельдмаршал Г. Рундштедт) мала знищити сили Червоної армії в Західній Україні та на захід від Дніпра й наступати на Харків, Донбас і Крим.

А. Гітлер

Схема плану «Барбаросса»

МО **В** ОД ДОКУМЕНТІВ

Із директиви № 21

Німецькі збройні сили повинні бути готові до того, щоб іще до закінчення війни проти Англії блискавичною військовою операцією перемогти радянську Росію (варіант плану «Барбаросса»).

Загальна мета

Війська російської армії, що перебувають у західній частині Росії, мають бути знищені в сміливих операціях із глибоким просуванням танкових частин. Треба перешкодити відступу боєздатних частин у глб російської території.

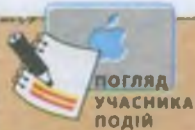
Потім швидким переслідуванням має бути досягнута лінія, з якої авіація уже не зможе здійснювати напади на німецькі терени. Кінцева мета операції – відгородитися від азійської Росії по загальній лінії Архангельськ – Волга. Отже, за потреби, остання промислова область на Уралі, що залишається в Росії, може бути паралізована авіацією.

Уході цих операцій Балтійський флот росіяни швидко втратить свої опорні пункти і через це стане небоєздатним...

2. Напад Німеччини на СРСР.

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Її війська одночасно перетнули державний кордон СРСР – від Льодовитого океану до Чорного моря – і розпочали наступ у глб його території. Союзниками Німеччини виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія та Італія. Розпочалася Велика Вітчизняна війна.

З книжки «Війна в Росії» німецького генерал-майора Е. фон Бутлара

На літо 1940 р. в Гітлера визрів план воєнного нападу на Росію, який суперечив не лише попереднім поглядам фюрера, коли він уважав боротьбу на два фронти смертельно небезпечною для Німеччини й тому поспішив підписати пакт про ненапад із Радянським Союзом напередодні свого нападу на Польщу, а й поглядам більшості його помічників. Причини, які спонукали Гітлера змінити свої погляди, обумовлені різними чинниками політичного, економічного, ідеологічного і військового характеру. «Російський сфінкс» з його силами, які важко було визначити, з його планами, які важко розгадати, з його небезпечною ідеологією впливав на Гітлера гнітюче і заважав йому. Він сподівався розгромити СРСР протягом швидкоплинної військової кампанії та показати світу примарність міцності радянської держави та її світогляду.

• *Які чинники, на вашу думку, сприяли зміні поглядів Гітлера стосовно війни із СРСР?*

Гітлерівське командування зосередило проти СРСР більшу частину своїх сил, озброєння та військової техніки (до 5,5 млн солдатів і офіцерів Німеччини та країн-сателітів) — 190 дивізій розмістились уздовж усєї лінії фронту. Їх повинні були підтримувати чотири з п'яти флотів німецьких військово-повітряних сил.

Радянські війська, зосереджені в західних прикордонних округах, склалися зі 170 дивізій і налічували майже 2,7 млн бійців і командирів. Дивізії не були повністю вкомплектовані людьми, озброєнням і військовою технікою. Тому на основних напрямках наступу ворог забезпечив собі значну перевагу.

Уранці 22 червня гітлерівська авіація розпочала бомбардування радянських військових аеродромів і важливих стратегічних міст. Раптовість нападу дала ворогові можливість знищити в перший день війни 66 аеродромів і 1201 літак.

Перші удари нацистів прийняли радянські прикордонники. Незважаючи на чисельну перевагу ворожих сил, вони показали приклади героїзму та мужності. Навіки ввійшли в історію Великої Вітчизняної війни подвиги бійців прикордонної застави лейтенанта Лопатіна, 90-го Володимир-Волинського загону прикордонників, воїнів фортеці м. Бреста. На деяких напрямках радянські війська навіть перехопили стратегічну ініціативу та перейшли в наступ, зокрема вибили ворога з Перемишля й утримували це місто протягом 5 днів. Однак, незважаючи на героїчний опір Червоної армії, тільки протягом першого дня ворог просунувся на 30–50 км у глиб радянської території.

3. Створення антигітлерівської коаліції.

Напад Німеччини на СРСР започаткував формування антигітлерівської коаліції — союзу держав із такими діаметрально протилежними інтересами, який ніколи не був би створений за інших обставин.

Однак в умовах війни проти нацистської Німеччини уряди Великої Британії, СРСР, а згодом і США мусили дбати про захист життя громадян, збереження незалежності своїх держав. Спільними зусиллями зробити це було легше. Тому в день нападу Німеччини на Радянський Союз прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчілль і президент США Ф. Рузвельт заявили про солідарність із СРСР. Радянський уряд запропонував Великій Британії укласти угоду про спільні дії.

16 липня 1941 р. в Москві була підписана угода між урядами СРСР і Великої Британії про спільні дії у війні проти Німеччини. У ній зафіксовані взаємні зобов'язання про надання допомоги та підтримки у війні, а також про відмову від укладення сепаратного миру з противником.

2 серпня 1941 р. відбувся обмін нотами між СРСР і США щодо продовження на рік радянсько-американської торгової угоди та про економічне сприяння з боку США Радянському Союзу у війні проти нацистської Німеччини.

Постачання Радянському Союзу зброї, військової техніки та стратегічної сировини здійснювалося відповідно до закону про ленд-ліз, який був прийнятий конгресом США в березні 1941 р. Цей закон надавав право американському уряду постачати різноманітні товари та надавати послуги країнам-союзникам у період Другої світової війни в позику, оренду чи кредит. Поставки за ленд-лізом перевищили 50 % американського експорту в період війни.

Важливим етапом у розвитку радянсько-британсько-американських відносин стала конференція представників трьох держав у Москві 29 вересня — 1 жовтня 1941 р. На ній йшлося про конкретні форми співробітництва в період війни.

Зміцненню союзу народів у боротьбі проти агресорів сприяла *Декларація Об'єднаних Націй*, підписана в січні 1942 р. у Вашингтоні представниками чотирьох великих держав (СРСР, США, Великої Британії та Китаю) і 22 інших держав антигітлерівського фронту. Ця подія означала створення *антигітлерівської коаліції*.

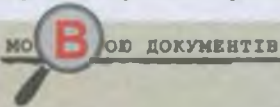
До Декларації Об'єднаних Націй приєдналося ще багато країн. У ній проголошувалося, що повна перемога над агресорами необхідна для захисту життя, свободи та незалежності народів. Важливими дипломатичними документами, що зміцнили антигітлерівську коаліцію, були радянсько-британський договір «Про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її спільників у Європі та про

Вінстон Черчілль

Франклін Рузвельт

З Декларації Об'єднаних Націй про боротьбу з агресорами

Уряди, що підписали цю Декларацію... заявляють:

1) *Кожний уряд зобов'язується використати всі свої ресурси, військові чи економічні, проти тих членів Троїстого пакту і тих, що приєдналися до нього, з якими цей уряд перебуває в стані війни.*

2) *Кожний уряд зобов'язується співпрацювати з іншими урядами, які підписали цю Декларацію, і не укладати сепаратного перемир'я або миру з ворогами.*

До наведеної вище Декларації можуть приєднатися інші нації, які надають або можуть надавати матеріальну допомогу й сприяти боротьбі за перемогу над гітлеризмом.

співробітництво після війни» від 26 травня 1942 р., а також радянсько-американська угода «Про принципи, застосовувані до взаємної допомоги у веденні війни проти агресії» від 11 червня 1943 р.

Загалом антигітлерівська коаліція зміцнювалася не тільки офіційними угодами, а й глибокою та взаємною симпатією народів країн, що боролися проти гітлеризму.

погляд очевидця подій

З книжки «Росія у війні 1941–1945» англійського журналіста О. Верта, який усі роки війни перебував у СРСР як кореспондент радіостанції Бі-Бі-Сі

Унаслідок історичних і географічних чинників саме Радянський Союз виніс найважчу пошу у війні проти нацистської Німеччини й саме завдяки цьому були врятовані мільйони життів англійців і американців. Під час війни і Америка, і Англія це чітко розуміли. 21 червня 1942 р. Ернест Бенін (високопосадовець уряду В. Черчілля. — *Авт.*) заявив: «Уся допомога, яку ми могли надати, невелика в порівнянні з титанічними зусиллями радянського народу. Наші онуки, сидячи за своїми підручниками історії, думатимуть про минуле, відчувачи захоплення героїзмом і влячність до великого російського народу».

• З якою метою, на ваш погляд, англійський високопосадовець зробив свою заяву в дуже складний для Радянського Союзу час?

4. Розвиток подій на радянсько-німецькому фронті.

Смоленська битва. У липні–вересні 1941 р. на радянсько-німецькому фронті розгорнулися бої величезного масштабу. 10 липня на західному напрямі німецька група армій «Центр» розпочала наступ на Смоленськ. Їй протистояли головні сили Західного фронту (командувач С. Тимошенко), які не встигли організувати міцну оборону й значно поступалися агресорові силами та засобами; потужні танкові угруповання фашистів форсували Дніпро й 16 липня захопили Смоленськ. Однак контрудари Червоної армії під Оршею, Вітебськом, Великими Луками та Смоленськом змусили нацистів уперше в ході Другої світової війни перейти до оборони — група армій «Центр» зупинила своє просування на підступах до Москви. Під час Смоленської битви з'єднанням, які найбільше відзначилися, уперше в Червоній армії було присвоєно назву «гвардійська».

Оборона Києва. 7 липня 1941 р. розпочалася героїчна оборона столиці України Києва, яка тривала 72 дні. Захищали місто частини Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса.

10 вересня танкові війська Г. Гудеріана захопили Чернігів, а 15 вересня німецькі танкові частини з'єдналися в районі м. Лохвиці на Полтавщині. За запізним наказом Ставки радянські війська намагалися вийти з оточення, але майже всі потрапили в полон. Під час бойових дій загинув командувач Південно-Західним фронтом М. Кирпонос і частина офіцерів його штабу. Незважаючи на героїчний опір захисників, фашистські війська захопили столицю України.

Оборона Одеси. Під Одесою, де одночасно з німецькими військами вели наступ 18 румунських дивізій, окупантів було зупинено. Це велике місто, важливий промисловий центр і порт, захищала окрема Приморська армія, підтримувана Чорноморським флотом. Оборона Одеси тривала з 5 серпня по 16 жовтня 1941 р.

Оборона Севастополя. У другій половині жовтня 1941 р. гітлерівці провалилися в Крим, але їхня спроба відразу захопити Севастополь успіху не мала. Оборона міста тривала 250 днів — із жовтня 1941 р. по 1 липня 1942 р., стримуючи від просування вперед значні сили противника. Оборону Севастополя командував генерал І. Петров.

Бої за Ленінград. Спроба нацистів одразу захопити місто зазнала краху. Ворог був зупинений у середині липня 1941 р. Лише наприкінці серпня — на початку вересня нацисти відновили наступ на місто. 8 вересня ворог захопив Шліссельбург, блокувавши Ленінград із суходолу. Розпочалася блокада міста, яка тривала 900 діб. Протягом 611 днів Ленінград постійно бомбардували та обстрілювали з важкої артилерії.

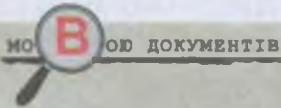
У жовтні 1941 р. нацисти спробували захопити Тихвін, що значно ускладнило ситуацію навколо Ленінграда і в самому місті. Розпочався голод. У грудні 1941 р. радянські війська вибили ворога з Тихвіна, що забезпечило зв'язок між Ленінградом і Великою землею через Ладозьке озеро. Цією «дорогою життя» з міста було евакуйовано й урятовано від голодної смерті 550 осіб.

Руїни фронтової Одеси.
1941 р.

На вулицях блокадного Ленінграда.
1941 р.

З директиви німецьким військам від 29 вересня 1941 р.

Фюрер вирішив стерти із землі Ленінград. Мета полягає в тому, щоб підійти до міста й зруйнувати його вщент. Прохання про капітуляцію будуть відхилені... ми не зацікавлені в збереженні навіть частини населення цього великого міста.

• Яка доля чекала на жителів Ленінграда, якби місто було здане фашистам? І як воно вийшло насправді?

Підсумки початкового етапу. За перші п'ять місяців війни Німеччина та її союзники окупували Прибалтику, Білорусію, Молдову, майже всю Україну, зокрема частину Донбасу та Криму, а також західні області Росії. Територія, захоплена ворогом, становила понад 55 млн км². До війни на ній проживало 74,5 млн населення. До кінця літа 1941 р. в полон, за даними начальника генерального штабу вермахту Ф. Гальдера, потрапили майже 4 млн солдатів і офіцерів Червоної армії. Навіть штаб Південно-Західного фронту був знищений ворогом.

У люті морози люди в Ленінграді стояли в чергах по 10 годин за хлібом — сирим і мокрим. Електрика давно відключена, не ходять трамваї. Квартири, аптеки, установи — усе в темряві. Люди заходять до магазину — і в повній темряві намагаються руками останнього в черзі або йдуть на голос. Продавці працюють при мерехтливому вогнику «коптилки». Користуючись темрявою, злодії грабують ледь живих від голоду людей. У місті немає сірників, давно не працюють водопровід і туалети. Бомбардування відбуваються щоденно й майже не припиняються. Люди тисячами помирають від голоду... Сіли на землю, замерзли й померли, а міліція мерщій поцупила їхні продуктові картки... І ніякі муки живих людей, ніщо ніколи не могло змусити владу здати місто.

• Читаючи цей монолог відчаю, хочеться запитати: хто повинен відповідати за такі страшні страждання людей?

• Чи можна виправдати героїзмом і патріотизмом загибель майже 900 тис. мирних жителів?

Головною причиною величезних втрат, яких зазнав Радянський Союз за перший рік війни, були грубі помилки та прорахунки політичного й військового командування, особливо Й. Сталіна. Однак, незважаючи на тимчасові поразки СРСР, гітлерівський задум блицкригу¹ провалився.

Прикордонні бої, оборона міст Києва, Одеси, Севастополя, битви за Ленінград і Смоленськ зірвали плани, розроблені німецькими генералами. На жодному з трьох головних стратегічних напрямів гітлерівська армія не зуміла досягти поставлених цілей.

Московська битва. Наступ ворожих військ на Москву розпочався 30 вересня 1941 р. операцією «Тайфун». Танковими ударами ворог прорвав оборону радянських військ і оточив частини Червоної армії в районі Вязьми, захопив Орел. 5 жовтня Державний комітет оборони ухвалив рішення про захист Москви. 19 жовтня в столиці СРСР був запроваджений стан облоги. Командувачем оборони Москви призначено Г. Жукова.

15 листопада 1941 р. розпочався новий наступ нацистів на Москву. Після кровопролитних боїв вони наблизилися до міста на відстань 25–30 км. Німецькі офі-

Контрнаступ радянських військ.
5–6 грудня 1941 р.

¹ *Блицкриг* — блискавична війна, розрахована на капітуляцію противника в найкоротший строк.

цери, дивлячись у біноклі, бачили Кремль і готували святкові однострої на парад на Красній площі. Однак 5–6 грудня 1941 р. радянські війська перейшли в контрнаступ, унаслідок якого було визволено міста Калінін, Калуґу, Клин. 8 грудня Гітлер видав директиву про перехід до оборони, московське радіо повідомило про поразку ворога. Контрнаступ радянських військ тривав до квітня 1942 р. Загалом німецькі частини було відкинуто на 100–250 км від Москви; повністю визволено Московську, Тульську області, частково — Калінінську, Смоленську, Орловську, Курську. Перемога Червоної армії під Москвою мала велике стратегічне значення.

Зі спогадів німецького генерал-полковника Г. Гудеріана про причини поразки Німеччини у війні з Радянським Союзом

Російський солдат завжди вирізнявся особливою стійкістю, твердим характером і невибагливістю. У Другій світовій війні стало очевидно, що й радянське військове командування має значні здібності в галузі стратегії... Російським генералам і солдатам притаманні слухняність і дисципліна. Вони не втрачали витримки навіть у найскладніших обставинах 1941 року.

• Які події змусили Г. Гудеріана зробити висновок про витримку радянських військ у найскладніших обставинах?

5. Війна на Тихому океані та в Північній Африці.

Після нападу Німеччини на СРСР лише дві великі держави — США та Японія — не були втягнуті у воєнні дії, хоча остання вже активно готувалася до війни. Японське керівництво отримало від Німеччини та Італії санкцію на перетворення всієї Євразії на схід від 70° довготи на «зону процвітання Японії».

Задум японського командування полягав у тому, щоб раптовим ударом розгромити Тихоокеанський флот США, здобути панування на морі та в повітрі, а після цього висадити десанти на Філіппінах, у Бірмі, Малайзії, Індонезії. 7 грудня 1941 р. Японія підступно атакувала 350 літаками американську військово-морську базу Перл-Харбор (о. Оаху). Того дня американці втратили 19 військових кораблів, 272 літаки і понад 3 тис. вояків. 8 грудня 1941 р. США та Велика Британія оголосили війну Японії. 11 грудня Німеччина й Італія заявили про свій намір воювати зі Сполученими Штатами. Отже, наприкінці 1941 р. всі великі держави були втягнуті в Другу світову війну.

Японські війська здійснили широкомасштабний наступ у Південно-Східній Азії. До травня 1942 р. вони загарбали величезну територію площею 3,8 млн км² з населенням 150 млн чоловік. Однак невдовзі ситуація змінилася. США та Велика Британія терміново передислокували свої сили з Атлантики до Тихого океану. Крім того, вони мали значно більший економічний потенціал, аніж Японія. Хижацька експлуатація завойованих територій японцями викликала спротив місцевого населення. Війна в Азії та на Тихому океані набула тривалого характеру.

Воєнні дії розгорталися не лише в Європі та на Далекому Сході, а й на півночі Африки. У 1940–1941 рр. італійські фашисти мали намір створити імперію в Африці та перетворити Середземне море на «внутрішнє море» Італії. У серпні 1940 р. вони захопили Британське Сомалі, частину території Кенії та Судану, у середині вересня вдерлися з Лівії до Єгипту, намагаючись підійти до Суєца. Однак невдовзі їх зупинили, а в грудні 1940 р. розбили англійські війська.

Бомбардування японцями
військово-морської бази США.
Перл-Харбор. 7 грудня 1941 р.

Загибель американського лінкора
«Аризона».
Перл-Харбор. 7 грудня 1941 р.

На початку 1941 р. до Північної Африки на допомогу італійським військам прибув німецький танковий корпус на чолі з генералом Е. Роммелем. Розгорілися запеклі бої. Унаслідок операції «Крусейдер» британські війська визволили від агресорів майже всю Кіренаїку, але невдовзі втратили її. Ініціативою заволоділи держави Троїстого пакту.

Лише в жовтні–листопаді 1942 р. відбувся докорінний перелом на користь союзників: англійці здобули перемогу під Ель-Аламейном (Єгипет), англо-американські війська висадилися в Алжирі та Марокко, а потім розпочали наступ на Туніс. 12 травня 1943 р. після тривалих боїв німецько-італійські війська капітулювали. Уся Північна Африка потрапила під контроль Великої Британії та США.

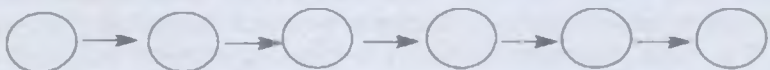
**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Які цілі ставив А. Гітлер у плані «Барбаросса»?
2. Визначте співвідношення сил СРСР та Німеччини на початку воєнних дій.
3. Яка подія сталася 16 липня 1941 р. в Москві та яке її значення?
4. Назвіть основні битви на радянсько-німецькому фронті протягом 1941–1942 рр.
5. За яких умов були втягнуті у війну Сполучені Штати Америки?
6. Які події сталися у жовтні–листопаді 1942 р. в Північній Африці?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Складіть таблицю «Оборонні операції на території СРСР в 1941 р.», зазначивши місця проведення, дати та результати боїв.
2. Відтворіть хронологічну послідовність створення антигітлерівської коаліції.

ОБГОВОРЕННЯ У ГРУПІ

1. Серед радянських дослідників існує думка, що контрнаступ під Москвою вдалося організувати завдяки радянському розвіднику Р. Зорге, який повідомив, що Японія не буде нападати на СРСР. Під Москву були перекинуті «свіжі» сили, які ще не брали участі в боях. Німецькі військові історики пишуть про стратегічні прорахунки А. Гітлера, який запізно розпочав наступ на Москву, а радянським військам допоміг «генерал Мороз». Існують також інші версії подій щодо Московської битви 1941 р. А як вважаєте ви?
2. Чому В. Черчілль, попри своє негативне ставлення до комуністичних ідей, одразу після нападу Німеччини на СРСР оголосив про всляку підтримку останнього та навіть про союз із ним?
3. Чому, на вашу думку, Японія напала саме на США, а не на СРСР?

РОБОТА З ДЖЕРЕЛАМИ

З книжки О. Верта «Росія у війні 1941–1945»

Пояснення причин поразки 1941 р. численні, і торкаються вони широкого кола питань. Поміж головних причин одні вважають історичний характер (наприклад, чистки в 1937 р. в Червоній армії), другі — психологічний (постійна пропаганда тези про непереможність Червоної армії), треті — професійний (відсутність у радянських військ досвіду ведення сучасної війни і в багатьох випадках низький рівень бойової підготовки) і, нарешті, — економічний (незважаючи на отриманий завдяки радянсько-німецькому пакту перепочинок, радянська військова промисловість не зуміла перетворити Червону армію на добре оснащену сучасну).

• Які причини поразок, на вашу думку, не названі О. Вертом?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТУ

- 22 червня 1941 р. — напад Німеччини та її сателітів на СРСР
- 8 грудня 1941 р. — вступ у війну США
- Січень 1942 р. — створення антигітлерівської коаліції

§ 3 / Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору. Воєнні дії в 1943 р.

• Подумайте, яку мету мали А. Гітлер і його оточення, розпочинаючи загарбання європейських країн.

1. Нацистський «новий порядок» у Європі.

Німеччина та її союзники встановили на загарбаних ними територіях «новий порядок» — режим нещадного терору та насильства. Сенс «нового порядку» зводився до ліквідації незалежності й суверенітету, усіх демократичних і соціальних здобутків поневолених країн, нещадної економічної експлуатації та свавілля окупантів.

Нацистська окупаційна політика була детально розроблена паралельно з планами ведення війни. Зокрема, існував *план «Ост»*, затверджений 25 травня 1940 р. Ним передбачалися колонізація Радянського Союзу та країн Східної Європи, знищення мільйонів людей, перетворення жителів цих країн на рабів. 25

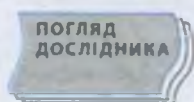
Згодом виникла ідея вислати із Східної Європи 46–51 млн осіб, а найкращі землі заселити німецькими колоністами. Установлення «нового порядку» на окупованих землях супроводжувалося проведенням адміністративних реформ.

Польща була перетворена на німецьке генерал-губернаторство, Чехія та Югославія розділені, судетські землі приєднані до Третього рейху, Богемія та Моравія перетворені на «протекторат», Словаччина проголошена «незалежною державою», Греція поділена на три зони окупації – німецьку, італійську та болгарську. У Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах окупанти поставили до влади маріонеткові уряди. Люксембург був долучений до складу Німеччини.

В особливому становищі перебувала Франція. Окупанти зберегли у «вільній» зоні її уряд, який провадив політику співробітництва з ними. Окупована частина була підпорядкована німецькій адміністрації.

Після нападу на СРСР частину окупованої радянської території (зокрема й тиллові райони груп армій) гітлерівське керівництво передало під управління військового командування, а іншу підпорядкувало міністерству окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом і поділило на два рейхскомісаріати – «Остланд» (Прибалтика та більша частина Білорусії) й «Україна». Західноукраїнські землі були приєднані до Польського генерал-губернаторства. Буковина й частина Південно-Східної України (Чернівецька, Одеська, Ізмаїльська, частина районів Вінницької, Миколаївської та Херсонської областей) об'єднані в дистрикт¹ «Трансністрія» та передані Румунії.

Економіки всіх поневолених країн працювали на загарбників. Мільйони жителів Європи примусово вивезли до Німеччини. Лише із СРСР до рейху було забрано майже 5 млн юнаків і дівчат. Промисловість працювала на замовлення окупантів. Сільське господарство постачало їх продовольством, робоча сила використовувалася на будівництві військових об'єктів.

З книжки «Україна і Німеччина в Другій світовій війні» французького історика В. Косика

Автор пише про умови утримання українських робітників у трудових таборах Німеччини. Він повідомляє факти з донесення військового керівника, який їх інспектував. Харчування робітників зі Сходу, сказано в документі, складалося переважно з півлітра юшки та 300 г хліба на день, а також 50–75 г маргарину та 25 г м'яса на тиждень. Така їжа призводила до виснаження, що сприяло виникненню багатьох захворювань. Під час роботи невільників часто били. Жінок били по обличчю дошками із цвяхами. Вагітних били ногами в живіт. Чоловіків і жінок часто замикали в льодові карцери, де вони знаходилися роздягнені та голодні. У деяких таборах знемагали без батьків діти віком від 4 до 15 років.

• Чому, на вашу думку, німецьке командування так жорстоко поводитися з робітниками зі Сходу?

Для утримання населення в покорі широко застосовувалася система заручництва та масових ексекцій. Символом цієї політики стало повне знищення жителів сіл Орадур у Франції, Лідице – у Чехословаччині, Хатинь – у Білорусії. За роки окупації в республіках Прибалтики, у Білорусії, Україні, Російській Федерації гітлерівці знищили понад 10 млн чоловіків, жінок, дітей. Нацистський режим демонстрував усьому світові свою антилюдяну сутність.

¹ Дистрикт – адміністративна, судова, виборча дільниця (район) в окремих державах.

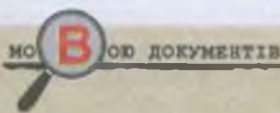
2. Голокост.

Слово «голокост» означає «катастрофа» або знищення єврейського народу в роки Другої світової війни.

«Новий порядок» передбачав здійснення особливої расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, а потім і слов'янське населення Східної Європи. У 1942 р. керівництво Німеччини прийняло рішення про фізичне знищення всіх євреїв у Європі. Запрацювали «фабрики смерті» — концентраційні табори, найбільшими з яких були Освенцім (із травня 1940 р. по січень 1945 р. в ньому було знищено понад 4 млн осіб), Майданек (загинуло 1,5 млн в'язнів), Треблінка на території Польщі; Дахау, Бухенвальд, Заксенгаузен і Равенсбрюк у Німеччині; Маутгаузен в Австрії. Там утримувалися військовополонені, цивільне населення, учасники руху Опору. Загалом до концтаборів потрапили 18 млн осіб, з яких 12 млн були знищені, з них 6 млн становили євреї. Тільки в Бабиному Яру в Києві окупанти знищили 195 тис. осіб, 150 тис. з яких були євреями. Криваві погроми здійснювали спеціально створені зондеркоманди. Усього на окупованій території колишнього Радянського Союзу, за даними доктора Арада, колишнього директора Інституту пам'яті жертв нацизму й героїв Опору (Ізраїль), перед війною проживало 2,75–2,9 млн євреїв. Після закінчення війни залишилося лише кілька десятків тисяч. Тільки в Україні загинуло 1,4 млн євреїв. На сьогодні відомо 248 місць їхнього масового знищення: Янівський табір у Львові, Жандармська балка в Дніпропетровську, Дробицький Яр у Харкові та ін. Серед загиблих були видатні вчені, духовні особи, відомі лікарі, юристи, діячі мистецтва, які збагатили науку та культуру не тільки свого народу, а й усього світу.

Запровадження «нового порядку» в Україні. Сумська обл.

Із свідчень Янкеля Верника, колишнього в'язня концтабору Треблінка, побудованого спеціально для знищення євреїв

До камер розміром 25 квадратних метрів заганяли від 450 до 500 осіб. Було страшенно тісно. Один тіснив іншого. Заносили дітей, думаючи, що цим їх урятують. На шляху до смерті в'язнів били, штовхали прикладами, а також залізними палицями. На них спускали собак, які кидалися на жертви, кусаючи їх. Кожен із криком, рятуючись від ударів і собак, сам поспішав в обійми смерті — біг до газової камери. Ті, що були сильнішими, переносили слабших. Шум тривав недовго. Двері з гуркотом зачинялися, камера ставала могилою. Включали мотор і з'єднували з вихлопними трубами. 15 хвилин — і всі були мертві. Навіть не лежали, бо це було неможливо. Стояли, падаючи один на одного. Уже не кричали. Матері й діти в смертних обіймах...

3. Рух Опору, його політична спрямованість і форми боротьби.

Після запровадження «нового порядку» поневолені народи в Європі та Азії боролися проти ворога. У багатьох країнах створювалися партизанські загони, виникав рух Опору, що об'єднував різні верстви населення: робітників і селян, дрібну й середню буржуазію, інтелігенцію та діячів церкви, людей різних політичних поглядів і переконань. Рух Опору мав інтернаціональний характер. Особливо це проявлялося в діяльності підпільних організацій концтаборів, членами яких були люди різних національностей. Активну участь у роботі підпілля брали військовополонені бійці та командири Червоної армії, які воювали в партизанських загонах Франції, Італії, Польщі та в інших країнах Європи.

Шарль де Голль

Йосип Броз Тито

У Франції проти окупантів активно боролася «Вільна Франція» — організація, яку створив генерал **Шарль де Голль** одразу після окупації країни фашистами, а також партизанські загони й підпільні групи, очолювані комуністами та соціалістами. 18 червня 1940 р. Ш. де Голль виступив зі зверненням на хвилях радіостанції Бі-Бі-Сі в Лондоні, закликаючи французьких солдатів і офіцерів не складати зброю, уступати до лав організації «Вільна Франція». «Хоч би що сталося, полум'я французького Опору не повинне згаснути і не згасне», — запевняв він.

У листопаді 1942 р. французька комуністична партія уклала з Ш. де Голлем угоду про спільні дії. У травні наступного року була створена Національна рада Опору, що об'єднала всі сили, які боролися проти окупантів. А в червні 1943 р. утворений Французький комітет національного визволення (ФКНВ) проголосив себе урядом. Згодом його очолив Ш. де Голль.

Антифашистський рух Опору набув значного розмаху в таких країнах, як Югославія, де в листопаді 1942 р. була створена Народно-визвольна армія під командуванням **Йосипа Броз Тито**, а також в Італії, Польщі, Чехословаччині.

У Північній та Середній Італії, окупованих нацистськими військами, керівництво рухом Опору здійснювали комітети національного визволення, що складалися переважно з представників демократичних партій. Деякі гірські райони Італії були очищені від окупантів і перетворені на своєрідні партизанські республіки, де повновладними господарями стали партизанські бригади імені Дж. Гарібальді.

У Польщі рух Опору також набув великого розмаху. Тут не існувало ані політичної, ані економічної течій колабораціонізму. Терор, геноцид, надзвичайно жорстокий окупаційний режим не створювали умов для співпраці. Гітлерівська расистська доктрина мала на меті знищення польської державності та польської нації. Нацисти встигли знищити 22 % населення (6 млн). Значним авторитетом у Польщі користувалися загони Армії Крайової, керовані з Лондона емігрантським урядом, і загони Гвардії Людової, створені Польською робітничою партією (комуністична партія). Обидва військові формування вели боротьбу проти окупантів, хоча між ними існували серйозні роз-

біжності щодо тактики та стратегії у визвольному русі, майбутнього устрою Польщі, що іноді призводило до гострих суперечок.

Народи Чехословаччини чинили дедалі сильніший опір окупантам. Поширилися саботаж на військових заводах, диверсії на залізницях, електростанціях. У країні зростало єднання всіх патріотичних сил незалежно від партійної та релігійної спрямованості.

У СРСР був створений 1-й окремих чехословацький батальйон під командуванням *Людвіга Свободи*, який 8 березня 1943 р. прийняв бойове хрещення в боях за с. Соколове (на південь від Харкова). Після цього батальйон став бригадою, що ввійшла до складу 38-ї армії генерала К. Москаленка.

Людвіг Свобода

Своєрідно розвивався рух Опору в Греції. Народно-визвольна армія вела бойові операції на всій території країни, створювала райони, де отримували владу народно-демократичні ради та комітети. Загони Народно-визвольної армії звільнили основну частину Греції.

На території України, Білорусії, у західних районах Росії, окупованих ворогом, також поширювався партизанський рух. Там діяли цілі з'єднання під керівництвом *Центрального штабу партизанського руху*, створеного в травні 1942 р. Вони застосовували різноманітні методи боротьби — від окремих диверсій до масової рейкової війни. Це відволікало від бойових дій на фронті значні сили гітлерівців.

Партизанська війна в тилу ворога значною мірою сприяла крахові окупаційного режиму на території СРСР. Крім створених Москвою, на окупованих територіях діяли антифашистські національні формування в Латвії, Литві, Естонії, Білорусії, Росії. В Україні впродовж десяти років проти нацизму та більшовизму боролася Українська повстанська армія (УПА).

Патріотичний і антинацистський рух Опору відіграв визначну роль у здобутті перемоги над «коричневою чумою». Його учасники застосовували різноманітні форми та засоби боротьби проти ворога за свободу й незалежність своїх країн. Багатьом із них судилося покласти життя на спільний вівтар перемоги.

4. Зміна статусу жінки в умовах війни.

Участь жінок у війні за останнє сторіччя, причому не тільки як медичного персоналу, а й зі зброєю в руках, стала реальністю. Вони були готові до подвигу, але не були готові до того, що їм довелося пережити на війні. Цивільній людині важко налаштуватися на «військовий лад», а жінці — особливо. Армійська дисципліна, військова форма, чоловіче оточення, великі фізичні навантаження — усе це було нелегким випробуванням.

Майже 800 тис. жінок воювали з нацистами під час Великої Вітчизняної війни. Вони служили в різних військових структурах: більшість у госпіталях (61 % середнього медперсоналу становили жінки), у підрозділах зв'язку (80 %), у дорожніх військах — майже половина складу. Під час війни прославився жіночий авіаційний полк («Нічні відьми»). Жінки були снайперами, розвідницями, зенітницями.

Зі спогадів снайпера Ю. Жукової

У Східній Пруссії за день доводилося відбивати по 6–8 атак фашистів. В окопи пішли всі: лікарі, медсестри, поранені, контужені. Харчуватися не було чим, уночі під обстрілом на полі іноді вдавалося назбирати відро мерзлої картоплі. Не вистачало боєприпасів. Радянські війська прорвали оточення, коли в нас залишилося по 2 патрони — один для німця, другий для себе.

• Які почуття викликають у вас спогади Ю. Жукової?

Старшина **Ніна Петрова** — повний кавалер ордена Слави (за роки Великої Вітчизняної війни тільки чотири жінки були удостоєні цієї відзнаки). Коли розпочалася війна, вона добровільно вступила до лав 4-ї дивізії народного ополчення Ленінграда, потім проходила службу в медсанбаті. З листопада 1941 р., перебуваючи в діючій армії, знищувала влучним вогнем гітлерівців, багаторазово перемагала у двобоях із ворожими снайперами. День у день виходила на бойову позицію, хоробро захищала рідне місто, за що була нагороджена медалями «За бойові заслуги» та «За оборону Ленінграда», а також орденом Великої Вітчизняної війни 2-го ступеня.

На окупованій території жінки вступали в партизанські загони та підпільні групи. Ім'я молодой партизанки **Зої Космодем'янської**, яку закатували гітлерівці, стало відоме всій країні.

Крім безпосередньої участі в бойових діях, жінки взяли на себе весь тягар праці в тилу: на заводах і фабриках, на будівництві й транспорті, на полях і фермах. Вони виконували всю важку роботу, якою раніше займалися чоловіки. Крім того, жінки годували та виховували дітей, облаштовували житло. Під час війни вони виконували і жіночу, і чоловічу роботу, залишаючись малозахищеною та вразливою частиною суспільства. Лише через багато років жінки досягли рівноправності в політичній, економічній та соціальній сферах.

Льотчиці 46-го гвардійського жіночого нічного бомбардувального полку, які брали участь у боях за звільнення Криму та Білорусії

Молодший лейтенант снайпер Л. Павличенко (у центрі), на особистому рахунку якої 309 гітлерівців, у тому числі 78 снайперів

5. Сталінградська битва, її наслідки та значення.

Навесні 1942 р. німецьке командування розпочало наступ на півдні. Гітлеру була потрібна нафта. 23 серпня 1942 р. німецькі війська, прорвавши радянську оборону, вийшли до р. Волги. З 12 вересня бої вже велись у Сталінграді.

погляд
дослідника

З книжки «Піднесення та падіння Третього рейху» американського журналіста У. Ширера

«Якщо я не отримаю нафту Майкопа та Грозного, — говорив Гітлер командувачу 6-ї армії генералу Паулюсу перед початком літнього наступу, — тоді я буду змушений закінчити цю війну». Сталін міг сказати те ж саме. І йому була потрібна кавказька нафта для продовження війни. Саме тому Сталінград мав тоді винятково важливе значення. Після його захоплення фашисти заблокували б останній маршрут постачання нафти через Каспійське море і Волгу до Центральної Росії й тим самим змогли б поставити росіян на коліна.

• Чому контроль над нафтовими родовищами був таким важливим для продовження війни?

Сталінград обороняли частини 62-ї (командувач генерал В. Чуйков) і 64-ї (командувач генерал М. Шумилов) армій. Оборонний період у Сталінградській битві тривав з 17 липня до 18 листопада 1942 р. Ворог не зміг захопити місто. Головна причина цього — героїзм і патріотизм радянських воїнів.

Коли велися бої за Сталінград, генштаб розпочав підготовку наступальної операції. Для її здійснення залучалися сили трьох фронтів: Південно-Західного (командувач генерал М. Ватутін), Донського (командувач генерал К. Рокоссовський), Сталінградського (командувач генерал А. Єременко). Наступальна операція радянських військ під Сталінградом тривала з 19 листопада 1942 р. по 2 лютого 1943 р. Війська Червоної армії оточили 330-тисячне угруповання ворога на чолі з генерал-фельдмаршалом Ф. фон Паулюсом. Гітлерівцям був поставлений ультиматум про здачу в полон, який вони відхилили. Спроба німецького командування організувати деблокацію військ не мала успіху. 10 січня 1943 р. радянськими військами розпочалася операція зі знищення великого угруповання ворога. Оточені частини було роз'єднано на північну й

Німецькі солдати ведуть бій на підступах до Сталінграда. 1942 р.

Гітлерівські окупанти здаються в полон під Сталінградом. Лютий 1943 р.

південну групи і до 2 лютого повністю ліквідовано. Генерал-фельдмаршал Паулюс здався в полон із частиною свого штабу. Велика битва на Волзі завершилася перемогою радянських військ, у лавах яких громили ворога представники всіх національностей СРСР. Нацисти в цій битві втратили 1,5 млн вояків. У Німеччині був оголошений триденний траур.

**погляд
дослідника**

З книжки «Друга світова війна» англійського військового історика Б. Лідден Гартна

За три тижні радянського наступу в полон під Сталінградом потрапили 92 тис. німецьких солдатів і офіцерів, а загальні втрати німецьких військ були втричі більшими. Серед тих, хто потрапив у полон, 24 генерали. Німецькі генерали на Східному фронті мали при собі ампули з отрутою на випадок, якщо їх захоплять у полон, проте небагато їх скористалося цим засобом. Однак Сталінградська битва вплинула на німецьких вояків, ніби смертоносна отрута. Сталінград дискредитував стратегію німецького командування. У моральному значенні катастрофа, якої зазнала німецька армія під Сталінградом, мала такий ефект, від дії якого армія вже не змогла оговтатися.

- *Як оцінює англійський історик перемогу радянських військ під Сталінградом?*
- *Чому, на вашу думку, німецьким генералам на Східному фронті давали ампули з отрутою?*

Наступ під Сталінградом перейшов у загальний стратегічний наступ радянських військ, який тривав до кінця березня 1943 р. Противник був відкинутий на 600–700 км, що змусило німецьке командування перевести на радянсько-німецький фронт частини із заходу. Хоча в напруженій боротьбі радянським військам довелося знову залишити Харків і Белгород, повернути втрачену стратегічну ініціативу німцям уже не вдалося.

Отже, Сталінградська битва започаткувала докорінний злам у ході Другої світової війни.

6. Розгром німецьких військ на Орловсько-Курській дузі.

Після поразки в Сталінградській битві та під час успішних зимових воєнних дій Червоної армії гітлерівське командування, плануючи кампанію 1943 р., вирішило провести великий наступ на радянсько-німецькому фронті з метою повернення

Атака радянських військ на Орловсько-Курській дузі. Липень 1943 р.

Наступ радянських військ на Харків. Серпень 1943 р.

втраченої стратегічної ініціативи. Для цього противник обрав Курський виступ (дугу), що утворився внаслідок зимово-весняного наступу радянських військ. Тут фашисти зосередили майже 50 дивізій, до 10 тис. гармат і мінометів, майже 2,7 тис. танків, понад 2 тис. літаків. Крім того, до флангів ударних угруповань прилягало майже 20 дивізій. Операція мала кодову назву «Цитадель». Під час її підготування радянське командування, проаналізувавши всі дані розвідки, визначило, що наступ гітлерівців розпочнеться вранці 5 липня. Війська були приведені в повну бойову готовність.

Форсування Дніпра.
Жовтень 1943 р.

Наступ головних сил на Орловському напрямі розпочався 5 липня 1943 р. о 5 год 30 хв. Гітлерівському командуванню не пощастило скористатися фактором раптовості. На ділянці Воронежського фронту німецькі війська підійшли до невеликого с. Прохоровки, де й відбулася найбільша танкова битва Другої світової війни: водночас у зустрічному бою з обох сторін брали участь майже 1200 танків, самохідних і штурмових гармат. З 12 липня характер битви змінився. Тепер уже наступали радянські війська, а німецькі частини переходили до оборони. 5 серпня 1943 р. були визволені міста Орел і Белгород, а 23 серпня — Харків. Курська битва ознаменувала завершення докорінного зламу в ході Другої світової війни. Гітлерівське командування зазнало поразки у своїй спробі повернути втрачену стратегічну ініціативу, німецькі війська змушені були перейти до оборони.

У серпні 1943 р. контрнаступ радянських військ перетворився на загальний наступ від м. Великих Луків до берегів Чорного моря: наступали вісім фронтів радянських військ на фронтівій лінії протяжністю 2 тис. км. Ворог змушений був відступити за могутній водний рубіж — Дніпро. Тут німецьке командування вибудувало «Східний вал», який Гітлер наказав утримувати до останнього бійця. Унаслідок героїчного форсування Дніпра радянські війська визволили: 14 жовтня Запоріжжя, 25 жовтня Дніпропетровськ, а 6 листопада — столицю України — Київ.

Червона армія стрімко просувалася до західних кордонів Радянського Союзу.

1. Що означав «новий порядок» у Європі?
2. У чому полягав план «Ост»?
3. Які адміністративні зміни запровадили нацисти в європейських країнах?
4. Що таке голокост? Яку політику щодо євреїв проводили нацистські лідери?
5. Яка організація очолила рух Опору у Франції?
6. Які форми боротьби проти окупантів використовувалися на території СРСР?
7. Як здійснювалася наступальна операція Червоної армії під Сталінградом?
8. Де відбулася найбільша танкова битва Другої світової війни?
9. Назвіть підсумки та значення Курської битви.
10. Поясніть, що спричинило докорінний злам у ході Другої світової війни.

Вихід радянських військ до р. Дніпро (липень–вересень 1943 р.)

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Визначте на мапі напрями головних ударів радянських військ у липні–вересні 1943 р.
2. Заповніть таблицю:

Рух Опору в країнах Європи в роки Другої світової війни

Країна	Форма боротьби	Керівні органи руху Опору

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Чим пояснюється участь у русі Опору різних прошарків населення незалежно від їхніх політичних і релігійних переконань?
2. Обговоріть питання про зміну статусу жінки під час війни. Що ви вважаєте в цьому позитивним, а що — негативним?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Із виступів А. Гітлера

17 жовтня 1941 р.

Ми не будемо селитися в російських містах, ми дозволимо їм розвалитися без нашого втручання. І головне — ніяких докорів сумління з цього приводу. Перед цими людьми в нас не існує ніяких зобов'язань. Ми обмежимося встановленням радіопередавача, що знаходитиметься під нашим постійним контролем. Крім того, ми дозволимо їм знати рівно стільки, скільки необхідно, щоби розуміти наші дорожні знаки і запобігти ризику бути розчавленими нашими автомобілями.

Для них слово «свобода» — це тільки право вимитися в бані у святковий день... Що ми повинні робити, то це заселити цю країну німцями, онімечити її та дивитися на корінне населення як на червоношкірих. У цьому питанні я буду холоднокровним і піду прямо вперед.

27 жовтня 1941 р.

Ніхто й ніколи не відніме у нас схід. Незабаром ми завалимо пшеницею всю Європу, так само і вугіллям, сталлю, лісом... Користуватися перевагами континентальної гегемонії — ось моя мета... Господар Європи — має панівне становище у світі. Населення рейху — 130 млн осіб, 90 млн житимуть в Україні.

- Які права й можливості надавали фашисти населенню окупованих територій?
- Висловіть своє ставлення до планів А. Гітлера щодо запровадження «нового порядку» на окупованих землях.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- **25 травня 1940 р.** — прийняття плану «Ост»
- **30 травня 1942 р.** — створення в СРСР Центрального штаб партизанського руху
- **17 липня 1942 р.** — **2 лютого 1943 р.** — Сталінградська битва
- **5 липня — 23 серпня 1943 р.** — битва на Орловсько-Курській дузі

§ 4 / Воєнні дії в 1944–1945 рр.

- *Пригадайте, якими були плани А. Гітлера щодо жителів України, Росії, Білорусії на початковому етапі війни.*

1. Наступальні операції Червоної армії.

Перед початком 1944 р. Ставка верховного головнокомандування поставила завдання радянській армії: повністю звільнити від німецьких окупантів територію СРСР та вийти до державного кордону.

Завершення зняття блокади Ленінграда розпочалося **14 січня 1944 р.** наступом радянських військ під командуванням генералів Л. Говорова та К. Мерецкова. Протягом тижня опір ворога був зламаний. За невеликий проміжок часу радянські війська визволили від окупантів Гатчину, Пушкіно, Царське Село, Новгород та інші міста, відкинувши ворога на 220–280 км. **27 січня 1944 р.** переможно завершилася *битва за Ленінград*, яка тривала 900 днів.

Визволення Правобережної України розпочалось одночасно з ліквідацією блокади Ленінграда. Наступ на ворога здійснювали війська чотирьох Українських фронтів. Найбільшою операцією радянських військ на початку 1944 р. в Правобережній Україні було оточення 10 гітлерівських дивізій під Корсунем-Шевченківським, яке завершилося повним розгромом сил ворога. Цю битву називають «Сталінградом на Дніпрі». Новий наступ радянських військ розпочався в березні 1944 р. і тривав до травня 1944 р. Його результатом стало визволення від нацистів Миколаєва, Одеси, Тернополя, Кам'янця-Подільського. 26 березня 1944 р., на 1009-й день Великої Вітчизняної війни, радянські війська вийшли на лінію державного кордону СРСР із Румунією.

Визволення Криму радянськими військами розпочалося після розгрому ворога на території Правобережної України. Протягом першої половини квітня 1944 р. були визволені Сімферополь і Керч, а 9 травня, після п'ятиденного штурму, — Севастополь. Повністю нацистське угруповання в Криму ліквідовано **12 травня 1944 р.**

У червні 1944 р. розгорнулися бойові дії на Карельському перешийку. У ході цієї операції укріплення «лінії Маннергейма» було прорвано за тиждень, 20 червня взято м. Выборг. Із Фінляндією досягнуто конфіденційної угоди такого змісту: країна залишиться незалежною, якщо інтернує 20 німецьких дивізій на своїй території, що вона й зробила. 25 серпня фінський уряд звернувся до радянського керівництва з проханням розпочати мирні перемовини, а **19 вересня 1944 р.** в Москві було підписано угоду про перемир'я. Фінляндія вийшла з гітлерівської коаліції.

Визволення Білорусії відбулося внаслідок операції під кодовою назвою «Багратіон». Дії чотирьох фронтів, які брали участь в операції, координували

представники Ставки верховного головнокомандування — маршали Г. Жуков і О. Василевський. Наступ, який розпочався 23 червня 1944 р., розгорнувся на величезній території від Дніпра до Вісли. Під час бойових дій радянські війська оточили та знищили 10 ворожих дивізій під Вітебськом і Бобруйськом. **3 липня 1944 р.** визволена столиця Білорусії — Мінськ. Наприкінці липня 1944 р. землі Білорусії були повністю звільнені від окупантів.

Визволення Прибалтики від фашистських окупантів розпочалося воєнними операціями в Білорусії, а завершилося завдяки розпочатому в середині вересня 1944 р. наступові трьох фронтів: Прибалтійського, Ленінградського та Балтійського.

Завершення війни в Прибалтиці пов'язане також з воєнними операціями радянських військ у Заполяр'ї, унаслідок яких від ворога були звільнені порти на Баренцовому морі та Мурманська область, а також північно-східні райони Норвегії.

2. Визволення території СРСР, перенесення воєнних дій у Центральну та Східну Європу.

Завершальний етап визволення Європи розпочався в 1944 р.

Визволення Румунії. В умовах посилення наступу радянських військ румунські патріоти в серпні 1944 р. підняли повстання проти диктатури генерала Й. Антонеску. Король Міхай наказав заарештувати диктатора й оголосив війну Німеччині. Столицю Румунії — Бухарест — узяли під контроль бойові загони патріотів, які втримували місто до підходу радянських військ. **12 вересня 1944 р.** Румунія підписала перемир'я із союзниками, підтвердивши передання СРСР територій Бессарабії та Північної Буковини.

Визволення Болгарії. Наприкінці липня 1944 р. болгарський уряд розпочав таємні перемовини із союзниками про можливість їх висадження на Балканах. Однак 5 вересня СРСР оголосив війну Болгарії. Перемовини союзників із болгарськими представниками, що відбувалися в Каїрі, було припинено. Зі вступом Червоної армії на територію Болгарії війна між нею та СРСР закінчилася. **9 вересня 1944 р.** партизанські загони спільно з армійськими частинами, що до них приєдналися, захопили Софію. До влади прийшов уряд Вітчизняного фронту, розпочалися воєнні дії, спрямовані на вигнання німецьких військ із болгарської землі.

Визволення Югославії. Визволення цієї країни було пов'язане з особливостями її суспільно-політичного становища. Активні бойові дії проти загарбників вела Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ) під командуванням Й. Броз Тито. Союзники допомагали антифашистським силам Югославії. Наприкінці вересня 1944 р. був розроблений спільний план дій частин 3-го Українського фронту та підрозділів НВАЮ. **20 вересня 1944 р.** внаслідок спільних дій радянсько-югославських частин була визволена столиця Югославії Белград.

Визволення Угорщини. У квітні 1945 р. капітулював останній союзник нацистської Німеччини в Європі — Угорщина. Її визволення відбулося завдяки Дебреценській, Будапештській та Балатонській стратегічним операціям. Столицю Угорщини Будапешт радянські війська звільнили після тримісячних боїв 13 лютого 1945 р. **4 квітня 1945 р.** вся територія Угорщини була очищена від гітлерівців.

Визволення Австрії. 5 квітня 1945 р. радянські війська наблизилися до Відня — столиці Австрії. Обійшовши місто із заходу, півночі й півдня, вони примусили нацистів залишити одне з найкрасивіших міст Європи. **13 квітня 1945 р.** Відень був звільнений від окупантів.

Визволення Польщі. У липні 1944 р. розпочалося визволення Польщі в ході операцій «Багратіон» і Львівсько-Сандомирської. 1 серпня 1944 р. польські патріоти підняли повстання у Варшаві, сподіваючись на допомогу радянських військ. Однак частини радянської армії, підійшовши до Варшави, зупинилися, не надавши допомоги повстанцям. Радянське командування стверджувало, що війська виснажені внаслідок довготривалих боїв. Проте багато дослідників вважають, що Й. Сталін зупинив наступ радянських військ, щоб не допомагати повстанню, очолюваному лідерами лондонського еміграційного уряду, які могли б у разі перемоги захопити владу в столиці. Гітлерівці жорстоко придушили повстання.

Територія Польщі була визволена в ході Вісло-Одерської операції. **17 січня 1945 р.** частини радянської армії вступили до Варшави, а в лютому більша частина Польщі вже була звільнена.

Визволення Чехословаччини. 5 травня 1945 р. патріотичні сили Чехословаччини розпочали повстання в Празі. 6 травня на допомогу повстанцям підійшли частини Російської визвольної армії (РВА) генерала О. Власова, які 7 травня фактично захопили Прагу. Однак коли стало відомо про наближення радянських військ до міста, РВА залишила його. **9 травня 1945 р.** о 4 год ранку до Праги ввійшли війська радянської армії.

3. Відкриття Другого фронту в Європі.

Під час наступу радянських військ на Східному фронті розпочалося висадження військ США та Великої Британії у Франції. Командування союзників розробило дві десантні операції: «Оверлорд» — висадження в Північній Франції та «Енвіл» — висадження на півдні Франції, у районі м. Марселя.

6 червня 1944 р. розпочалася операція «Оверлорд». Перевага сил була на боці союзників антигітлерівської коаліції: за чисельністю військ — утричі, за кількістю гармат — удвічі, за кількістю літаків — у 60 разів. Перед безпосереднім проведенням операції «Оверлорд» на Британських островах зосередилися чотири армії — 1-а і 3-я американські, 2-а англійська та 1-а канадська. Штаб союзних військово-морських сил очолював адмірал Б. Рамсей. Десантом командував Б. Монгомері, який отримав чин фельдмаршала після перемоги британських військ у Північній Африці під Ель-Аламейном. Загальне керівництво силами вторгнення здійснював генерал Д. Ейзенхауер.

Удало провівши висадження десанту, англо-американські війська захопили великий плацдарм у Нормандії і 25 липня 1944 р. розпочали наступ, який завершився поразкою німецьких військ у Північній Франції. Гітлерівці були змушені відступити на схід.

Генерал Д. Ейзенхауер з бійцями — учасниками операції «Оверлорд». 1944 р.

15 серпня союзники розпочали операцію «Енвіл». На південному узбережжі Франції вони висадили ще дві армії — американську та французьку. Боячись потрапити в оточення, нацистські війська в Південно-Західній та Південній Франції почали відступати. Незабаром союзні війська, що діяли в Північній та Південній Франції, об'єдналися. Саме в цей час розпочалося повстання в Парижі. Прорвавши німецьку оборону, передові частини 2-ї французької бронетанкової дивізії генерала Ф. Леклерка 24 серпня ввійшли до столиці. 25 серпня 1944 р. гітлерівці склали зброю. Капітуляцію приймали генерал Ф. Леклерк і начальник штабу повстанців полковник А. Роль-Тангі. Париж був визволений. Того дня, коли повстання остаточно перемогло, до столиці Франції прибув генерал Ш. де Голль.

Американські солдати, поранені в боях за Нормандію. 1944 р.

З книжки «Про висадження союзників у Нормандії» К. Райана

Перші учасники дня «Д», майже 18 тис. американців, англійців і канадців, зайняли фланги нормандського поля бою. Між ними пролягали п'ять ділянок узбережжя, призначеного для десанту, куди з-поза морського горизонту наближався потужний союзний флот, який мав 5 тис. бойових кораблів.

Поволі, але впевнено план грандіозного наступу почав виконуватися, однак фашисти, як і раніше, цього не помічали. Тому було багато причин. Брак даних авіаційної розвідки (декілька літаків-розвідників вилетіли з німецьких аеродромів у попередні тижні, але вони всі були збиті); переконання фашистів, що висадження союзників відбудеться в Па-де-Кале, безлад і плутанина у вказівках керівництва і, нарешті, невміння розшифровувати телеграми противника. Усе це відіграло свою роль. Навіть радары на станціях стеження підвели нацистів тієї ночі. Понад дві години минуло, як висадилися перші англійські та американські парашутисти, і тільки тоді німецьке командування почало усвідомлювати, що відбувається щось важливе.

• Що було причиною успішного висадження військ союзників у Нормандії?

4. Кримська (Ялтинська) конференція.

4–11 лютого 1945 р. в Лівадійському палаці відбулася нова зустріч «великої трійки» — *Кримська (Ялтинська) конференція*. В її роботі взяли участь Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчілль, міністри закордонних справ В. Молотов, Е. Стеттінус, А. Іден та ін. У ході конференції була підписана таємна угода, якою передбачалося повернення Радянському Союзові Південного Сахаліну з прилеглими островами та інтерналізація торговельного порту Дайрен. До СРСР також мали відійти Курильські острови, відновлювалась оренда Порт-Артура.

На конференції розглядалося й питання про вступ СРСР у війну на Далекому Сході. Це мало статися через два-три місяці після капітуляції Німеччини та закінчення війни в Європі.

В. Черчілль, Ф. Рузвельт, Й. Сталін
на Ялтинській конференції.
9 лютого 1945 р.

З багатьох питань на конференції було досягнуто реальних домовленостей. До них належали насамперед погодження принципів беззастережної капітуляції Німеччини: ліквідація нацистської партії та її інституцій, розпуск збройних сил Німеччини, установа контролю союзників над німецькою промисловістю, покарання воєнних злочинців. У прийнятій Декларації про визволену Європу передбачалося проведення погодженої політики у визволених європейських країнах. Важливим досягненням Ялтинської конференції стало рішення заснувати міжнародну Організацію Об'єднаних Націй (ООН).

Конференція не обійшлася й без гострих дискусій. Не були узгоджені питання про репарації¹, про зони окупації Німеччини. Найскладнішими були дискусії з польських проблем. Якщо питання про кордони Польщі та СРСР було загалом вирішене, то щодо західного кордону йшлося лише в загальній формі: «Польща повинна дістати істотне прирощення на півночі й на заході». Питання, з яким саме польським урядом мати справу, остаточно вирішити не вдалося. Зрештою, його було відкладено, а в Декларації про Польщу зазначалося, що чинний Тимчасовий уряд мусить бути реорганізований на демократичній основі із залученням демократичних діячів із самої Польщі та поляків із-за кордону.

25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско за рішенням глав трьох союзних держав розпочалася конференція Організації Об'єднаних Націй, яка розробила Статут ООН. За основу її діяльності, а особливо одного з головних органів ООН — Ради Безпеки, було взято забезпечення міжнародного миру та відвернення загрози нової війни.

5. Воєнна поразка та капітуляція Німеччини.

Останнім центром опору нацистської Німеччини був Берлін. На берлінський напрям на початку квітня гітлерівське командування стягнуло основні сили, утворивши велике угруповання: майже 1 млн вояків, понад 10 тис. гармат і мінометів, 1,5 тис. танків і штурмових гармат, 3,3 тис. бойових літаків. Щоб швидко розгромити берлінське угруповання, Верховне головнокомандування радянських збройних сил зосередило в складі трьох фронтів — 1-го Білоруського (командувач маршал Г. Жуков), 2-го Білоруського (командувач маршал К. Рокоссовський), 1-го Українського (командувач маршал І. Конєв) — 2,5 млн вояків і величезну кількість військової техніки. У ході грандіозної за масштабами та напруженістю Берлінської операції 1945 р., що розпочалася 16 квітня, радянські війська зламали відчайдушний опір гітлерівських військ. 28 квітня берлінське угруповання було розділене на три частини. 30 квітня взято рейхстаг², над яким розвідники 150-ї стрілецької дивізії лейтенант О. Берест і сержанти М. Єгоров і

¹ *Репарації* — повне або часткове відшкодування державою, що розв'язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

² *Рейхстаг* — будинок німецького парламенту.

Підписання Акта беззастережної капітуляції Німеччини. Карлсгорст. 8 травня 1945 р.

Радянські війська на вулицях Берліна. Травень 1945 р.

М. Кантарія встановили прапор Перемоги у війні з нацистською Німеччиною. Того ж дня А. Гітлер покінчив життя самогубством, а 1 травня розпочалася капітуляція Берлінського гарнізону.

1 травня 1945 р. німецьке військове командування запропонувало розпочати перемовини про перемир'я. 2 травня боротьба за Берлін закінчилася повною перемогою радянських військ. **8 травня 1945 р.** у передмісті Берліна Карлсгорсті представники німецького командування на чолі з фельдмаршалом В. Кейтелем підписали *Акт беззастережної капітуляції Німеччини*. Капітуляція була прийнята за дорученням радянського уряду маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим спільно з представниками США, Великої Британії, Франції.

6. Потсдамська конференція та її рішення.

Після завершення війни в Європі **17 липня – 2 серпня 1945 р.** відбулася *Потсдамська конференція*. Делегацію СРСР очолював Й. Сталін, США репрезентував Г. Трумен, який став президентом після смерті у квітні 1945 р. Ф. Рузвельта, а Велику Британію спершу представляв В. Черчилль, а потім лідер лейбористів, які перемогли на парламентських виборах, – К. Еттли. На конференції було вирішено питання про майбутнє Німеччини, де мали бути проведені денацифікація¹, демілітаризація та демократизація. Було прийнято систему чотиристоронньої окупації Німеччини: СРСР, США, Великою Британією та Францією; визначено нові польські кордони на заході та сході; вирішено питання про передавання СРСР Кенігсберга та області; про розподіл флоту Німеччини союзниками; про передавання воєнних злочинців Міжнародному військовому трибуналові²; про заснування Ради міністрів закордонних справ, яка мала підготувати проекти мирних угод із Німеччиною та її союзниками.

Щодо Німеччини, то, за рішеннями конференції, вона залипалася єдиною державою. Ішлося про те, щоб у майбутньому провести в країні загальні вибори та підписати з Німеччиною мирний договір, а до того часу владні функції

¹ *Денацифікація* – система заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків панування нацизму в політичному, економічному й громадському житті німецького народу після розгрому гітлерівської Німеччини.

² *Трибунал* – надзвичайний або спеціалізований судовий орган.

мала здійснювати окупаційна адміністрація. Берлін був поділений на чотири сектори.

На конференції розглядалися також проблеми репарацій. Із загальної суми — 20 млрд доларів — 50 % мав отримати Радянський Союз. Ці кошти було вирішено компенсувати за рахунок промислового устаткування, яке вивозилося з Німеччини до СРСР. Домовились і про репатріацію військовополонених, які перебували в різних зонах. Отже, на Потсдамській конференції були закладені основи повоєнного розвитку не тільки країн Європи, а й усього світу.

7. Розгром Японії.

Велика Британія та США, ведучи війну проти Японії, надавали величезного значення участі в ній СРСР. Вступ Радянського Союзу у війну на Далекому Сході вважався союзниками по антигітлерівській коаліції обов'язковим.

Оскільки в Японії, а також у Китаї, Маньчжурії та Кореї перебували значні сили японських сухопутних військ, уряди Великої Британії та США вважали, що для перемоги їм буде необхідно воювати не менше 18 місяців від часу капітуляції Німеччини, а тому війна може тривати до 1947 р. Президент США Г. Трумен, вирушаючи на Потсдамську конференцію, уважав найголовнішим зі своїх завдань «отримати від Й. Сталіна особисте підтвердження вступу Росії у війну проти Японії».

У Потсдамі Й. Сталін підтвердив готовність СРСР розпочати бойові дії проти Японії через три місяці після закінчення війни в Європі. 5 серпня 1945 р. СРСР заявив про денонсацію¹ пакту про нейтралітет з Японією, а 9 серпня 1945 р. розпочав бойові дії. 6 серпня 1945 р., за два дні до передбачуваного вступу СРСР у війну проти Японії, з важкого бомбардувальника американських ВПС була скинута атомна бомба на м. Хіросіму, а 9 серпня 1945 р. така ж доля спіткала м. Нагасакі. Це призвело до загибелі понад 100 тис. мирних жителів, а 375 тис. дістали поранення та опіки. Було декілька причин такої акції з боку уряду США: збереження життів американських вояків; помста за Перл-Харбор; попередження Сталіну.

Руїни м. Нагасакі після бомбардування.
6 серпня 1945 р.

Радянські війська під командуванням О. Василевського завдали основний удар по японській Квантунській армії, яка дислокувалась у Маньчжурії та налічувала 1 млн вояків. 14 серпня японський уряд ухвалив рішення про капітуляцію, але Квантунська армія продовжувала чинити опір. У результаті успішних бойових дій Червоної армії японські війська були розгромлені, а 1 вересня 1945 р. радянський десант висадився на південні острови Курильського пасма. Наприкінці серпня 1945 р. американські війська окупували Японські острови.

2 вересня 1945 р. в Токійській бухті, на борту американського корабля «Міссурі» в

¹ Денонсація — у міжнародному праві відмовлення однієї зі сторін міжнародного договору від виконання його, що призводить до припинення дій договору.

присутності представників країн, що брали участь у війні проти Японії, відбулася церемонія підписання *Акта беззастережної капітуляції Японії*. Акт капітуляції Японії підписали представники японської сторони та генерал армії США Дуглас Макартур. *Капітуляцією Японії завершилася Друга світова війна.*

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Коли і за яких умов була знята блокада Ленінграда?
2. Яку найбільшу операцію провели радянські війська на Правобережній Україні на початку 1944 р.?
3. За яких умов і коли було визволено Крим?
4. Яку назву мала операція з визволення Білорусії?
5. Розкажіть про визволення Румунії, Болгарії, Югославії та Угорщини.
6. Які особливості мало визволення Польщі та Чехословаччини?
7. Що ви знаєте про операцію «Оверлорд»?
8. За яких обставин капітулювала Німеччина?
9. Проти якої японської армії вели бойові дії війська СРСР на завершальному етапі війни?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Покажіть на мапі просування радянських військ у 1944 р. — навесні 1945 р., місця найбільших битв цього періоду війни.
2. Порівняйте три великі битви Другої світової війни. Заповніть таблицю:

Битва	Дата	Кількість учасників	Кількість техніки	Командувачі	Наслідки
Сталінградська					
Курська					
Берлінська					

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Чому висадження англо-американських військ у Нормандії вважається «справжнім» Другим фронтом?
2. Чому США та Велика Британія прагнули вступу СРСР у війну проти Японії?
3. Які художні та документальні фільми, книжки, полотна художників та музичні твори, присвячені подіям Другої світової війни, справили на вас найбільше враження? Чому?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Зі спогадів письменника К. Симонова про підписання Акта беззастережної капітуляції Німеччини

При підписанні Акта капітуляції Німеччини Г. Жуков відчував себе не лише командувачем фронтом, який узяв Берлін, або заступником Верховного головнокомандувача, а й людиною, яка представляла в цій залі ту армію і той народ, котрий зробив більше за інших. У його поведінці не було ані пиhi, ані презирства... він поведився з тією жорсткою простою, яка має бути притаманна переможцю в такій ситуації.

Незабаром і серед переможених німецьких генералів, і серед колишніх союзників знайшлися люди, які намагалися применшити внесок СРСР у перемогу. Однак тоді, у травні 1945 р., різних думок щодо цього питання не існувало. Про це свідчить і поведінка фельдмаршала В. Кейтеля, який підписував Акт капітуляції. Він з величезною увагою спостерігав лише за Г. Жуковим. Це була гірка, трагічна цікавість переможеного до тієї сили, яку він найбільше ненавидів і яка найбільшою мірою вирішила долю війни.

- Які засоби використав К. Симонов для змалювання ролі Г. Жукова під час підписання Акта беззастережної капітуляції Німеччини?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- 6 червня 1944 р. — відкриття Другого фронту в Європі
- 8 травня 1945 р. — підписання Акта беззастережної капітуляції Німеччини
- 2 вересня 1945 р. — підписання Акта беззастережної капітуляції Японії; завершення Другої світової війни

§ 5 / Світ після Другої світової війни

- Пригадайте, як завершилася Друга світова війна в Європі.

1. Підсумки, наслідки й уроки Другої світової війни.

Друга світова війна — найбільший конфлікт в історії людства. У ній брали участь 61 держава світу, де проживало 80 % населення земної кулі. Воєнні дії велися на всіх океанах, у Європі, Азії, Африці та Океанії. До армій країн, що воювали, було мобілізовано 110 млн осіб.

СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі нацистської Німеччини та її союзників. На радянсько-німецькому фронті були знищені основні сили держав-агресорів — 607 дивізій (майже 77 % — людські втрати), 62 тис. літаків (62 %), до 56 тис. танків і штурмових гармат (приблизно 75 %), а також 180 тис. одиниць артилерійської техніки (74 %).

Радянський Союз зробив також значний внесок у розгром мілітаристської Японії, розбивши добре оснащену та вишколену Квантунську армію.

Кількість загиблих під час Другої світової війни, з урахуванням постійно уточнюваних даних про втрати СРСР, становить 65–67 млн, проте ніхто достеменно не знає, скільки людей загинуло. Людські втрати в Другій світовій війні були в шість разів, а матеріальні збитки в 12 разів більші, аніж у Першій світовій війні.

Друга світова війна стала підсумком цілеспрямованої діяльності невеликої групи держав-агресорів, яку світове товариство не спромоглося зупинити. Що несли народам світу ці країни та їхні керівники? Ліквідацію свободи й демократії, расове та національне гноблення, утвердження права сильного в міжнародних відносинах. Хоч би яким далеким від досконалості був світ у 20–30-х роках ХХ ст., їхня перемога означала б крок назад у світовій історії, вона відкрила б шлях соціальній, політичній і культурній деградації людства. А тому всі ті, що боролися проти агресорів, вели боротьбу справедливу та праведну незалежно від того, якими були ідеологічні переконання учасників.

**Порівняльна таблиця підсумків і наслідків
Першої та Другої світових воєн**

Показник	Перша світова війна	Друга світова війна
Тривалість	4 роки 3,5 місяця	6 років
Кількість держав, що воювали	36	61
Населення держав, які воювали	1 млрд	1,7 млрд
Територія, охоплена воєнними діями	майже 4 млн км ²	понад 22 млн км ²
Кількість мобілізованих до збройних сил	74 млн	110 млн
Загиблі та померлі від ран	13,6 млн	65–67 млн
Матеріальні витрати: у тому числі прямі воєнні витрати	360 млрд дол. 180,5 млрд дол.	4000 млрд дол. 1384 млрд дол.
Вироблено: літаків артилерійських гармат і мінометів	181,9 тис. 169,8 тис.	667,0 тис. 2529,0 тис.

2. Зміни у світі, що сталися внаслідок Другої світової війни.

Під час Другої світової війни СРСР, Велика Британія, США та інші держави активно співпрацювали в рамках антигітлерівської коаліції, незважаючи на політичні та ідеологічні розбіжності. У 1945–1948 рр. коаліція фактично розпалася, а вчорашні союзники розпочали непримиренну боротьбу за вплив у повоєнному світі. Між СРСР і західними країнами виникла «холодна війна». Розвиток міжнародних відносин у ті роки визначався гострим суперництвом наддержав – США та СРСР. Їхнє змагання мало військово-політичний характер, але при цьому обидві сторони намагалися уникнути розгорнутого воєнного конфлікту, бо не були впевнені в позитивному результаті. Дві наддержави прагнули розширити сфери впливу за рахунок інших країн.

Визволяючи країни Центральної та Південно-Східної Європи від нацистської окупації, Радянський Союз запроваджував там радянську модель суспільного устрою. Унаслідок цих дій у Чехословаччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Болгарії, Югославії, Албанії, у радянській окупаційній зоні Німеччини було встановлено тоталітарні комуністичні режими. Крім того, СРСР, беручи участь у війні проти Японії, намагався посилити свій вплив на Далекому Сході, особливо в Китаї, Північній Кореї, а згодом у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі.

Європа після Другої світової війни

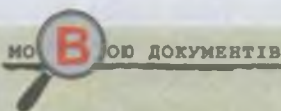
Сполучені Штати, декларуючи себе як форпост західного світу й оплот демократії та права, почали об'єднувати країни Західної Європи та інших регіонів під своїм ідейним керівництвом.

Протистояння між США та СРСР і тими країнами, що стояли за ними, тривало майже чотири десятиліття, що негативно позначалося на вирішенні всіх міжнародних проблем.

3. Створення ООН.

Зміни в розподілі сил після Другої світової війни вимагали створення міжнародної організації з метою підтримання та зміцнення миру та безпеки.

Головні проблеми щодо заснування всесвітньої організації безпеки було узгоджено на конференції представників СРСР, США та Великої Британії в Думбартон-Оксі в 1944 р. На конференції був підготовлений проект статуту організації. Питання про порядок голосування в Раді Безпеки та про склад членів організації керівники держав узгодили під час зустрічі в Криму 1945 р. Тоді було вирішено, що засновницька конференція відбудеться в Сан-Франциско. 25 квітня 1945 р. до «Опера-Хауз» з'їхалися делегати та радники. Відкрити конференцію мав державний секретар США Е. Стеттініус. Радянську делегацію очолив В. Молотов, британську – Е. Іден. На відкриття конференції прибули делегації з Європи, Азії, Африки. 26 червня 1945 р. її учасники затвердили Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН). Серед 50 країн, що підписали його, була також Українська РСР.

Прембула до Статуту Організації Об'єднаних Націй

Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості позбавити наступні покоління від страждань війни, яка двічі в нашому житті принесла людству невимовне лихо, та утвердити віру в основні права людини, у людську гідність і цінність людської особистості, рівність прав чоловіків і жінок, рівність прав великих і малих націй; створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага; обов'язків, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права; сприяти соціальному прогресу та поліпшенню життя за умов більшої свободи; виявляти заради цього терплячість і жити разом, у згоді один з одним, як добрі сусіди; об'єднати наші зусилля для підтримання міжнародного миру та безпеки; забезпечити ухваленням принципів і визначенням методів, щоб збройні сили використовувалися не інакше, як у спільних інтересах; використовувати міжнародний апарат для сприяння економічному та соціальному прогресу всіх народів, вирішили об'єднати наші зусилля для досягнення цих цілей.

Згідно з цим, наші уряди через представників, що зібралися в місті Сан-Франциско та належно підтвердили свої повноваження, погодилися із цим Статутом Організації Об'єднаних Націй і засновують організацію під назвою «Об'єднані Нації».

26 червня 1945 р.

• Які головні права людини були затверджені в цьому документі?

Зала асамблеї ООН у Нью-Йорку (США)

Прапор ООН

24 жовтня 1945 р. Статут ООН набув чинності. Ця дата вважається днем створення цієї міжнародної організації. Статут проголошував рівноправність усіх людей, повагу до прав людини та основних свобод. Згодом цей розділ був доповнений Загальною декларацією прав людини, ухваленою в грудні 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Статут зобов'язував вирішувати всі суперечки мирним шляхом, дотримуватися міжнародних договорів і зобов'язань. Основне призначення ООН, згідно зі Статутом, — забезпечення загального миру та безпеки в усьому світі. Головними органами Організації Об'єднаних Націй є Генеральна Асамблея, Міжнародний суд і Рада Безпеки.

Генеральна Асамблея складається з представників майже всіх націй світу. З її трибуни держави можуть висловити всі свої тривоги. Нині загальна кількість країн-членів ООН становить 155. Швейцарія не є членом Організації Об'єднаних Націй, хоча європейська штаб-квартира ООН розташована в Женеві. Кожна країна-член ООН має один голос, незалежно від розмірів її території та величини національного багатства. Генеральна Асамблея збирається в Нью-Йорку. Кожну країну репрезентує дипломат високого рангу, міністри закордонних справ і глави держав також відвідують засідання Генеральної Асамблеї, які відбуваються зазвичай із вересня до середини грудня. У разі потреби проводяться надзвичайні сесії. Генеральна Асамблея є форумом, на якому країни-члени ООН можуть обговорювати будь-які питання глобального значення. Вона виступає за співробітництво між націями в соціальних та економічних питаннях і закликає країни дотримуватися прав кожної людини. Генеральна Асамблея має спеціальні комітети з питань роззброєння та фінансів, гуманітарних, соціальних та економічних проблем. Обговорення, що ведуться на сесіях Генеральної Асамблеї, відображаються в підписаних угодах і в ухваленні резолюцій. Ці угоди або резолюції є тільки рекомендаціями, які не мають сили законів. Проте вони набувають великого значення, бо висловлюють позиції більшості країн.

Міжнародний суд складається з 15 суддів, обраних Генеральною Асамблеєю. Їх вибирають за рівнем кваліфікації, а не за національною ознакою. Від однієї країни обирається лише один суддя. Суд знаходиться в Гаазі (Нідерланди). Країни-члени ООН можуть передавати на розгляд Міжнародного суду такі справи, як прикордонні суперечки, право на рибальство, право на корисні копалини та інші спірні питання, які згадуються в Статуті. Генеральна Асамблея та Рада Безпеки можуть консультуватися з Міжнародним судом із будь-якого питання.

Рада Безпеки. Головним обов'язком Ради Безпеки є підтримання миру в усьому світі. Вона проводить свої засідання в Нью-Йорку, коли в цьому виникає необхідність. Рада Безпеки складається з 15 членів, п'ять із яких є постійними: Китай, Франція, Російська Федерація, Велика Британія та Сполучені Штати Америки. Інші 10 членів обираються Генеральною Асамблеєю за географічним принципом на два роки, п'ять із них переобираються щороку. За Статутом Організації Об'єднаних Націй всі її члени повинні погоджуватися з рішеннями, ухваленими Радою Безпеки.

У той час, як інші органи ООН, такі як Генеральна Асамблея, можуть надавати тільки рекомендації урядам, Рада Безпеки має повноваження ухвалювати рішення, які зобов'язують країни-члени ООН їх виконувати. Проте кожен із п'яти постійних членів може накласти вето на будь-яке рішення, навіть якщо інші чотири його схвалюють. Рішення Ради Безпеки не завжди досягають успіху, оскільки це залежить від бажання урядів виконувати її резолюції.

За час свого існування ООН прийняла низку важливих документів. Так, у 1947 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка засуджувала пропаганду війни. **10 грудня 1948 р.** була прийнята *Загальна декларація прав людини* — дуже важливий документ, положення якого було взято за основу всіх конституцій демократичних держав. У ст. 1 декларації зазначено: «Усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти стосовно одне одного в дусі братерства».

Нині ООН відіграє важливу роль у світових справах. Вона об'єднує 193 країни. Сучасне керівництво організації прагне суттєво реформувати діяльність ООН, надати її роботі більшого динамізму та результативності, позбавити проявів бюрократизму та зволікання вирішення питань, раціонально використовувати та поповнювати бюджет, перетворити ООН на дієвого гаранта миру та прогресу.

4. Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини.

За рішенням Потсдамської конференції 1945 р. був заснований міжнародний орган — *Рада міністрів закордонних справ (РМЗС)* у складі міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю. Її метою було проведення підготовчої роботи з мирного врегулювання відносин між країнами після закінчення Другої світової війни. Перша сесія РМЗС відбулась 11 вересня — 2 жовтня 1945 р. у Лондоні. РМЗС мала укласти мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Остаточне вироблення та узгодження текстів мирних договорів було здійснено на *Парижській мирній конференції 19 липня — 15 жовтня 1946 р.* У її роботі брали участь делегації 21 країни, збройні сили яких активно воювали в Другій світовій війні.

10 лютого 1947 р. були підписані мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією. У них зазначалося, що стан війни припиняється, кожна з цих країн дістане підтримку при вступі до ООН. Договори також містили зобов'язання країн забезпечити всім громадянам основні демократичні свободи, не допустити відродження фашистських організацій. Мирні договори зафіксували територіальні зміни. Трієст був визначений як «Вільна територія Трієст» зі статусом вільного порту. За італійсько-югославською угодою (1954) це місто й область перейшли до Італії. До Югославії відійшла східна

частина Юлійської Країни. Греція одержала Додеканеські острови. Італія втратила всі свої колонії та зобов'язалася зберігати суверенітет і незалежність Албанії та Ефіопії.

Фінляндія передала СРСР область Петсамо та військово-морську базу Поркала-Удд. Болгарія відновлювалася в кордонах на вересень 1940 р. Вона відмовилася від зазіхань на Македонію й отримала Південну Добруджу. Північна Трансільванія зі складу Угорщини перейшла до Румунії. Закарпатська Україна увійшла до складу Радянського Союзу. Кордон між Румунією та СРСР пролягав по лінії, зафіксованій румунсько-радянською угодою від 28 червня 1940 р. Низка статей стосувалась обмеження збройних сил. Наприклад, для Італії чисельність армії обмежувалася 250 тис. солдатів і офіцерів. Колишнім союзникам Німеччини заборонялося мати підводні човни, авіаносці та торпедні катери.

Договори містили положення про режим користування рікою Дунай (який остаточно визначився Белградською конвенцією). Мирні угоди зафіксували розміри репарацій, що сплачувалися Радянському Союзові за угодами 1946–1947 рр. Так, Фінляндія та Румунія сплачували по 300 млн доларів репарацій у вигляді поставок товарів, Угорщина — 200 млн, а Італія — 100 млн доларів.

Підписання договорів із союзниками Німеччини було найважливішою міжнародно-правовою акцією в закріпленні підсумків Другої світової війни та створювало певні гарантії для унеможливлення їх перегляду.

5. Нюрнберзький і Токійський процеси.

Судовий процес над групою головних нацистських військових злочинців проводився в м. *Нюрнберзі (Німеччина)* з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. Міжнародним військовим трибуналом. До судової відповідальності були притягнуті вищі державні та військові діячі нацистської Німеччини: Г. Герінг, Р. Гесс, І. фон Ріббентроп, В. Кейтель, Е. Кальтенбруннер, А. Розенберг, Г. Франк, В. Фрік, Ю. Штрайхер, В. Функ, К. Деніц, Е. Редер, Б. фон Ширах, Ф. Заукель, А. Йодль, А. Зейс-Інкварт, А. Шпеєр, К. фон Нейрат, Г. Фріче, Г. Шахт, Р. Лей (повісився до початку процесу), Г. Крупп (визнаний невиліковно хворим, і його справа була припинена), М. Борман (засуджений заочно, у зв'язку з тим, що не був знайдений) і Ф. фон Папен. Усім їм було пред'явлено звинувачення в змові проти миру й людяності (убивство військовополонених і жорстоке поводження з ними, убивство цивільного населення та жорстоке поводження з ним, розграбування товариств та приватної власності, запровадження системи рабської праці тощо), у вчиненні найтяжчих воєнних злочинів. Було також порушене питання про визнання злочинними дій керівного складу Націонал-соціалістичної партії, штурмових (СА) та охоронних загонів націонал-соціалістичної партії (СС), служби безпеки (СД), державної таємної поліції (гестапо), урядового кабінету та генштабу.

У ході процесу відбулося 403 відкриті судові засідання, були допитані 116 свідків, розглянуто численні письмові свідчення та документальні докази (в основному офіційні документи німецьких міністерств і відомств, генштабу, військових концернів і банків). Для координації дій щодо розслідування та підтримання обвинувачення був утворений Комітет із головних обвинувачів: від СРСР (Р. Руденко), США (Р. Джексон), Великої Британії (Х. Шоукросс), від Франції (Ф. де Ментон, а потім Ш. де Ріб).

30 вересня – 1 жовтня 1946 р. був оголошений вирок. Усі підсудні, окрім Шахта, Фріче та Папена, були визнані винними в пред'явлених звинуваченнях і засуджені: Герінг, Ріббентроп, Кейтель, Кальтенбруннер, Розенберг, Франк, Фрік, Штрайхер, Заукель, Йодль, Зейс-Інкварт і заочно Борман – до смертної кари через повішення; Гесс, Функ і Редер – до довічного ув'язнення; Ширах і Шпеєр – до 20, Нейрат – до 15, Деніц – до 10 років ув'язнення. Трибунал визнав злочинними організаціями СС, гестапо, СД і керівний склад нацистської партії. Член трибуналу від СРСР висловив свою незгоду з виправданням Шахта, Фріче та Папена. Клопотання засуджених про помилування були відхилені Контрольною радою, і в ніч на 16 жовтня 1946 р. вирок про смертну кару був виконаний (Герінг покінчив життя самогубством незадовго до страти).

Нюрнберзький процес. 1946 р.

Нюрнберзький процес – перший в історії міжнародний суд, який визнав агресію найтяжчим кримінальним злочином, покаравши як кримінальних злочинців державних діячів, винних у підготовці, розв'язанні та веденні агресивних воєн, справедливо покарав організаторів і головних виконавців злочинних планів винищення мільйонів невинних людей і підкорення цілих народів. Принципи міжнародного права, що містяться в Статуті трибуналу та виражені у вирокі, були підтверджені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р.

У Німеччині в перші повоєнні роки відбулося понад 2 млн процесів над військовими та нацистськими злочинцями, від них були звільнені адміністративний апарат, судова система та система освіти. У маленькій Бельгії винесено майже 80 тис. вироків тим, хто співпрацював з окупантами. У Франції за співробітництво з нацистами були засуджені до різних термінів ув'язнення 120 тис. осіб, із них майже тисячу осіб стратили.

Однак процес звільнення державних установ від нацистських злочинців і тих, хто з ними співпрацював, у різних країнах проходив не завжди послідовно. Тисячам осіб удалося уникнути відповідальності, залишитися на своїх посадах або емігрувати до країн Латинської Америки.

Продовженням Нюрнберзького процесу став *Токійський процес* (3 травня 1946 р. – 12 листопада 1948 р.) – Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу в Токіо, утворений за наказом Головнокомандувача союзних військ на Далекому Сході генерала Д. Макартура, який 19 січня 1946 р. призначив головного обвинувача. Вимога щодо суду над японськими воєнними злочинцями сформульована в Потсдамській декларації (26 липня 1945 р.), а в Акті про капітуляцію Японії від 2 вересня 1945 р. зафіксовано зобов'язання «чесно виконувати умови Потсдамської декларації», зокрема покарання воєнних злочинців тощо. У складі трибуналу були представлені 11 держав: СРСР, США, Китай, Велика Британія, Австралія, Канада, Франція, Нідерланди, Нова Зеландія, Індія, Філіппіни. Усім союзним державам, які перебували у війні з Японією, було надано право мати свого представника – додаткового обвинувача, але цим скористалися тільки названі вище 11 держав.

Токійський процес. 1946 р.

Токійський процес був тривалішим, аніж Нюрнберзький. Він проходив 2 роки 5 місяців і 9 днів. Обвинувальний висновок у справі 28 головних японських воєнних злочинців було складено від імені США, Китаю, Великої Британії, СРСР, Австралії, Канади, Франції, Нідерландів, Нової Зеландії, Індії та Філіппін. Він мав 53 пункти. Висновок містив звинувачення в злочинах проти миру відповідно до ст. 5 Статуту Міжнародного військового трибуналу (МВТ) для Далекого Сходу. Він визначав відповідальність за вбивство, змови та замаху на вбивство, що є діями,

за які названі особи (кожна з них окремо) несуть персональну відповідальність. Ці дії є одночасно й злочинами проти миру, законів війни та людяності, а також порушенням усіх параграфів ст. 5 Статуту, міжнародного права та внутрішніх законів усіх або однієї та більше країн, де ці злочини скоювалися (включаючи Японію).

12 листопада 1948 р. Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу в Токіо оголосив вирок головним японським воєнним злочинцям. До смертної кари через повішення були засуджені: 4 колишніх прем'єр-міністри, 11 колишніх міністрів, 8 представників вищого генералітету. Вирок над засудженими до смертної кари був виконаний у ніч на 23 грудня 1948 р. в м. Токіо.

Токійський і Нюрнберзький процеси мали суттєве значення для утвердження принципів і норм сучасного міжнародного права, що розглядають агресію як найтяжчий злочин. Відповідаючи на небувалі у світовій історії злочини фашистів і мілітаристів, ці процеси стали важливою віхою в розвитку міжнародного права. Адже вперше до кримінальної відповідальності були притягнуті офіційні особи, відповідальні за планування, підготовку та розв'язання агресивних воєн.

У 1940–1950-х роках у світі були створені військово-політичні блоки.

4 квітня 1949 р. у Вашингтоні 12 держав (Велика Британія, Бельгія, Голландія, Данія, Ірландія, Італія, Люксембург, Канада, Норвегія, Португалія, США, Франція) підписали договір про створення *Північно-Атлантичного пакту* – військовополітичного блоку НАТО.

14 травня 1965 р. соціалістичні країни підписали *Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу* восьми країн (СРСР, Польщі, Чехословаччини, НДР, Румунії, Болгарії, Албанії, Угорщини) терміном на 20 років.

1. Які кардинальні зміни сталися на міжнародній арені в повоєнний час?
2. З якою метою була створена ООН?
3. Які військово-політичні блоки утворені в 1940–1950-х роках?
4. На яких умовах були укладені договори з колишніми союзниками Німеччини?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Накресліть схему «Структура ООН».
2. Покажіть на мапі території що за рішенням Постдамської конференції були передані СРСР. Заповніть таблицю:

Територіальні зміни після Другої світової війни

Країна	Відібрані території	Приєднані території

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Яку роль у сучасному світі виконує ООН? Чи може ця організація запобігти виникненню воєнних конфліктів, припинити їх, надати суттєву допомогу народам, які її потребують?
2. Як ви вважаєте, на яких умовах були укладені договори із союзниками Німеччини? Чим вони справедливі?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

З книжки «Україна в Організації Об'єднаних Націй»

Разом із іншими країнами Українська РСР та Білоруська РСР були запрошені стати членами-засновниками ООН. Це означало визнання внеску українського та білоруського народів у розгром нацизму та зміцнення загального миру.

6 травня 1945 р. українська делегація на чолі з народним комісаром закордонних справ УРСР Дмитром Мануїльським прибула спеціальним рейсом до Сан-Франциско. Делегація, до складу якої входили 12 осіб, включилася в роботу конференції на вирішальному етапі, коли почалося обговорення й вироблення Статуту майбутньої організації в комісіях і комітетах. Дмитро Мануїльський очолював на цій конференції комітет, де було сформульовано преамбулу, цілі та принципи Статуту ООН. За ініціативою України до Статуту було включено ряд важливих положень, зокрема про сприяння міжнародному співробітництву щодо розв'язання економічних і соціальних проблем, про загальну повагу та додержання прав і основних свобод людини незалежно від расової належності, статі, мови та релігії. (...)

Упродовж тривалого часу українські представники в ООН та в інших міжнародних організаціях захищали інтереси держави... Робота української делегації на конференції в Сан-Франциско була важливим кроком України на шляху до міжнародного визнання.

26 червня відбулося підписання установчого акта цієї організації — Статуту ООН. Серед перших підписала цей акт і Україна. 22 серпня 1945 р. Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала Статут ООН.

Відтоді й до дня проголошення незалежності України ООН була фактично єдиною трибуною, з якої світ отримував інформацію про наш народ, його історію і культуру.

- Яку роль відіграла делегація УРСР у розробленні Статуту ООН?
- Чи погоджуєтеся ви із твердженням, що «ООН була фактично єдиною трибуною, з якої світ отримував інформацію про наш народ, його історію і культуру»?

- **24 жовтня 1945 р.** — створення ООН
- **20 листопада 1945 р. — 1 жовтня 1946 р.** — Нюрнберзький процес
- **3 травня 1946 р. — 12 листопада 1948 р.** — Токійський процес

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

Тема 2

США ТА КАНАДА
У 1945 р. —
НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

§ 6 / США в 40–60-х роках ХХ ст.

• Яку роль відіграли Сполучені Штати Америки під час Другої світової війни?

1. Утвердження США як провідної країни повоєнного біполярного світу.

Сполучені Штати Америки зробили вагомий внесок у розгром нацизму та мілітаризму в роки Другої світової війни. Людські втрати країни становили 322 тис. вбитих і 800 тис. поранених, тих, що потрапили в полон і зникли безвісти.

Проте США, на території яких не велися воєнні дії, були чи не єдиною країною, чия економіка вийшла з Другої світової війни значно зміцнілою. Вартість промислової продукції США становила 2/3 вартості промислової продукції всього світу, за винятком країн комуністичного блоку. Сполучені Штати зосередили 73 % світового золотого запасу, за 5 років війни прибуток американських компаній досяг 87 млрд доларів, а середньорічні темпи зростання економіки становили 18,7 %.

Основні суперники США або тимчасово вибули з конкурентної боротьби (Німеччина, Японія), або потрапили у фінансово-економічну залежність від них (Велика Британія, Франція). США скористалися з цієї обставини, щоб освоїти нові ринки, збільшити експорт товарів і капіталу, створити велику «імперію долара».

У 1945 р. Сполучені Штати досягли найвищого за свою історію рівня військової могутності. Військово-морські та військово-повітряні сили США базувались у найважливіших стратегічних пунктах. Наприкінці війни збройні сили

Статуя Свободи — символ США

країни налічували 12 млн вояків. США монопольно володіли атомною бомбою. Якщо до Другої світової війни зовнішньополітичний курс країни визначала політика ізоляціонізму, то зі зростанням економічної та військової могутності відбулася його кардинальна переорієнтація на військову силу, прагнення посилити свій вплив на перебіг подій у всіх країнах світу. Оптимальною, з погляду правлячих кіл США, формою устрою міжнародних відносин був би «мир на американський зразок».

В умовах конфронтації із СРСР основною метою зовнішньополітичного курсу США стало зміцнення національної безпеки, створення союзу західних країн, протидія поширенню комунізму. 25 червня 1947 р. Конгрес США ухвалив закон про національну безпеку, яким уперше в американській історії запроваджена посада міністра оборони. Крім того, була створена Рада національної безпеки (РНБ) та Центральне розвідувальне управління (ЦРУ).

Доктрина «стримування комунізму» була запропонована радником посольства США в Москві Дж. Кеннаном у лютому 1946 р. та опублікована в липні 1947 р. в часописі «Закордонні справи» («Foreign Office»). Вона передбачала захист усього західного світу від можливого проникнення комунізму.

Боротьбі проти посилення впливу комунізму в Туреччині та Греції була присвячена «доктрина Трумена», з якою президент США виступив 12 березня 1947 р. на об'єднаному засіданні обох палат Конгресу США. Він закликав терміново асигнувати 400 млн доларів для надання допомоги грецькому та турецькому урядам.

Значно посилила роль США у світі реалізація «плану Маршалла», коли було надано економічну допомогу 17 країнам Європи.

Показником міжнародного авторитету США став їх особливий вплив на світове співтовариство під час створення Північноатлантичного блоку (НАТО) в 1949 р. Американські генерали посіли основні позиції в його керівництві.

Отже, після Другої світової війни Сполучені Штати Америки перетворилися на державу-лідера західного світу.

2. Особливості економічного розвитку.

Після смерті Ф. Рузвельта 12 квітня 1945 р. Президентом Сполучених Штатів Америки за конституцією став віце-президент *Гаррі Трумен*. На той час він не мав ані достатнього авторитету, ані досвіду для вирішення внутрішніх і зовнішніх економічних і політичних проблем.

Гаррі Трумену довелося розробляти політичну стратегію країни в досить стислі строки. Його уряд потурбувався про адаптацію до мирного життя демобілізованих військовослужбовців, ухваливши закон «Солдатський білль про права». Колишнім солдатам і офіцерам надали суттєві пільги для отримання кредитів на освіту, відкриття свого бізнесу. Прагнучи уникнути масового безробіття, що загрожувало (за прогнозами — 8 млн осіб), виникнення серйозних соціальних конфліктів, адміністрація Г. Трумена розробила систему заходів, яка дістала гучну назву «справедливий курс» (за аналогією та водночас на відміну від «нового курсу» Ф. Рузвельта). Цією назвою стали визначати діяльність адміністрації демократів до початку 1950-х років.

Гаррі Трумен

Намічалися заходи щодо зниження інфляції та значого підвищення рівня життя, однак у процесі переведення промисловості на рейки мирної економіки не пощастило уникнути зменшення прибутків більшості американців. Спостерігалося зростання безробіття й цін. Якщо під час війни страйки були заборонені, то в повоєнний час вони знову відновилися. Зростає вплив профспілок, які налічували у своїй лаві понад 15 млн осіб. Адміністрація Г. Трумена намагалася вберегти країну від хаосу страйкового руху, ухваливши низку важливих законів.

У 1947 р. був прийнятий закон *Тафта-Хартлі* про відносини робітників і підприємців. Він суттєво обмежував право робітників на страйк. Страйки державних службовців були зовсім заборонені. Також заборонялися організовані страйки солідарності. Запроваджувалася система примусового арбітражу в особливо загрозливих трудових конфліктах. Ці та подібні дії уряду спричинили різке падіння його популярності. Трумена звинувачували в порушенні міжнародного права (американські війська воювали в Кореї без оголошення війни Конгресом США), корупції членів адміністрації, відсутності вибачень з приводу бомбардування та знищення японських міст Хіросіми та Нагасакі. За даними опитувань, у червні 1951 р. лише 24 % дорослих американців підтримували його політику. Такого низького рейтингу не мав жодний президент США.

Дуайт Ейзенхауер

Після Г. Трумена Президентом США став лідер республіканської партії *Дуайт Ейзенхауер*, відомий генерал Другої світової війни. Його економічна політика полягала в обмеженні державного регулювання та втручання в справи бізнесу. За час його правління (1953–1960) покращилося матеріальне становище великої кількості людей: більше половини американців за рівнем доходів стали середнім класом. Набула популярності ідея «суспільства загального процвітання».

«Ера Ейзенхауера» збіглася з прискоренням науково-технічної революції, що характеризувалося розвитком нових галузей економіки, докорінним перетворенням старих галузей, масовим упровадженням автоматизації та електроніки, створенням другого покоління ЕОМ.

ПОГЛЯД
УЧАСНИКА
ПОДІЙ

Зі спогадів Дуайта Ейзенхауера

Багато драматичних подій траплялось у моєму житті, проте ніщо не могло зрівнятися з переживаннями і почуттями, що охопили мене, коли я переступив поріг кабінету, пов'язаного з такою величезною відповідальністю... Якби хтось спробував підрахувати мої шанси потрапити в цей кабінет, коли я народився у 1890 р. в Денісоні в Техасі, вони дорівнювали б практично нулю. Проте справдилася стара формула: у Сполучених Штатах кожний може дорости до президента.

• *Висловіть свою точку зору стосовно слів президента.*

Проте в 1950–1960-і роки стало помітним відставання темпів зростання економіки США від інших розвинених країн. Якщо в США середній щорічний приріст ВВП у цьому десятиріччі становив 3,2 % (у Великій Британії цей показник ще нижчий – 2,7 %), то в Італії – 5,0, у Японії – 8,2, у Західній Німеччині – 8,6 %.

56 У листопаді 1960 р. було офіційно повідомлено, що золоті запаси США становлять

18 млрд доларів, тобто цей показник перемістився на найнижчу позначку після 1940 р. Хоча в 1950-і роки обсяги виробництва основних галузей виробництва були досить значними, однак цей рівень не був постійним, почастишали спади.

3. Посилення внутрішньополітичної реакції.

На початку 1950-х років США охопив рух *маккартизму* — реакційної політичної течії, що отримала свою назву від прізвища сенатора Джозефа Маккарті, який очолював сенатську підкомісію з питань розслідування антиамериканської діяльності. Маккартисти розпалювали антикомуністичну істерію, переслідували всіх, хто виявляв вільнодумство.

У 1950 р. набрав чинності закон *Маккарена–Вуда*, який зобов'язав компартію та деякі інші громадські об'єднання зареєструватися в міністерстві юстиції як «підривні» організації. Відмова від реєстрації каралася 5-річним тюремним ув'язненням і штрафом у розмірі 10 тис. доларів. Багатьох керівників компартії та її активістів заарештували та судили за те, що вони не відмовлялися від своїх переконань.

Сотні громадських організацій США були оголошені «підривними». Переслідувань зазнавали видатні діячі науки, мистецтва, літератури та освіти. Чимало видатних американців, у тому числі ушлюблений кіноактор Ч. Чаплін, покинули країну. У «неблагонадійних» осіб брали відбитки пальців, багатьох із них на вимогу Федерального бюро розслідувань (ФБР) звільняли з роботи. Понад 2,5 млн державних службовців пройшли перевірку на «лояльність».

Дії сенатора Дж. Маккарті та його помічників дістали назву «полювання на відьом». Ця антикомуністична істерія викликала невдоволення широкої громадськості. У грудні 1954 р. Конгрес США засудив діяльність Дж. Маккарті.

4. Негритянський рух у 60-х роках ХХ ст.

Однією з найгостріших внутрішньополітичних проблем США, що виникла ще в далекому минулому, є расова нерівність і дискримінація. Особливо гостро вона стояла перед країною в 1950–1960-і роки, незважаючи на проголошену конституцією рівноправність американських громадян.

Наприклад, Верховний суд США в 1954 р. скасував роздільне навчання дітей — негрів і білих. Однак, коли група негритянських школярів у м. Літл-Рок (штат Арканзас) намагалася відвідувати школу, у якій навчалися білі діти, расисти вдалися до терору.

На початку 1960-х років негритянський рух вийшов на новий рівень. Він набув характеру масової боротьби за соціальні права, досягнення громадянської рівноправності та доступу до політичної влади.

«Довге гаряче літо» 1967 р. за масштабом і силою негритянських виступів перевершило всі попередні: 120 міст були охоплені повстаннями. Найбільше їх відбулося в липні 1967 р. в Детройті, столиці автомобільної імперії Форда.

Визнанням лідером негритянського руху став *Мартін Лютер Кінг*, священник, лауреат Нобелівської премії миру, який проводив велику громадську роботу.

Мартін Лютер Кінг

Убивство М. Л. Кінга в 1968 р. поставило країну на межу громадянської війни. Лише за один тиждень — 4–11 квітня 1968 р. — повстання негрів охопили стільки ж міст, що й за весь попередній рік. На їх придушення влада кинула 100 тис. поліцейських, національних гвардійців і солдатів, з яких за час «чорних бунтів» 1964–1969 рр. загинуло 250 осіб. Загинуло також 11 тис. американців, переважно негрів. Наростання расових проблем водночас із невтішними наслідками боротьби з бідністю призвели до загострення соціального напруження в країні в другій половині 1960-х років.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Який економічний потенціал мали США після завершення Другої світової війни?
2. Доповніть фразу: «Наприкінці війни збройні сили країни налічували...»
3. Хто був автором доктрини «стримування комунізму»?
4. Як називався внутрішньополітичний курс адміністрації Г. Трумена?
5. З чим ім'ям пов'язаний термін *маккартизм*?
6. Хто був лідером боротьби за громадянські права негрів США і як склалася його доля?

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ

Що, на вашу думку, означає термін *мир на американський зразок*?

РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ

З книжки П. Кальвокорессі «Світова політика після 1945 року»

Трумен значно відрізнявся від Рузвельта та усвідомлював цю різницю. Він був американцем, який обіймав високу посаду, але при цьому не був особистістю світового масштабу, людиною, яку поважають за її якості, якій більше притаманна простота й прямота, аніж вишуканість, а політична рішучість замінює політичну витонченість, типовим американцем, що мав певний набір елементарних принципів й ідеологічних постулатів. До того ж Рузвельт зазвичай надавав перевагу прагматизмові, а Трумен проводив політику за всіма правилами. Там, де Рузвельт опікувався проблемою відносин двох великих держав, Трумен убачав головний конфлікт між комунізмом і ще більш розпливчастим поняттям «антикомунізм». Проте Трумен був типовішим американцем наприкінці 1940-х років, схильним уважати зустріч американців із росіянами в центрі Європи протистоянням систем і цивілізацій, а не держав.

• Чому автор убачає докорінну відмінність між Рузвельтом і Труменом?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- + 1947 р. — прийняття закону Тафта–Хартлі
- + 1950 р. — прийняття закону Маккарена–Вуда про внутрішню безпеку

• Пригадайте, чому США в повоєнний час претендували на світову першість.

1. Внутрішня та зовнішня політика адміністрацій Джона Кеннеді, Ліндона Джонсона, Річарда Ніксона.

У 1960 р. Президентом США був обраний демократ **Джон Кеннеді**, якому на той час виповнилося 43 роки. Його діяльність на посаді президента ґрунтувалася на концепції «нових рубежів», спрямованій на збереження та зміцнення позицій США на міжнародній арені.

Стратегію економічного зростання Дж. Кеннеді вбачав у збільшенні капіталовкладень в економіку, оптимальному використанні досягнень НТР, підвищенні кваліфікації та освіти працівників на всіх рівнях. Програма уряду передбачала збільшення мінімуму погодинної оплати праці, а також строків виплати субсидій з безробіття, допомогу збіднілим фермерам, розширення житлового будівництва. Крім того, передбачалася комплексна програма заходів щодо переустрою районів хронічної депресії: надання субсидій приватним фірмам і муніципалітетам, здійснення професійної перепідготовки безробітних, збільшення допомоги для впорядкування міст тощо.

Американці пам'ятають і часто повторюють слова президента Дж. Кеннеді: «Не питай, що країна може зробити для тебе, питай, що ти можеш зробити для країни». У них закладена глибока філософська думка: будь-яка ініціатива, спрямована на поліпшення добробуту американців, знайде підтримку в суспільстві. І справді, програма демократів мала значний успіх. Коли Дж. Кеннеді взявся за кермо влади, ВВП становив 500 млрд доларів, а в 1964 р. він досяг 622,3 млрд, тобто збільшився на 25 %. Отже, щорічний приріст ВВП становив 5,6 %, тоді як демократи під час виборчої кампанії 1960 р. обіцяли 5 %.

У сфері зовнішньої політики президент намагався посилити вплив США на перебіг подій у світі та не допустити експансії комунізму. Водночас уряд Дж. Кеннеді почав реально оцінювати свої можливості у світі, чіткіше усвідомлювати соціально-економічні чинники. Президент США неодноразово підкреслював необхідність проведення більш гнучкої зовнішньої політики.

Багатообіцяюча кар'єра Дж. Кеннеді обірвалася трагічно. 22 листопада 1963 р. під час поїздки до м. Далласа (штат Техас) він був смертельно поранений! за усталеною версією, Л. Х. Освальдом, якого незабаром застрелили в цолейській дільниці.

Проте донині багато обставин «вбивства ХХ століття» залишаються нез'ясованими, а правосуддя не може (або не хоче під тиском певних кіл) дати відповідь на всі запитання, пов'язані з трагічною смертю 35-го президента США. Згідно з конституцією США, наступником Дж. Кеннеді став віце-президент США **Ліндон Джонсон**.

8 січня 1964 р. в першому посланні до співвітчизників про становище в країні Л. Джонсон урочисто проголосив початок «безкомпромісної війни

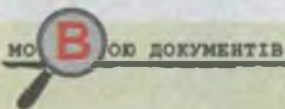
Джон Кеннеді

Ліндон Джонсон

проти бідності в Америці». 16 травня того ж року він надіслав до Конгресу США спеціальне послання «Про війну проти бідності», на підставі якого був ухвалений відповідний закон, що став основним напрямом діяльності адміністрації Джонсона. Однак реалізація цієї програми виявилася малоефективною. Хоча, за офіційними даними, кількість бідняків у 1968 р. скоротилася до 25 тис., це обумовлювалося не стільки державними програмами допомоги, скільки високою економічною кон'юнктурою в 1960-х роках.

Авторитет адміністрації Л. Джонсона відчутно знизилася розпочата в 1964 р. масштабна війна у В'єтнамі.

З виступу Ліндона Джонсона в університеті штату Мічиган у травні 1964 р.

За нашого життя ми маємо шанс стати суспільством не тільки потужним і багатим, а й досягти більшого, дійти до Великого Суспільства. Воно ґрунтується на заможності та свободі для всіх. Велике Суспільство вимагає ліквідації злиднів і несправедливості.

• *Висловіть своє ставлення до слів президента США. Наскільки реальними були задекларовані наміри?*

Особливо активно розвинувся молодіжний антивоєнний рух, оскільки молодих американців аж ніяк не влаштовувала перспектива загинути в ім'я стратегічних інтересів Білого дому, які для більшості з них були чужими та незрозумілими.

У січні 1973 р. була підписана *Паризька угода* про припинення війни та відновлення миру у В'єтнамі. Аналізуючи «уроки В'єтнаму», Генрі Кіссінджер (державний секретар США) згодом зазначав: «Після гіркого досвіду В'єтнаму Америка дізналася, що вона не має такої могутності, щоб вирішувати кожную проблему. Ми знаємо, що наш вплив має межі».

На президентських виборах 1968 р. переміг республіканець *Річард Ніксон*, який прийшов у Білий дім, коли намітився серйозний спад в економіці, особливістю якого стала інфляція 1969–1970 рр., що швидко зростала.

З метою оздоровлення економіки президент Ніксон проголосив «нову економічну політику». Президентським декретом у США був оголошений надзвичайний стан. Намагаючись стимулювати капіталовкладення та споживчий попит, уряд надав компаніям значні податкові пільги, скоротив прибутковий податок, скасував акцизний податок на продаж легкових автомобілів, проте водночас установив державний контроль над цінами та заробітню платою. У цьому уряд Р. Ніксона вбачав єдиний шлях стримування інфляції. Тимчасово була припинена конверсія долара в золото та введений додатковий 10-відсотковий податок на переважну частину імпорту; було оголошено також про скорочення допомоги іншим державам. Ця політика принесла свої плоди. Ніксон здобув переконливу перемогу на виборах 1972 р., проте в серпні 1974 р. змушений був піти у відставку після так званої «*Вотергейтської справи*».

Сутність «Вотергейта» полягала в тому, що в червні 1972 р. під час передвиборчої кампанії члени штабу республіканської партії були заарештовані поліцією в приміщенні національного комітету демократичної партії. У них знайшли апаратуру для підслуховування, портативну рацію та інші компрометуючі докази. Американська преса розцінила цю подію як «страшений акт політичного шпигунства», сліди якого ведуть у Білий дім. У 1973 р. юридичний комітет палати представників Конгресу США звинуватив Р. Ніксона у причетності до цієї оборудки та порушив справу про імплічмент¹ президента. Після його відставки Президентом США став віце-президент **Джералд Форд**.

Музей космічних ракет США на місі Канаверал

У 1970-і роки в США успішно розвивалася космічна галузь — був створений корабель багаторазового використання «Спейс шаттл» («Космічний човник»), що міг приземлятися як звичайний літак.

Учені та інженери США досягли значних успіхів у розробленні копіювальних апаратів, створенні персональних комп'ютерів, які вперше з'явилися на ринку в 1981 р., стільникового телефонного зв'язку.

Науково-технічна революція в США великою мірою визначила шлях розвитку виробництва, сприяла зростанню авторитету країни на міжнародній арені.

2. «Рейганоміка».

4 листопада 1980 р. на чергових президентських виборах переміг **Рональд Рейган**, представник правого крила республіканської партії. Його економічна політика ґрунтувалася на програмі «відродження Америки». Це стало основною метою проведеного в 1981 р. 30-відсоткового зниження податків. Звільнені кошти були спрямовані на розширення виробництва та збільшення споживання.

Кризові явища в економіці успішно долалися технічним переоснащенням підприємств, збільшенням частки наукоємних галузей промисловості — радіоелектроніки, приладобудування, космонавтики тощо. Одночасно запроваджувалась антиінфляційна політика, скорочувалися витрати на державний апарат.

Бюджетні скорочення стосувалися всіх міністерств і відомств, за винятком Пентагону² (міністерства оборони). Це дало змогу створити сприятливі умови для залучення іноземного капіталу в економіку США, що привело до запровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу. Тільки парк електронно-

Рональд Рейган

¹ *Імпічмент* — притягнення до відповідальності вищих службових осіб у разі порушення ними законів, які діють у державі.

² *Пентагон* — п'ятикутна споруда поблизу м. Вашингтона, у якій розміщені керівні військові установи США.

обчислювальних машин у 1987 р. налічував 20 млн одиниць, у тому числі 19 млн персональних комп'ютерів.

У 1983 р. всі економічні показники значно зросли, а обсяги виробництва в оброблювальній промисловості за сім років збільшилися на 43 %. Порівняно з 1970-ми роками вдвічі прискорилися темпи приросту продуктивності праці.

Загалом «рейганоміка» дала такі позитивні наслідки:

- запровадилося ресурсозбереження, зменшилося споживання нафти, газу, сталі, чавуну тощо, а суспільне виробництво зросло, середньорічні темпи приросту валового національного продукту становили 3,5 %;

- за менших витрат відбулося досягнення вищої ефективності суспільної праці в цілому (10 корів у фермерському господарстві стали давати стільки молока, скільки раніше отримували від 100 корів);

- зросли особисті доходи американців.

Однак найголовнішим результатом «рейганоміки» стала трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне з раціональним вирішенням багатьох соціальних проблем.

3. Нова економічна філософія Білла Клінтона.

У листопаді 1992 р. перемогу на виборах президента здобув політичний діяч «нової хвилі» — лідер демократів **Білл Клінтон**, за якого проголосували 43 % виборців. Йому протистояв республіканець Джордж Буш, за якого віддали свої голоси 38 % американців. Техаському підприємцю, мільярдерові Россу Перо віддали голоси 19 % виборців. Після 12-річного перебування в Білому домі республіканців, демократи успадкували владу вже за нових політичних умов. Розпався Радянський Союз, припинив існування східний блок, зазнав краху комунізм, а США залишилися єдиною наддержавою, безумовним світовим лідером.

Перемога Б. Клінтона, як стверджував популярний тижневик «Time», назвавши його в 1992 р. «людиною року», давала можливість оновлення Америки. Під час перевиборчої кампанії Б. Клінтон проголосив завдання відродження Америки та блискуче продемонстрував переваги деідеологізованої політики в епоху нового світового порядку.

Внутрішня політика адміністрації Б. Клінтона була спрямована на полегшення податкового тиску на середній клас, надання податкових пільг підприємствам, що створюють нові робочі місця, щорічне підвищення на 20 млрд доларів інвестицій у федеральні програми, здійснення реформи системи охорони здоров'я, яку президент хотів зробити доступною для більшості американців. Одночасно ставилося завдання скоротити вдвічі дефіцит федерального бюджету.

Адміністрація Б. Клінтона припинила розроблення й фінансування програми Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), яку в 1983 р. розпочав Р. Рейган. Це була довгострокова програма створення великомасштабної протиракетної оборони з елементами космічного базування.

Програма СОІ, можливості реалізації якої не були широко роз'яснені, породила атмосфера страху перед «космічним злом». Адміністрація Б. Клінтона вдалася до заходів щодо скорочення збройних сил США з одночасним підвищенням їх мобільності та боєготовності. Здійснюва-

Білл Клінтон

лися роботи з удосконалення системи протиракетної оборони (ПРО) і стратегічних наступальних сил США, що забезпечили країні пріоритет у військовій сфері.

Утім, практична діяльність нової адміністрації, як завжди, наразилася на рішучу опозицію республіканців, які звинувачували демократів у посиленні ролі держави в економіці та збільшенні витрат бюджету.

На виборах 1996 р. президент Б. Клінтон знову здобув переконливу перемогу. За нього віддали свої голоси 49 % виборців. Республіканцям важко було щось протиставити головній тезі його виборчої кампанії — «американці живуть зараз краще, аніж чотири роки тому». В активі президента за роки його перебування в Білому домі було 10,5 млн нових робочих місць, збільшення мінімальної заробітної плати до 5 доларів 10 центів за годину, зменшення податків і дефіциту бюджету на 60 %.

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Що ви знаєте про родину 35-го Президента США?
2. Яких успіхів в економіці досягли США за президентства Дж. Кеннеді?
3. Яка подія сталася 22 листопада 1963 р.?
4. Яку мету ставила адміністрація Л. Джонсона у внутрішній політиці?
5. Що ви знаєте про «Вотергейтську справу»?
6. У чому полягає сутність поняття *рейганоміка*?
7. Кого назвав тижневик «Time» «людиною року» в 1992 р.?
8. Які досягнення у внутрішній політиці мала адміністрація Б. Клінтона?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

Порівняйте внутрішню та зовнішню політику президентів США — республіканців і демократів. Складіть таблицю. Визначте, які верстви населення найбільше вигравали від їхньої стратегії.

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Яке місце в новітній історії США посів Дж. Кеннеді?
2. Американці вважають свою країну найдемократичнішою у світі. Чи погоджуєтесь ви з цією тезою? Відповідь аргументуйте.
3. Чи підтримують звичайні американці політику «світового поліцейського», яку проводять США після Другої світової війни?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Із промови Президента США Дж. Ф. Кеннеді 10 червня 1963 р. у Вашингтонському університеті

Сполучені Штати не домагаються «миру на американський зразок», нав'язуючи його іншим державам за допомогою зброї. В епоху, коли великі держави мають ядерну зброю, тотальна війна є абсурдом. Це абсурд тому, що один-єдиний ядерний заряд у десять разів перевищує силу всіх снарядів, випущених союзниками під час Другої світової війни. Тотальна війна є абсурдною тому, що смертельно отруєні продукти ядерного вибуху будуть поширені до найвіддаленіших куточків земної кулі. Нині мільярди доларів, які витрачаються на закупівлю озброєння з єдиною метою — бути впевненими в тому, що воно ніколи нам не знадобиться, необхідно витратити на підтримання миру. Адже накопичення таких запасів не є надійним гарантом миру.

Щодо нашого ставлення до СРСР... Ми, американці, відчуваємо глибоку відразу до комунізму, оскільки він означає заперечення свободи та людської гідності. Однак ми віддаємо належне російському народові за його успіхи в науці та освоєнні космосу, у розвитку економіки, промисловості та культури, за його мужність. Серед споріднених рис, притаманних обом нашим країнам, найсильніша — це ненависть до війни...

І навіть у «холодній війні» наші країни несуть найбільший тягар, тому що і ми, і вони витрачають величезні кошти на озброєння, тоді як було б краще використати їх на боротьбу з неписьменністю, бідністю та хворобами. Не будемо заплушувати очі на наші розбіжності, а краще подумаємо про наші спільні інтереси та способи, якими вони можуть бути вирішені. Адже головне, що нас об'єднує, — це життя на одній планеті. Ми всі дихаємо одним повітрям. Ми всі вболіваємо за майбутнє наших дітей. І всі ми смертні.

- *Які нові ідеї для тогочасної Америки було висловлено в промові президента Дж. Кеннеді?*
- *Що, на його думку, об'єднувало і що роз'єднувало США та СРСР у той час?*
- **22 листопада 1963 р.** — убивство Президента США Дж. Кеннеді
- **Серпень 1974 р.** — відставка Президента США Р. Ніксона внаслідок «Вотергейтської справи»

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

§ 8 / Внутрішньополітичні та зовнішньополітичні пріоритети американських президентів у XXI ст.

1. Економічне піднесення наприкінці XX — на початку XXI ст.

Наприкінці XX ст. США продовжували розвиватися динамічно, піднявся життєвий рівень населення, збільшувалися прибутки підприємств, зростав авторитет країни у світі. Середньорічні темпи економічного розвитку за 1990-і роки

«Силіконова долина». Центральний офіс компанії «Google», яка спеціалізується на виробництві електроніки

досягли 2,2 %. Фонд заробітної плати становив майже 60 % ВВП. На охорону здоров'я американці витрачали 14 % ВВП, на освіту — 7,6, на науку — 2,6 %. Частка населення з доходами нижче прожиткового мінімуму (до 15 тис. доларів на сім'ю з 4 осіб) знизилася до 13,7 % (1997). Тривав процес зростання масштабів і значення сфери послуг, де наприкінці 1990-х років було зайнято 75 % усіх працівників. Це — наука та наукове обслуговування, освіта, охорона здоров'я, різноманітні професійні послуги, зв'язок, інформаційне обслуговування, фінанси, торгівля.

Що ж сприяло такому потужному економічному розвитку США в 1990-х роках, чому вони досягли zenіту своєї економічної могутності? Причин тут декілька.

По-перше, цьому сприяли зовнішньополітичні умови, закінчення «холодної війни», крах великого системного протистояння. Так, асигнування на військові цілі в 1996 р. становили 16,9 % федерального бюджету і 3,6 % ВВП. Бюджет Пентагону був удвічі менший, закупівлі озброєння скоротилися вчетверо проти періоду перебування при владі Р. Рейгана.

По-друге, протягом 1990-х років США інтенсивно долучилися до світового інтеграційного процесу. Тільки за перший термін президентства Б. Клінтона Сполучені Штати уклали понад 200 торгово-економічних угод з іншими країнами. Діяльність транснаціональних компаній США охопила весь світ.

По-третє, важливим чинником тривалого економічного піднесення стало зростання інвестицій в освіту та підготовку наукових кадрів. Це стало запорукою конкурентоспроможності економіки та зміцнення матеріального добробуту США.

Утім, уже наприкінці 2000 р. розпочався спад американської економіки. Він був пов'язаний з тим, що Президент США Джордж Буш-молодший, лідер республіканської партії, сповідував дещо інші принципи економічної стратегії. Однак найстрашнішого удару політичному становищу та економіці США завдано **11 вересня 2001 р.**, коли в результаті терористичного акту було зруйновано Світовий торговий центр і постраждав Пентагон.

У перші дні після терористичного акту, який забрав життя майже 3 тис. людей, на торгових і фінансових біржах виникла паніка, долар почав катастрофічно падати, однак уже наступного місяця після створення антитерористичної коаліції ситуація дещо стабілізувалася.

Світовий торговий центр.
11 вересня 2001 р.

Пентагон.
11 вересня 2001 р.

Барак Обама

У наступні роки, незважаючи на значні зусилля американської адміністрації, спрямовані на стабілізацію долара, його курс знизився і поступово втрачає своє значення провідної світової валюти. Багато країн у своїх розрахунках за товари та послуги почали використовувати євро – міцнішу та стабільнішу валюту.

Ситуація з долларом значно погіршилася під час фінансової кризи, що розпочалася в США у 2008 р. та швидко набула загальносвітового характеру. Вона призвела до падіння обсягів виробництва, різкого зростання безробіття, скорочення соціальних програм, зниження рівня життя людей у США та в більшості країн світу. Оскільки криза виникла саме в США, багато економістів порівнюють її з Великою депресією 1930-х років.

Широкомасштабну боротьбу з проявами кризи довелося розпочати наступному Президентові США **Бараку Обамі**, який був обраний на цю посаду в листопаді 2008 р. На нього покладаються великі сподівання, які нелегко втілити в життя. Проте з плином часу соціально-економічна ситуація в країні стала покращуватися, рівень життя більшості населення стабілізується, соціальне напруження спадає.

2. Роль США в міжнародних відносинах наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Одним із головних завдань американської адміністрації в 1990-х роках було пристосування основних міжнародних організацій — НАТО, ООН, МВФ, Світового банку — до нової ситуації, що виникла внаслідок поразки комуністичної ідеології та закінчення «холодної війни». Демократи продовжували докладати зусиль, спрямованих на трансформування НАТО в політичну організацію, у якій Європа та Америка залишалися б тісно пов'язані одна з одною, а США, як і досі, відводилася провідна роль у європейських справах навіть після створення в Європі політичного та валютного союзів. У цьому аспекті американська дипломатія надавала великого значення розширенню НАТО на Схід та прийняттю до цієї організації нових членів. У липні 1997 р. було прийняте рішення про вступ до НАТО Угорщини, Польщі, Чехії.

У наступні роки США активно підтримали приєднання до Північноатлантичного альянсу ряду країн Центральної та Східної Європи: Словаччини, Словенії, країн Прибалтики, пізніше Болгарії та Румунії, а на Бухарестському саміті (квітень 2008 р.) було прийнято рішення про вступ до НАТО Хорватії й Албанії.

Важливе місце в американській зовнішній політиці посідає, безумовно, Росія. Вона активно співпрацює з НАТО на основі спеціально прийнятих документів, починаючи з 1997 р., проте займає негативну позицію щодо приєднання до блоку нових держав Східної Європи, особливо тих, що мають спільний кордон із Росією. У цьому питанні наміри США та Росії значно відрізняються.

У цілому відносини США та Росії за 8 років президентства Дж. Буша-молодшого та В. Путіна, які перебували на своїх посадах у 2000–2008 рр., були достатньо конструктивними, хоча американський президент декілька разів неприємно здивував російського. Зокрема, у грудні 2001 р. Дж. Буш заявив про вихід США з Договору про обмеження ПРО (протиракетної оборони), укладеного між

Сполученими Штатами та Радянським Союзом ще в 1972 р. Через рік (у грудні 2002 р.) він підписав указ про початок розгортання системи Національної протиракетної оборони, яка мала забезпечити захист території США від можливих ударів із боку тоталітарних режимів і міжнародних терористичних організацій. Як з'ясувалося, ця система потребує створення американських баз на території Польщі та Чехії. Хоча американський уряд усіляко переконував Росію, що ця система не спрямована проти неї, остання заявила, що в разі розміщення військ США на території Польщі та Чехії вона змушена буде вжити адекватних заходів.

Указ про створення системи Національної протиракетної оборони був одним з елементів воєнно-політичної доктрини США на початку ХХІ ст., яка все більше схиляється до використання воєнних і силових методів вирішення міжнародних проблем. Одним з її важливих принципів є положення, що США залишають за собою право завдати превентивні удари по інших державах на випадок загрози дій терористів з їхніх територій. Адміністрація Дж. Буша-молодшого виходила з того, що не можна відвернути всі можливі атаки, тому потрібно знищувати джерела, де вони можуть виникати.

На виконання нової доктрини були спрямовані кілька важливих воєнних операцій. Перша з них — антитерористична операція США та їхніх союзників в Афганістані. Вона розпочалася в жовтні 2001 р. відразу після трагічних подій 11 вересня проти режиму талібів, які підтримували міжнародну терористичну організацію «Аль-Каїда» та її лідера Усаму бен Ладена, за американськими даними — організатора цих терактів. Дії США були підтримані багатьма країнами світу, чого не можна сказати про американську агресію проти Іраку, здійснену навесні 2003 р. Вона мала на меті знищити режим Саддама Хусейна, нібито причетний до виготовлення та збереження хімічної зброї масового знищення. Американська адміністрація так і не змогла надати світовій громадськості переконливі докази наявності цієї зброї в Іраку, однак війська Сполучених Штатів та їхніх союзників, насамперед Великої Британії, перебували там кілька років.

США не досягли особливих успіхів і в сусідньому з Іраком Близькосхідному регіоні, де, незважаючи на всі зусилля американців, запровадити різні варіанти припинення палестинсько-ізраїльського протистояння (наприклад, план урегулювання «Дорожня карта»), конфлікт між ворогуючими сторонами періодично загострюється, що призводить до численних людських жертв. Лише наступний президент Б. Обама відмовився від створення Національної системи протиракетної оборони і підписав договір (ПРО) з Росією.

Отже, після порівняно спокійного десятиріччя наприкінці ХХ ст., яке характеризувалося пануванням США у світових справах, розпочався період військового протистояння, проявів екстремізму¹ та тероризму, у якому Сполученим Штатам необхідно боротися за відновлення свого лідерства, шукати нових союзників і партнерів. Деякі політологи вважають, що в міжнародних відносинах настала нова ера.

3. Перспективи розвитку українсько-американських відносин.

Після розпаду СРСР Сполучені Штати намагалися встановити взаємовигідні відносини з колишніми радянськими республіками, не забуваючи при цьому про свої стратегічні інтереси. У Вашингтоні відводили особливу роль незалежній

¹ *Екстремізм* — схильність до крайніх поглядів, методів, дій.

Україні, зважаючи на її геополітичне становище в Європі. В Україні з розумінням оцінюють провідну роль США як єдиної супердержави після розпаду СРСР і прагнуть установити довгострокові, взаємовигідні та рівноправні відносини з цією країною. Після здобуття Україною незалежності в січні 1992 р. відбувся візит до США голови Верховної Ради України Л. Кравчука. З адміністрацією Сполучених Штатів були проведені перемовини щодо встановлення дипломатичних відносин у повному обсязі. Серйозною перешкодою на шляху розвитку двосторонніх відносин була наявність ядерної зброї на території України. Підписання президентами України, Росії та США 14 січня 1994 р. тристоронньої заяви та угоди про ліквідацію ядерної зброї в Україні сприяло поліпшенню американсько-українських відносин.

Вагомим внеском у розвиток двосторонніх відносин між нашими країнами стали державні візити до США українських президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича, а також візити до України президента Б. Клінтона в 1995 і 2000 рр. та Дж. Буша у 2008 р.

Зокрема, виступаючи перед багатотисячним зібранням киян і гостей столиці України на Михайлівській площі в червні 2000 р., тодішній президент США Б. Клінтон високо оцінив зусилля українського народу на шляху розбудови демократичного суспільства. Він зауважив, що це тільки перші кроки, що необхідно зробити набагато більше у сфері економіки, захисту прав особистості, боротьби проти організованої злочинності тощо. Президент США українською мовою цитував слова Т. Шевченка: «Борітеся – поборете!»

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть причини економічного піднесення США в 1990-х роках.
2. Коли і за яких умов президент Б. Клінтон відвідав Україну?
3. Що ви знаєте про події 11 вересня 2001 р.?
4. Охарактеризуйте відносини між США та Росією протягом першого десятиріччя XXI ст.
5. Які військові операції були проведені США за президентства Дж. Буша-молодшого?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

Запишіть періоди перебування при владі та імена президентів США — республіканців і демократів.

ОБГОВОРЕННЯ У ГРУПІ

1. Які основні чинники сприяють провідному становищу США в сучасному світі?
2. Чому фінансову та економічну кризу, що розпочалася у 2008 р., інколи порівнюють з Великою депресією в США?
3. Як ви розумієте поняття *американський спосіб життя*?

РОБОТА З ДЖЕРЕЛАМИ

З книжки «Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку»

1. Невизначеність поведінки США щодо України проявляється на-самперед у політичній непослідовності американсько-українського

курсу. Так, позиція адміністрації Дж. Буша після проголошення незалежності України була надто обережною та фактично зводилася до скоординованої з Росією політики ядерного роззброєння України. Адміністрація Б. Клінтона, розпочавши з підтримки України та проголошення стратегічного партнерства, поступово істотно змінила свій курс і почала використовувати Україну як розмінну карту в грі з Російською Федерацією. Саме США спочатку підтримали ідею хартії Україна — НАТО, а потім зробили багато, щоб вона не була підписана в такому варіанті, який найбільше відповідав би інтересам України. Саме США відіграли провідну роль в істотному обмеженні зовнішнього фінансування України.

2. США — це єдина у світі держава, яка реально здатна здійснювати та здійснює багатосторонній прямий і непрямий (через міжнародні організації, Європу, Японію, навіть Російську Федерацію тощо) вплив на Україну. Цілком логічно стверджувати, що стратегічне партнерство з такою — єдиною у світі державою — має стати пріоритетом номер один у зовнішній політиці України. І саме завдяки унікальним можливостям і ролі США першорядність трансатлантичного пріоритету не тільки не буде суперечити генеральній лінії України на проведення «сильної» регіональної політики, а й сприятиме їй.

- *Ознайомтеся з різними поглядами українських військових і політичних аналітиків на розвиток українсько-американських відносин.*
- *Визначте своє ставлення до цих поглядів.*
- *Чи повинні США бути найважливішим стратегічним партнером України?*
- **Січень 1992 р.** — установа дипломатичних відносин між США та Україною
- **11 вересня 2001 р.** — терористичний акт, у результаті якого постраждали Світовий торговий центр і Пентагон

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

§ 9 / Канада

- *Пригадайте, який статус мала Канада до Другої світової війни.*

1. Становище країни після Другої світової війни.

У роки Другої світової війни Канада зробила важливий внесок у перемогу антигітлерівської коаліції. Країна з населенням 12 млн жителів мобілізувала до збройних сил 785 тис. осіб, або майже 15 % усього населення.

Канадські льотчики відіграли значну роль у повітряному захисті Великої Британії. Війська Канади брали активну участь у висадженні союзницьких сил у Франції в 1944 р., у бойових діях на території Італії, Індії, інших країн. У роки Другої світової війни загинули 42 тис. канадців.

У повоєнний час Канада розвивалася досить успішно. Оскільки бойові дії відбувалися на великій відстані від її території, країна не зазнала економічних збитків. Навпаки — канадські бізнесмени зуміли використати сприятливі обставини для нарощення основного капіталу, освоєння нових ринків для своїх товарів, активної інвестиційної політики.

Ванкувер – найбільше місто та порт Канади

1949 р. до Канади приєднався Ньюфаундленд, який раніше був англійською колонією.

Позиції Сполучених Штатів в економічних відносинах із Канадою в 1940–1950-х роках значно зміцніли. Якщо англійські капіталовкладення в канадську економіку становили 16 %, то американські – 76 %. На політичній арені Канади в повоєнний час діяли дві впливові політичні партії – *ліберальна* та *прогресивно-консервативна*. Ініціатором американсько-канадського зближення був лідер ліберальної партії **Луї Сен-Лоран**. У 1947 р., перебуваючи на посаді міністра закордонних справ, він виступив за відмову від традиційної орієнтації на Велику Британію, протиставляючи їй «тісну співпрацю» зі Сполученими Штатами. Ставши прем'єр-міністром, Л. Сен-Лоран наполягав на подальшій канадсько-американській інтеграції. Він підтримував широке залучення в економіку країни американського капіталу.

Офісний центр у м. Торонто

У перші повоєнні роки Канада вийшла на третє місце у світі за обсягом промислового виробництва. Після відновлення економіки європейських держав та Японії вона поступилася цією позицією, але вважається однією з найбільших промислово розвинених країн світу.

У повоєнні роки зберігалася залежність Канади від Великої Британії, хоча ще в 1931 р. англійський уряд визнав її самостійність у веденні внутрішньої та зовнішньої політики. Канада входить до Британської співдружності націй. Щоправда, позиції Великої Британії були послаблені після введення в 1947 р. інституту канадського громадянства, а в

Корпорації США скупили в Канаді величезні лісові масиви, землі, багаті на природні копалини, особливо уран, рідкоземельні метали, нафту. Вони вклали кошти в будівництво найсучасніших підприємств провідних галузей економіки, а також у банківсько-фінансову сферу.

Посилилася й політична залежність Канади від США. У 1940-х роках канадський уряд підтримував усі основні заходи американської зовнішньої політики: доктрину Трумена, «план Маршалла», створення НАТО, війну в Кореї. Поступово Канада перетворилася на молодшого партнера США.

Особливо рельєфно ця лінія проводилася урядами Канади в 1950–1960-х роках.

У 1970-х роках ситуація дещо змінилася, про що свідчить зменшення участі

Канади в діяльності НАТО, розширення зв'язків із країнами Спільного ринку, СРСР, установа в 1970 р. дипломатичних відносин із КНР. У 1976 р. прем'єр-міністр Канади відвідав з офіційним візитом Кубу. У 1970-х роках помітно пожвавилася канадсько-японська торгівля, активізувалися економічні відносини з країнами Латинської Америки. Усе це свідчило про більш самостійний та незалежний зовнішньополітичний курс Канади.

2. Проблема провінції Квебек.

У внутрішньополітичному житті Канади в 1960–1970-х роках найгострішою була національна проблема. Специфікою країни є існування трьох великих етнічних груп: англо-канадці становлять майже 40 % населення, франко-канадці – до 27 %, інші національні меншини – приблизно 33 % (українські канадці – одна з найчисельніших меншин, налічує понад мільйон громадян). Провінція Квебек, 4/5 населення якої становлять франко-канадці, до 1960-х років відставала від інших частин країни за рівнем економічного розвитку. Швидка індустріалізація в 1960-х роках докорінно змінила ситуацію.

У 1960-і роки Квебек за рівнем економічного розвитку та соціальними структурами вже не поступався провінції Онтаріо та північному сходу США. Однак це «вирівнювання» не супроводжувалося зміною основних показників, що характеризують становище трудящих мас. Квебек залишався провінцією найвищого безробіття, нижчого рівня життя, аніж Онтаріо. Подальше підпорядкування господарського життя Квебеку американським і англо-канадським монополіям не тільки загостило соціальні проблеми, а й прискорило асиміляцію¹. На підприємствах, в установах переважала англійська мова, без знання якої неможливо було одержати роботу. Середня заробітна плата франко-канадців була на 40 % нижчою, аніж у англо-канадців. Застаріла система освіти, яка до того ж перебувала в руках церковників, значною мірою спричинила усунення франко-канадців від участі в науково-технічному прогресі. Загострення національного питання поставило під загрозу існування Канадської Федерації.

Кордон між США та Канадою в районі Квебеку

¹ Асиміляція – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, звичаїв. 71

Франко-канадці почали претендувати на збільшення своєї частки в політичному та економічному житті Канади. У провінції з'явилися сепаратистські організації, які виступали за відокремлення Квебеку від Канади. Деякі сепаратисти діяли терористичними методами. Найяскравішим проявом сепаратистських настроїв населення Квебеку став бойкот візиту британської королеви Єлизавети II в 1964 р.

Частково проблему Квебеку намагався вирішити лідер ліберальної партії франко-канадець *П'єр Елліот Трюдо*, якого в 1968 р. було обрано прем'єр-міністром Канади. За його ініціативою в 1969 р. парламент ухвалив закон про надання французькій мові статусу другої державної на федеральному рівні. Значно більше франко-канадців ставали державними службовцями. На потреби розвитку провінції почали виділятися додаткові кошти. Однак остаточне вирішення проблеми Квебеку було здійснено лише в 1980-х роках.

3. Конституційна реформа 1982 р.

На початку 1982 р. британський парламент ухвалив останній закон, який стосується Канади. Він отримав назву «Акт про Канаду 1982 р.». На основі цього документа 17 квітня 1982 р. канадський парламент ухвалив *Акт про конституцію 1982 р.* Нова конституція містила повний текст старої конституції та доповнення до неї, прийняті британським парламентом до 1975 р., а також новий розділ про основні права та свободи (Хартія прав).

Конституція надала самостійність провінціям щодо вирішення їхніх внутрішніх справ. Законодавчу владу в тих провінціях, які формально очолюються лейтенант-губернаторами, здійснюють законодавчі асамблеї, а виконавчу — кабінети міністрів на чолі з прем'єрами.

У конституції не визнається рівноправність франко-канадців як нації. Як і раніше, Квебек розглядається як одна з провінцій Канади, що має мовно-культурну специфіку. Того дня, коли в Оттаві в присутності королеви Єлизавети II святкували прийняття конституції, у Монреалі відбулася багатотисячна демонстрація протесту; у Квебеку за вказівкою уряду провінції були приспущені прапори. Провінція Квебек приєдналася до законодавчої реформи лише в 1987 р.

Невдоволення положеннями конституції висловлювали й національні меншини — корінні жителі Канади — індіанці, ескімоси, метиси, які вважають, що їхні права не гарантовані.

Науковий центр у м. Монреалі

м. Ванкувер. Науковий центр

Хартія прав не повністю проголошувала права та свободи, що містяться в документах міжнародних організацій та ООН. Наприклад, у ній відсутні такі фундаментальні права, як право на працю, житло тощо. До того ж не фіксувалися гарантії прав і свобод, записаних у конституції.

Отже, через 115 років після прийняття британським парламентом Акта про Британську Північну Америку (1867) канадці нарешті отримали власну конституцію.

4. Соціально-економічний розвиток країни наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Економіка Канади в 1990-і роки розвивалася динамічно та стабільно. Зросли продуктивність праці, ефективність виробництва, обсяг експорту. Особливо важливо, що господарське поживлення не супроводжувалося зростанням інфляції: ціни впродовж кількох років залишалися практично стабільними.

Зросли прибутки населення. Неухильно та значними темпами збільшується кількість робочих місць. До 1996 р. рівень безробіття вперше за багато років став нижчим на 10 %, що мало велике політичне та психологічне значення.

Варто відзначити високу ефективність канадського сільського господарства. Тих, хто вважає, що Канада — переважно сільськогосподарська країна, здивує така цифра: чисельність родин фермерів у країні — приблизно 1 млн осіб — становить менше 4 % від кількості всіх жителів Канади. При цьому в країні щорічно вирощують майже 50 млн т зерна, більше половини якого експортують.

Канада впродовж останніх десятиріч посідає значне місце у світовому товаристві та проводить виважений самостійний зовнішньополітичний курс.

Після розпаду СРСР Канада з розумінням поставилася до прагнення колишніх республік СРСР здобути міжнародне визнання. Вона першою із західних держав після проведення в Україні референдуму 1 грудня 1991 р. визнала її суверенітет і встановила з нею дипломатичні відносини в повному обсязі.

5. Українці в Канаді.

Масове переселення українців до Канади розпочалося наприкінці ХІХ ст., коли канадський уряд активно заохочував масштабну еміграцію з Центральної, Південної та Східної Європи.

Першими переселенцями з України стали Іван Пилипів і Василь Жленьяк, які 7 вересня 1891 р. прибули до Канади з с. Небилів (Галичина).

Після Другої світової війни розпочалася велика хвиля української еміграції. З 1947 р. по 1955 р. майже 35 тис. українців приєдналися до своїх земляків у Канаді. Більшість, як і раніше, походила з Галичини та Буковини, але була також значна група емігрантів зі Східної України.

У 1989 р. українська етнічна група налічувала 1 млн осіб. Більшість канадців українського походження мешкала в

Представники української діаспори в Канаді (справа Р. Гнатишин)

Іван Сопінко (зліва) —
член Верховного суду Канади

провінціях Онтаріо, Альберта, Манітоба, Британська Колумбія.

Провідну роль серед канадських українців відіграє уніатська церква, існують також українські та протестантські громади.

Найважливішими організаціями культурного розвитку українців у Канаді є різноманітні фундації. Найбільша з них — Українська фундація імені Тараса Шевченка, заснована в м. Вінніпезі в 1936 р.

Деякі українці обіймали важливі посади в уряді Канади, серед них — Роман Гнатишин родом із провінції Саскачеван, який став генерал-губернатором Канади. Іван Сопінко був призначений членом Верховного суду цієї країни.

У Канаді видається чимало українських газет і часописів. Серед них — «Український

голос», «Новий шлях», «Життя і слово», «Батьківщина» та ін.

Сучасна Канада — одна з провідних індустріальних країн світу, яка посідає сьоме місце за обсягами промислової продукції, уходить до складу «великої вісімки». Канада — найбільший у західному світі виробник кольорових металів: нікелю, свинцю, цинку, урану, алюмінію, кам'яних солей, паперу тощо. Вона має передову суднобудівельну, автомобільну, авіаційну, аерокосмічну галузі промисловості, розвинуті сучасні наукоємні виробництва.

Достатньо інтенсивно розвиваються національні традиції та культура української діаспори. Так, у провінції Саскачеван успішно діють українські танцювальні та хорові колективи. Помітне місце в театральному житті посідає Авангардний український театр. Найбільший музей української діаспори «Українське село» в м. Едмонтоні має статус державної установи.

У Канаді активно працюють Наукове товариство імені Т. Шевченка та Українська вільна академія наук. Відкриті українські школи, де викладання здійснюється українською та англійською мовами, а також недільні школи, де християнська історія вивчається українською мовою.

Взаємний обмін делегаціями відбувається між містами-побратимами Вінніпегом і Львовом, Ванкувером і Одесою.

Українська діаспора продовжує відігравати важливу роль у суспільно-політичному та культурному житті Канади.

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Який внесок зробила Канада в перемогу над нацизмом?
2. Назвіть основні політичні партії Канади.
3. Поясніть сутність проблеми провінції Квебек.
4. У чому полягає значення конституційної реформи 1982 р.?
5. Яку роль відіграє українська діаспора в суспільно-політичному житті Канади?

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Які, на вашу думку, можливі способи вирішення проблеми провінції Квебек?
2. Чи мають відносини між Україною та Канадою перспективи?
3. Канада посідає одне з перших місць у світі за рівнем життя. Якими, на вашу думку, історичними, географічними, політичними чинниками це зумовлено?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Практична робота

Прочитайте нариси про життєвий шлях і політичну діяльність двох прем'єр-міністрів Канади, що обіймали цю посаду в різні часи. Зробіть порівняльний аналіз їхніх поглядів на проблеми внутрішньої та зовнішньої політики. Визначте, що було в них спільного, а що — відмінного.

П'єр Елліот Трюдо народився в 1919 р. в м. Монреалі, за походженням — франко-канадець. З 1968 р. лідер ліберальної партії. За освітою — юрист.

У програмі П. Е. Трюдо містилося багато обіцянок: вирішення кризи федерації, відновлення економічного зростання та піднесення рівня добробуту, ліквідація кризи міст, перегляд основних напрямів зовнішньої політики та ін. Уряди лібералів, що їх у 1968–1984 рр. очолював П. Е. Трюдо, прагнули нормалізувати відносини з Європою, у тому числі із СРСР і країнами східного блоку, Японією, Індією, Китаєм, країнами Африки та Латинської Америки, надати їм більшої динамічності, взаємної зацікавленості та самостійності.

За ініціативою П. Е. Трюдо в 1969 р. канадський парламент ухвалив закон про надання французькій мові статусу другої державної мови на федеральному рівні. Проте на шляху досягнення реальної двомовності виникли серйозні перешкоди. П. Е. Трюдо, намагаючись згуртувати жителів країни в єдиній державі, прагнув нав'язати ідею існування в країні однієї нації — канадців. Проти цієї концепції рішуче виступили представники деяких національних меншин, які намагалися зберегти свою національну ідентичність.

Жан Крет'єн народився в 1934 р. в промисловому м. Шавінігані, за походженням — франко-канадець.

Здобувши ступінь бакалавра права в Лавальському університеті, Ж. Крет'єн кілька років мав адвокатську практику на батьківщині. На федеральних виборах у 1963 р., уперше висунувши свою кандидатуру, він здобув перемогу в упертій боротьбі та став одним із наймолодших депутатів палати громад. Через 30 років Ж. Крет'єн — прем'єр-міністр Канади.

У відносинах зі США, які залишаються вирішальною, центральною складовою всієї зовнішньої політики Канади, уряд Ж. Крет'єна прагне справжньої рівноправності та подолання залежності від «великого сусіда». Базову роль у торгово-економічних відносинах Канади та США відіграє Північноамериканська угода про вільну торгівлю, у якій важливе місце належить також Мексиці.

Канада підтримує багатосторонні зв'язки з країнами «великої вісімки», де вона посідає вагомe місце, та з країнами Європейського Союзу. У грудні 1994 р. Ж. Крет'єн висунув пропозицію щодо підписання угоди про вільну торгівлю між ЄС і країнами північноамериканської зони вільної торгівлі. Уряд Канади намагається відігравати дедалі активнішу роль в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

- 17 квітня 1982 р. — прийняття Акта про конституцію

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

§ 10 / Особливості суспільно-політичного та економічного розвитку країн Західної Європи в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

- Які країни Західної Європи під час Другої світової війни виступали на боці антигітлерівської коаліції, а які — на боці Німеччини?
- Чи існувало в Європі до Другої світової війни таке явище, як інтеграція?

1. «План Маршалла» та відбудова економіки.

Понад п'ятдесят років тому, коли Європа лежала в руїнах, уряди її країн перебували на межі банкрутства, а мільйони європейців потерпали від голоду та спостерігали, як на континент насувається «холодна війна», Сполучені Штати започаткували справу історичної ваги.

5 червня 1947 р. державний секретар США *Джордж Маршалл* проголосив із трибуни Гарвардського університету проєкт, що увійшов в історію під назвою «план Маршалла». Його мета полягала у використанні американських ресурсів та європейських ноу-хау для відбудови європейської економіки, забезпечення від голоду та захисту країн, яким загрожував комуністичний наступ.

Кремлівські політики засудили «план Маршалла» як акт імперіалізму, спрямований на поневолення Європи. Деякі політики в Західній Європі були переконані, що нова американська ініціатива — це цинічна спроба відкрити європейський ринок для американського експорту і, можливо, здобути контроль над європейськими справами. Натомість у Конгресі США були незадоволені, що це ще один благодійницький проєкт, який призведе Сполучені Штати до банкрутства.

Джордж Маршалл

Однак час довів, що численні критики не мали рації, а нині «план Маршалла» вважається одним із найвидатніших досягнень американської зовнішньої політики у ХХ ст.

Згідно з прийнятим рішенням, західноєвропейським країнам, які погодилися взяти участь у цьому трансатлантичному проєкті, протягом чотирьох років було надано 13,15 млрд доларів. Це становило 5 % від валового національного продукту США. Нині такий відсоток ВВП означав би 350 млрд доларів. Витрати були величезними, а результати — уражаючими.

Сполучені Штати надали допомогу багатостраждальній Європі в надзвичайно складний для неї час.

Держави, що отримали допомогу за «планом Маршалла»

Цифрами позначено:

Країни, що отримали
допомогу за
"планом Маршала"

Кордони держав
на 1 січня 1950 р.

1 Нідерланди	8 Сан-Марино
2 Бельгія	9 Монако
3 Люксембург	10 Андора
4 Швейцарія	11 Гібралтар (Брит.)
5 Ліхтенштейн	12 Танжер (міжнародна зона)
6 Західний Берлін	13 Іспанське Марокко
7 Вільна територія Трієст	14 Албанія

Рівень європейського промислового виробництва становив лише незначну частину довоєнного, а запаси твердої валюти були майже вичерпані. Мешканці континенту, де гостро бракувало вугілля, електроенергії та газу, важко пережили найсуворішу за понад півстоліття зиму. Попереду було засушливе літо.

Виробництво харчових продуктів скоротилося до найнижчого у ХХ ст. показника, через що була запроваджена карткова система. Національні валюти знецінилися; голод став поширеним явищем. «Мільйони людей у містах повільно вмирають від голоду», — повідомив високопосадовець із державного департаменту США, повернувшись із поїздки до Європи.

Сполучені Штати запросили до участі в реалізації плану всі європейські держави. «Наша політика спрямована не проти якоїсь держави чи доктрини, а проти голоду, злиднів, відчаю та хаосу», — сказав Дж. Маршалл. Запрошення прийняли Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Франція, Німеччина, Греція, Ісландія, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія, Туреччина.

СРСР не прийняв запрошення, а Польща та Чехословаччина, які висловили зацікавленість щодо участі в «плані Маршалла», під тиском Кремля мусили відмовитися від неї. **3 квітня 1948 р.** план був затверджений Конгресом США, після чого його почали втілювати в життя.

«План Маршалла» відрізнявся від звичайних програм іноземної допомоги. Сполучені Штати надавали гроші, але право вибору проектів для фінансування та їх менеджмент залишалися за європейцями.

Чотирирічний термін, визначений для реалізації плану, був довільним, і після його закінчення економічне відродження не завершилося. Однак промислове та сільськогосподарське виробництво досягло значно вищого рівня, ніж передвоєнний, а валовий національний продукт у декілька разів перевищив вартість плану.

Було взято під контроль інфляцію та відновлено довіру до національних валют. Деякі ширші завдання, зокрема усунення торговельних бар'єрів і звільнення Європи від залежності, пов'язаної з отриманням допомоги, також були частково реалізовані.

Європа з вдячністю та захопленням ушанувала Америку. Британський історик А. Тойнбі назвав «план Маршалла» «визначним досягненням нашого часу», важливішим, ніж відкриття атомної енергії. Вінстон Черчилль охарактеризував його як «найбезкорисливіший акт в історії», а Дж. Маршалл казав, що це «майже диво».

2. Інтеграційні процеси в Європі наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Вступ України до Ради Європи.

Ще в 1947 р. виникли перші міжнародні економічні організації країн Західної Європи. У липні 1947 р. в Парижі на нараді представників 16 європейських держав був створений Комітет європейського економічного співробітництва, який розпочав свою роботу в напрямі реалізації «плану Маршалла».

Європейська економічна інтеграція великою мірою залежала від подолання суперечностей між Францією та Німеччиною, які за останні 70 років тричі воювали одна з одною. Міністр закордонних справ Франції Робер Шуман дійшов висновку, що кращий спосіб уникнення нової війни — це об'єднання сталеливарної та вугільної промисловостей обох країн, що унеможливило б таємне

виробництво озброєнь («план Шумана»). Одночасно можна було підвищити ефективність цих галузей. У травні 1950 р. відбулося об'єднання виробництва сталі й вугілля Франції та ФРН. У квітні 1951 р. до них приєдналися Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург, які разом із ФРН та Францією підписали в Парижі *Договір про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС)*.

У 1957 р. були створені ще дві міжнародні організації. *Європейське товариство з атомної енергії (Євроатом)*, покликане об'єднати зусилля його членів у сфері ядерних досліджень і використання ядерної енергії, та *Європейське економічне співтовариство (ЄЕС)*, відоме під назвою *Спільний ринок*. **25 березня 1957 р.** 6 держав – ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Люксембург і Нідерланди – підписали у Римі договір про створення ЄЕС.

Метою створення цієї міжнародної організації було посилення позицій європейської економіки на світовому ринку за допомогою координації економічної політики її членів. У 1961 р. до ЄЕС намагалася приєднатися Велика Британія, проте її вступ був двічі заблокований президентом Франції Ш. де Голлем. Приєднання Великої Британії до ЄЕС відбулося в 1973 р. разом із Данією та Ірландією.

У 1981 р. до ЄЕС була прийнята Греція, у 1986 р. – Іспанія та Португалія, а в 1995 р. – Австрія, Фінляндія та Швеція.

На межі 1990-х років інтеграційні процеси в Європі прискорилися. Підготування нової інтеграційної угоди тривали приблизно три роки. **7 лютого 1992 р.** в нідерландському м. Маастрихті, на перетині кордонів Нідерландів, Бельгії та ФРН, міністри закордонних справ і міністри фінансів країн-членів ЄЕС (Бельгії, Данії, Люксембургу, Нідерландів, Іспанії, Італії, Ірландії, Португалії, Греції, Франції, Німеччини, Великої Британії) підписали *Договір про Європейський Союз (Маастрихтська угода)*, який мав на меті поетапну трансформацію ЄЕС у новий економічний, валютний, а в перспективі – політичний Європейський Союз. Прийнята програма довгострокового стратегічного розвитку Європи передбачала: запровадження єдиної валюти – *євро*, часткову відмову від суверенітету у сфері зовнішньої та військової політики, розширення прав основних інституцій Європейського Союзу – Ради міністрів Європарламенту, Комісії європейських товариств, збільшення наднаціональних повноважень ЄС у соціальній політиці, охороні навколишнього середовища, промисловості, культурі, охороні здоров'я. Не заперечувалася можливість створення єдиного євроуряду.

Маастрихтський договір – один із найважливіших правових актів в історії ХХ ст., є логічним продовженням понад 40-річної історії євроінтеграції. На початку ХХІ ст. Європейський Союз значно розширив свій склад. У 2004 р. членами цієї міжнародної організації стали ще 10 країн: Польща, Чехія, Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Естонія, Мальта, Словаччина, Словенія, а в 2007 р. до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія.

Будинок Європарламенту
в м. Брюсселі. Бельгія

З виступу президента Чехії Вацлава Гавела в Аахені 15 травня 1996 р.

Я знаю, що ані Європейський Союз, ані Північноатлантичний договір не можуть за одну ніч відчинити двері для всіх тих, хто прагне до них приєднатися. Що з упевненістю вони можуть зробити, поки не пізно – це дати всій Європі, яка вбачається сферою спільних цінностей, запевнення, що вони не є закритими клубами. Вони повинні сформувавши чітку та детальну політику поступового розширення, що має не тільки свій розклад, а й пояснює логіку цього розкладу.

• Чому Чехія та інші держави Центральної та Східної Європи активно прагнули вступити до ЄС та НАТО?

Уже готовий до запровадження зразок європейського паспорта, розглядається питання про європейське громадянство. Затверджена Хартія основних соціальних прав – перелік мінімальних умов, згідно з якими, люди, що переїжджають з однієї країни ЄС до іншої, зберігають свої права. Найактивнішими поборниками поширення інтеграції на політичну сферу виступають ФРН та Франція, які висувають гасло «Батьківщина–Європа», тоді як Велика Британія, Нідерланди та французькі націоналісти висловлюють заперечення проти швидких темпів інтеграції та підтримують формулювання Ш. де Голля «Європа Батьківщин». ЄС налагоджує тісні контакти з іншими регіональними організаціями, має угоди з асоційованими членами – країнами Африки, Ізраїлем, країнами Східної Європи та стає дедалі важливішим чинником світової політики.

У 2007 р. був підписаний Лісабонський договір, який започаткував існування нового ЄС. Нині до організації входять 27 членів. Система установчих документів нового ЄС відображає концепції, висунуті Президентом Франції Н. Саркозі. Перший короткий установчий документ ЄС – Договір про Європейський Союз (55 статей). Другий повний документ – Договір про функціонування Європейського Союзу (358 статей). Місце та дати підписання Договорів не змінилися. Тому Договір про Європейський Союз має назву «Маастрихтський договір 1992 р.» у редакції Лісабонського договору 2007 р., а Договір про функціонування ЄС – «Римський договір 1957 р.» у редакції Лісабонського договору 2007 р.

Нині в Європарламенті налічується 751 депутат (замість 785, які були в 2004–2009 рр.). Депутати Європарламенту обираються за квотами, які залежать від кількості населення країни. Найменша квота – шість депутатів, найбільша – 96 (нині її має Німеччина). Серед дев'яти керівників Європарламенту – три жінки.

Іншою впливовою європейською організацією є Рада Європи (РЄ) – міжнародна міждержавна організація, створена 5 травня 1949 р. в Лондоні. Країнами-засновницями РЄ стали: Бельгія, Велика Британія, Данія, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Франція. Головні органи РЄ – Комітет міністрів закордонних справ країн-членів Ради Європи та Консультативна парламентська асамблея. Комітет на основі принципу однаковості виробляє політичні рекомендації урядам країн-членів Ради Європи, які підлягають ратифікації парламентами. Консультативна парламентська асамб-

ля РЄ обговорює та ухвалює більшістю голосів рекомендації Комітету міністрів закордонних справ. У роботі Асамблеї від кожної країни-учасниці РЄ обов'язково беруть участь і представники парламентської більшості, і делегати від опозиції. При Раді Європи функціонують:

- Європейська комісія з прав людини;
- Європейський суд із прав людини;
- Європейський центр молоді;
- Європейський молодіжний фонд;
- Інформаційний центр охорони природи;
- Інститут спеціальних уповноважених із прав людини на місцях.

Основні організації Ради Європи розміщені в м. Страсбурзі (Франція). Упродовж довгих років РЄ була маловпливовою інституцією, роль якої значно зросла лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років у зв'язку з геополітичними змінами у світі та з прискоренням процесу євроінтеграції. **9 листопада 1995 р.** Україна стала 37 членом Ради Європи (38 — Хорватія, 39 — Росія).

Для України вступ до РЄ означав:

- піднесення на новий рівень питання про дотримання прав людини (тенденція пріоритету особистості над державою);
- приєднання протягом 3 років до 150 європейських конвенцій — необхідність приведення у відповідність до них українського законодавства;
- участь 12 народних депутатів Верховної Ради України (представників усіх фракцій) у парламентській Асамблеї Ради Європи;
- річний членський внесок до бюджету РЄ — 2 млн доларів (у 1996 р. РЄ витратила 3 млн доларів на програму підготовки для країни спеціалістів у різноманітних галузях).

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. За яких умов був прийнятий «план Маршалла»? Які наслідки для Європи він мав?
2. Що являв собою «план Шумана»?
3. Коли і де був створений Спільний ринок?
4. Яка велика держава ввійшла до ЄЕС через 16 років після його створення?
5. Назвіть членів Європейського Союзу.
6. Яку назву має спільна європейська валюта?
7. Які організації функціонують при Раді Європи?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на мапі країни, які отримали допомогу за «планом Маршалла».
2. Накресліть схему організації влади в Раді Європи.
3. Заповніть таблицю:

Європейська інтеграція

Назва організації	Дата створення	Місце створення	Учасники	Напрямок діяльності

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. У чому, на ваш погляд, полягають розбіжності між концепціями «Батьківщина–Європа», яку проголосили ФРН та Франція, і «Європа Батьківщин» Ш. де Голля?
2. Яке значення має Маастрихтська угода для подальшої долі Європи?
3. Чому країни Центральної та Східної Європи прагнуть стати членами ЄС та НАТО?

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

- **3 квітня 1948 р.** — прийняття «плану Маршалла»
- **5 травня 1949 р.** — створення Ради Європи (РЕ)
- **25 березня 1957 р.** — підписання Договору про створення ЄЕС (Спільного ринку)
- **7 лютого 1992 р.** — підписання Маастрихтської угоди
- **9 листопада 1995 р.** — вступ України до Ради Європи

§ 11 / Велика Британія

1. Внутрішня та зовнішня політика лейбористських і консервативних урядів у 40–70-х роках ХХ ст.

Народ Великої Британії водночас з іншими країнами антигітлерівської коаліції зробив великий внесок у розгром нацизму. Людські втрати цієї країни в роки Другої світової війни були порівняно невеликими — 300 тис. убитих і тих, хто зник безвісти. Це в чотири рази менше, ніж у 1914–1918 рр. Хоча воєнні дії на території країни не велися, матеріальні збитки становили 25 млрд фунтів стерлінгів (не враховуючи збитків від бомбардувань, потоплені судна тощо).

Друга світова війна значно послабила позиції Великої Британії на міжнародній арені. Країна втратила багато зовнішніх ринків і майже 25 % закордонних капіталовкладень, державний борг зріс у 4 рази. Під тиском національно-визвольного руху розпочався розпад Британської імперії.

Будинок парламенту Великої Британії в м. Лондоні

Характерною рисою економіки Великої Британії було поступове відставання розвитку найважливіших і найпрестижніших галузей промисловості. Якщо в перші півтора повоєнні десятиліття вона посідала за обсягом промислового виробництва друге місце після США в західному світі, то на початку 1960-х років — третє, а наприкінці 1960-х — четверте.

Економічні труднощі посилювало й те, що підприємцям вигідніше було вивозити капітали за кордон, аніж укладати їх у національну промисловість. Застаріле устаткування оновлювалося поволі, великі кошти витрачалися на гонку озброєнь. Велика Британія брала активну участь у збройних акціях на Сході, у створенні воєнно-політичних блоків у Європі й Азії, тримала свої війська в країнах, що входили до складу Співдружності націй (колишні британські колонії); за витратами на озброєння вона поступалася тільки США.

Лейбористський уряд Клімента Еттли (1945–1951) провів націоналізацію та реконструкцію багатьох галузей економіки. Під контроль держави перейшли Англійський банк, підприємства вугільної та газової промисловості, електростанції, залізниці, річковий і вантажний автомобільний транспорт. Колишні власники отримали 2,5 млрд фунтів стерлінгів, хоча це були найвідсталіші та найзбитковіші підприємства, їх утримання й реконструкція лягли на плечі платників податків. Це викликало невдоволення серед населення, яке посилювалося разом із неефективністю соціальних реформ і спричинило поразку лейбористів на виборах 1951 р.

Після цього 13 років країною керували консерватори. До влади повернувся *Вінстон Черчилль* (1951–1955); його наступником став *Антоні Іден* (1955–1957). У внутрішній політиці консерватори скоротили асигнування на освіту, соціальне страхування, підвищили ціни на побутові послуги. Вартість життя зросла на 20 %. У зовнішній політиці вони проводили активний курс на «стримування комунізму», зміцнювали англо-американський союз.

У 1964–1979 рр. (за винятком періоду з червня 1970 р. по лютий 1974 р., коли при владі перебував консервативний кабінет Едварда Хіта) на політичному олімпі Великої Британії панували лейбористи. Кабінети *Гарольда Вільсона* (1964–1970; 1974–1976) та *Джеймса Каллагана* (1976–1979), попри всі їхні зусилля, здійснивши обіцяну тред-юніонам¹ націоналізацію, збільшивши видатки на соціальні програми та змінивши податкову систему, усе ж не домоглися економічної стабілізації. Країна втратила свої позиції на світовій арені.

2. Ліквідація Британської імперії.

Опір колоніальній політиці Великої Британії почав наростати після Другої світової війни. Англієць вже не могли утримати свої позиції в Індії. Уряд Великої Британії в 1947 р. розділив свою колишню колонію на дві незалежні держави — Індію та Пакистан. У 1948 р. здобув незалежність о. Цейлон (нині Шрі-Ланка). Того ж року суверенітет отримала Бірма.

Головний етап деколонізації Британської імперії розпочався наприкінці 1950-х років. У 1957 р. здобула незалежність перша держава Чорного континенту — британська колонія Гана. У 1960 р. прем'єр-міністр Великої Британії *Гарольд Макміллан* висловив сакраментальну фразу про «вітри перемін», що віють над Африкою. Того ж року британська колонія Нігерія здобула незалежність.

¹ *Тред-юніони* — назва профспілок у Великій Британії, Австралії, Новій Зеландії.

За нею стали вільними Уганда (1962), Кенія (1963), Танзанія, Замбія, Малаві (1964), Ботсвана та Лесото (1966), Свазіленд (1968) та ін.

В Азії здобули незалежність Малайзія (1963), Бруней (1983). На Близькому Сході отримала суверенітет Трансіор Данія (нині Йорданія). Велика Британія змушена була відмовитися від управління Палестиною.

Більшість колишніх британських колоній входять до Британської співдружності націй, яка була створена на основі Вестмінстерського статуту 1931 р. та набула сучасних форм після Другої світової війни. Членами співдружності є 49 держав. Свого часу з неї вийшли Бірма (1948), Ірландія (1949), Судан (1956), ПАР (1961), Пакистан (1972).

Британська співдружність проводить консультації прем'єр-міністрів і міністрів фінансів на регулярній основі, а також має постійно діючі комітети з економіки, науки, освіти. Усі країни та території, що утворюють цю співдружність (окрім Канади), уходять до стерлінгової зони й підтримують тісні зовнішньоекономічні відносини з Великою Британією. У межах співдружності здійснюється тісне співробітництво у військовій галузі — підготовка кадрів, постачання зброї, розвиток військових галузей промисловості. На території деяких колишніх колоній розміщені британські військові бази. Проте сучасні тенденції світового розвитку неминуче ведуть до здобуття повного суверенітету та незалежності колишніх англійських колоній.

3. Тетчеризм.

У травні 1979 р. на парламентських виборах здобула перемогу консервативна партія на чолі з *Маргарет Тетчер*. Лідер консерваторів стала першою в британській історії жінкою-прем'єром. Консерватори прийшли до влади з чіткою програмою дій. Її метою було вивести Велику Британію із соціально-економічного застою. Для цього, на думку М. Тетчер, було необхідно:

- зупинити інфляцію, посилення якої розладнало господарське життя країни;
- зменшити податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, що дало б змогу збільшити інвестиції в економіку;
- суттєво зменшити державне втручання в господарські та соціальні справи, що негативно впливало на зростання економіки;
- «приборкати» профспілки, які, на думку консерваторів, зосереджували у своїх руках «надмірну владу», що підривало розвиток бізнесу.

Отже, програма передбачала докорінні зміни в соціально-економічній політиці уряду.

Маргарет Тетчер

У соціальній сфері М. Тетчер застосувала принцип: хто достатньо заробляє, той повинен платити за навчання та надання медичних послуг. Політичною філософією прем'єр-міністра став вислів: «Безплатний сир буває тільки в мишоловці». Кабінет М. Тетчер неухильно та послідовно втілював свою програму в життя, незважаючи на значний опір парламенту.

Унаслідок запровадження політики «тетчеризму» Велика Британія досягла такого рівня економічного розвитку, який дав підстави говорити про британське «економічне диво»: на 1 млн скоротилася кількість

безробітних, понад 60 % англійців стали власниками квартир чи будинків, кожний четвертий британець — власником акцій, середні прибутки населення зросли на 30 %; скоротилися кількість страйків і членство британців у тред-юніонах.

У вступі до перевиборчого маніфесту консерваторів 1987 р. М. Тетчер зазначала: «В останні роки в Британії сталися великі зміни на краще. Ми надали їй нової сили та гідності. Ми зміцнили новий дух підприємництва. Ми гідно відповіли на виклики всередині країни та за її межами. Консервативна мрія перетворюється на дійсність». Лідер консерваторів уважала, що Велика Британія повинна мати сильну армію та флот і вдосконалювати ядерну зброю. Вона активно захищала доктрину «ядерного стримування».

Відносини між Великою Британією та СРСР до 1985 р. були фактично заморожені. Маргарет Тетчер не сприймала комунізм у жодній формі та була послідовною його противницею. Вона писала: «Мені завжди здавалося, що соціалісти переконані, ніби інші люди створюють усе на світі тільки для того, щоб вони, соціалісти, могли б усе це перерозподіляти». Після приходу до влади в СРСР М. Горбачова М. Тетчер, вітаючи суспільно-політичні зміни в Радянському Союзі, налагодила відносини між країнами.

Однак британське суспільство вже не бажало платити високу ціну за зростання своїх статків. Майже 9,5 млн британців потрапили до категорії бідних. Спроба М. Тетчер запровадити новий подушний податок, однаковий для всіх британців, незалежно від отримуваних прибутків, наразилася на опозицію не лише з боку її противників, а й навіть представників консервативної партії. Через це в листопаді 1990 р. М. Тетчер заявила про свою відставку.

4. Сучасне становище в країні.

1 травня 1997 р. у Великій Британії відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобули лейбористи.

Лейборист **Ентоні Блер** переміг Дж. Мейджора, наступника М. Тетчер. Основним чинником перемоги лейбористів, як вважають деякі політологи, було те, що після 18-річного правління консерваторів британці прагнули перемін, свіжих ідей, нових людей.

Перемогу лейбористам принесли Шотландія, Уельс, великі та середні міста, населені значною мірою «кольоровими». Уельсьцям і шотландцям Е. Блер обіцяв більшу незалежність, «кольорових» іммігрантів¹ запевняв у тому, що боротиметься проти расизму. Лідер лейбористів прагнув догодити й жителям островів, і континентальній Європі, з якою він сподівався значно розширити інтеграцію. Багато голосів Е. Блеру принесли плани щодо зміцнення позицій вільного підприємництва та приватної ініціативи, сильна соціальна політика та зростання впливу профспілок. За час перебування при владі уряд лейбористів зробив певні кроки щодо виконання передвиборчих зобов'язань.

Прем'єр-міністр наважився розпочати конституційну реформу. Одним з основних її напрямів було надання більшої автономії Шотландії та Уельсу. Питання про шотландський парламент і Асамблею Уельсу було вирішено у вересні

¹ *Імміграція* — в'їзд чужоземців у країну перебування на тривале або постійне проживання.

Девід Кемерон

1997 р. на референдумах. Другим напрямом конституційної реформи стала зміна статусу палати лордів. Ентоні Блер прагнув перетворити її на більш демократичний орган, який представляв би всіх виборців.

Надзвичайно важливою реформою в економічній сфері було надання Центральному банку права на регулювання відсоткових ставок. Реформу підтримали фінансові та ділові кола Великої Британії. Прем'єр-міністр заявив, що дотримується стратегії «третього шляху», відмовляючись від традиційної лейбористської підтримки державного сектора, а також обмежуючи неконтрольовану свободу підприємництва, яку запровадили консерватори.

У травні 2007 р. прем'єр-міністром Великої Британії став *Гордон Браун*, представник тієї ж лейбористської партії, який пообіцяв, що продовжуватиме курс свого попередника у внутрішній та зовнішній політиці. Він дійсно намагався це робити, проте йому перешкодили світова економічна криза, безперервний потік емігрантів до Об'єднаного Королівства, зменшення довіри виборців до влади.

Наступним прем'єр-міністром Великої Британії в травні 2010 р. став лідер консервативної партії *Девід Кемерон* (наймолодший прем'єр-міністр у Великій Британії з 1812 р.). Уперше в післявоєнній історії країни було сформовано коаліційний уряд з ліберал-демократами.

5. Українсько-британські відносини.

Дипломатичні відносини між Україною та Великою Британією встановлені в 1992 р. У 1995–1996 рр. Президент України Л. Кучма та прем'єр-міністр Великої Британії Дж. Мейджор обмінялися офіційними візитами. Сприятливою обставиною для поглиблення українсько-британського діалогу є наявність на туманному Альбіоні 35-тисячної української громади. Перші українці прибули до Великої Британії наприкінці ХІХ ст. Нова еміграційна хвиля припала на період після Другої світової війни, коли сюди переселилися 25 тис. українців, серед яких більшість становили звільнені з таборів в'язні, воїни УПА, вояки дивізії «Галичина» (8,5 тис.).

99 % українців Великої Британії живуть в Англії, із них 3/4 – в індустріальних містах Центральної Англії та майже 2 тис. – у Лондоні. Порівняно з іншими національностями український етнос становить меншість – 0,03–0,04 %. 75 % британських українців не мають підданства. Незважаючи на цей політичний чинник, життєвий рівень британських українців такий самий або навіть де-що вищий, аніж у середньому в країні серед працюючих. Більшість українських родин має власні будинки. Майже 80 % українців зайняті фізичною та некваліфікованою працею в різних галузях економіки. Решта – службовці, які працюють у комерційних структурах, на підприємствах. Серед українців зростає кількість інженерів, техніків, архітекторів.

Культурне життя діаспори досить різноманітне. Велику популярність у Великій Британії мають хори «Діброва», «Гомін», танцювальний ансамбль «Орлик». У Лондоні діють бібліотека та музей імені Т. Г. Шевченка.

Під егідою «Союзу українців у Великій Британії» відкриті вечірні українські школи, молодіжні організації ПЛАСТ і СУМ (Спілка української молоді).

75 % британських українців – католики. Одним із найбільших українських видань є засновані в 1947 р. газета «Українська думка» та часопис «Український огляд». Українська мова зазвичай вживається в родинах, церквах, оскільки англomовне оточення та змішані шлюби не сприяють її розвитку.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть наслідки Другої світової війни для Великої Британії.
2. Яка партія здобула перемогу на парламентських виборах у 1945 р.? Хто очолив уряд?
3. Які причини призвели до криз і розпаду Британської імперії?
4. Поясніть термін *тетчеризм*.
5. Яким було ставлення М. Тетчер до соціалізму?
6. Що ви знаєте про Е. Блера?
7. Які друковані органи має українська громада Великої Британії?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

Порівняйте внутрішню політику Р. Рейгана та М. Тетчер. Заповніть таблицю:

Реформи	Р. Рейган	М. Тетчер
В економічній сфері		
У фінансовій сфері		
У соціальній сфері		

ОБГОВОРЕННЯ У ГРУПІ

1. У чому полягають принципові розбіжності між політичними концепціями англійських консерваторів і лейбористів?
2. Чому в 1997 р. консерватори програли вибори лейбористам, попри всі їхні попередні досягнення?

РОБОТА З ДЖЕРЕЛАМИ

Практична робота
Прочитайте уривки.

Із статті А. Уткіна «Вінстон Черчілль»

Політик, військовий лідер та історик В. Черчілль став героєм своєї країни на етапі, коли фортуна, яка багато років прихильно ставилася до Великої Британії, почала відвертатися від неї. Мистецтво дипломатії та мужність військового лідера були надзвичайно необхідні «останньому леву» з довгої плеяди героїв англійської історії. Велична традиція гідно сприймати безжальні зміни, характер особистості, яка завжди залишається сама собою, презирливе ставлення до інтриги й опортунізму допомогли цьому нащадку герцогів Мальборо мужньо зустріти занепад могутності своєї країни, не втратити віру в повернення припливної хвилі.

Вінстон Черчілль був конструктором танка, одним із перших, хто зрозумів значення авіації, цікавився ракетами в 1930-х роках. При цьому він був найбільш високооплачуваним журналістом свого часу, 87

неперевершеним майстром слова, родоначальником європейської інтеграції, людиною, яка виграла дві світові війни. Право В. Черчілля на історичне вшанування ґрунтується на тому, що він, сприйнявши консервативні тенденції старої доброї Англії, зумів провести корабель своєї держави крізь сувору історичну смугу, зберегти її цінності, душевне здоров'я й віру в себе.

Із статті О. Черевка «Нарис політичної біографії Маргарет Тетчер»

Існує думка, що М. Тетчер стала заручницею своїх власних успіхів. Володіючи впродовж 5 років абсолютною парламентською більшістю, вона дедалі більше вдавалася до авторитарних методів керівництва, ставала дедалі владолюбною, зухвалою та деспотичною, не сприймала жодної критики на свою адресу. Водночас, описуючи свою відставку в мемуарах, «залізна леді» вперше розкрилася зовсім з іншого боку — як людина, не позбавлена звичайних людських почуттів. Відставку з посади лідера партії, а отже, і уряду, вона переживала як особисту трагедію, давши волю емоціям, що їх мусила стримувати впродовж багатьох років.

Маргарет Тетчер пішла з політичної арени, але для британської нації, інтереси якої вона ставила понад усе, залишилося її дітище — країна, яка покінчила із принципом затратної економіки, коли уряд думав, що він може витратити більше, аніж дозволяють фінансові ресурси держави; країна, де кожний, завдяки своїй наполегливій праці, має можливість стати власником і забезпечити собі та своїй родині гідний рівень життя; країна, що вкотре вселила в підданих британської корони впевненість у собі, у прийдешньому дні, що забезпечується двостороннім співробітництвом: «Я підтримую державу, — держава підтримує мене»; країна, у якій кожний пишається тим, що він британець і, нарешті, країна, яка примусила весь світ поважати її, рахуватись із нею.

Парадокс історії полягає в тому, що основні гасла «тетчеризму», від яких необачно відмовилися консерватори посттетчерської доби, підхоплені та втілюються в практику лейбористськими лідерами нової генерації. Нинішній прем'єр-міністр Великої Британії Е. Блер головною метою своєї внутрішньої політики вважає повну й остаточну трансформацію робітничого класу в клас середнього та дрібного власника — ідеал, який, власне, і є стрижнем «тетчеризму».

- У яких сферах державного управління кожний із політичних лідерів досяг найбільших успіхів?
  - Що їх об'єднує в політичній, економічній, військовій діяльності, а що — відрізняє?
  - Які подібні риси характеру вони мають?
-
- **1979–1990 рр.** — перебування М. Тетчер на посаді прем'єр-міністра Великої Британії

1. Четверта республіка.

Після закінчення Другої світової війни у Франції склалася нова політична ситуація. Політичні сили, які уособлювали Третю республіку, були скомпрометовані внаслідок їхньої капітуляції перед нацистами. На політичну арену вийшли нові суспільно-політичні об'єднання. Впливовою силою став Союз деґоллівців. Найбільшими політичними партіями були Французька комуністична партія (ФКП), яка в 1945 р. налічувала 800 тис. членів і Французька соціалістична партія (ФСП), у лавах якої в 1946 р. перебувало 350 тис. членів.

9 вересня 1944 р. генерал Ш. де Голь сформував коаліційний Тимчасовий уряд, до якого ввійшли учасники руху Опору. Вся повнота влади була зосереджена в руках голови Тимчасового уряду. Становище у Франції було складним. Двічі відбулися вибори до Установчих зборів, тричі проводився референдум. Нарешті, **13 жовтня 1946 р.** була прийнята *конституція Четвертої республіки*. Вона декларувала право на працю, відпочинок, організацію профспілок, проведення страйків, право робітників на участь в управлінні підприємствами.

Франція, відповідно до нової конституції, проголошувалася парламентською республікою. Парламент поділявся на дві палати – Національні збори та Раду республіки. У руках першої палати була зосереджена вся влада. Саме вона ухвалювала закони та контролювала діяльність уряду. Президентів республіки, якого обирали на 7 років, надавалися другорядні повноваження. 24 грудня 1946 р. нова конституція набула чинності. Четвертій республіці дісталася складна економічна спадщина. Першому урядові на чолі із соціалістом *Полем Рамадьє* були потрібні великі капіталовкладення для поживлення економіки.

Велику допомогу Франції надали Сполучені Штати, реалізуючи «план Маршалла». На рахунок зовнішніх позик і кредитів у 1946–1958 рр. країна одержала 12 млрд доларів. Унаслідок цього прискорилися темпи економічного розвитку. У 1948 р. промислового виробництва Франції перевершила довоєнний рівень, а в 1958 р. випуск промислової продукції зріс у 2,5 раза порівняно з довоєнним. У сільському господарстві цього рівня було досягнуто в 1950 р.

У червні 1949 р. Франція стала членом НАТО, у квітні 1951 р. – співзасновницею Європейського об'єднання вугілля та сталі. Утворення цієї організації зміцнило міжнародні позиції Франції, сприяло налагодженню торгового, економічного, культурного співробітництва. У 1957 р. в Римі була підписана угода про створення Спільного ринку, провідну роль у якому відігравала Франція.

За період існування Четвертої республіки змінилося 25 кабінетів. Правляча верхівка країни намагалася запобігти остаточному розпадові імперії. Тому, коли під керівництвом Фронту національного визволення (ФНВ) Алжиру в цій країні

Ейфелева вежа – символ столиці Франції

в 1954 р. розпочалося повстання проти французької влади, уряд узяв курс на його придушення. За статусом Алжир був не колонією, а заморським департаментом Франції. Алжирські французи, кількість яких становила один із дев'яти мільйонів населення цієї території на півночі Африки, були категорично проти надання Алжиру незалежності. Алжирська війна побила всі рекорди жорстокості та спустошила французьку скарбницю. У травні 1958 р. криза в Алжирі досягла апогею. Налякані перспективою подальшого піднесення демократичного руху, владні структури вирішили ліквідувати Четверту республіку та запросили Ш. де Голля повернутися в політику.

З виступу Шарля де Голля на прес-конференції 19 травня 1958 р.

Я одинак, який не поєднує себе з жодною партією, з жодною організацією... Я людина, яка не належить нікому й належить усім... Зараз я повертаюся до свого села і залишаюся там у розпорядженні країни.

• Прокоментуйте слова Ш. де Голля. Які переваги створювала для нього неналежність до жодної партії?

2. Становлення П'ятої республіки. Шарль де Голль.

Шарль де Голль

Нова конституція Франції (*конституція П'ятої республіки*), прийнята **28 вересня 1958 р.**, значно звузила повноваження парламенту та розширила права президента. Президент обирався на 7 років не на засіданні парламенту, як раніше, а колегією з 80 тис. виборців. Він наділявся повноваженнями глави держави, голови виконавчої влади та головнокомандувача збройних сил, мав право розпускати Національні збори, затверджувати закони, ухвалені парламентом, але міг видавати й власні декрети. **21 грудня 1958 р.** кандидатуру *Шарля де Голля* на посаду президента Франції підтримали 75,5 % виборців.

Свої перші дії на посту глави держави Ш. де Голль присвятив вирішенню колоніального питання. 16 вересня 1959 р. він публічно визнав право Алжиру на самовизначення. Наступного року отримали незалежність від Франції понад два десятки африканських держав, а також В'єтнам і Камбоджа. Президент робив усе для того, щоб цей процес відбувався цивілізовано та безболісно. Він виступив за скасування секретності, якою було оповите перебування на території Франції натовських військових баз. Американські військовики, які їх очолювали, відмовлялися надавати інформацію, що цікавила уряд Франції. У 1959 р. Ш. де Голль перевів під французьке командування протиповітряну оборону країни, ракетні війська та підрозділи, виведені з Алжиру. Це спричинило погіршення відносин Франції з Вашингтоном. Однак президент наполягав на праві Франції самостійно визначати свою політику.

У лютому 1960 р. Франція здійснила своє перше випробування ядерної зброї. А через п'ять років Ш. де Голль повідомив про відмову Франції від використання долара в міжнародних розрахунках і перехід на єдиний золотий стандарт.

9 вересня 1965 р. загальносвітовий резонанс отримала заява Ш. де Голля, що Франція віднині не вважає себе пов'язаною зобов'язаннями з НАТО. 21 лютого 1966 р. країна вийшла з Північноатлантичного союзу, а штаб-квартира блоку переїхала з Парижа до Брюсселя. З французької території перемістили 29 військових баз із 33 тис. солдатів і офіцерів. Позиція Франції в міжнародних справах стала антиамериканською. Шарль де Голль засудив дії Ізраїлю в шестиденній війні, а потім і в'єтнамську авантюру, від якої він відраджував керівництво США.

Перший президентський термін Ш. де Голля закінчився наприкінці 1965 р. Перекоаний, що президента має обирати народ, він ще в 1962 р. заручився підтримкою своєї позиції, провівши з цього приводу референдум. Вибори 1965 р. стали другими в історії Франції прямими виборами президента (перші відбулись у 1848 р., за часів Наполеона III). Проте, несподівано для Ш. де Голля, він не пройшов у першому турі і лише під час другого туру переміг кандидата коаліції лівих сил Ф. Міттерана.

До зниження популярності президента Ш. де Голля призвели прорахунки в його соціально-економічній політиці. Ліквідація великої кількості дрібних селянських господарств, спричинена аграрною реформою, великі вливання коштів у розвиток військово-промислового комплексу знизили рівень життя в країні. Населення все негативніше сприймало заклики уряду до самообмежень.

2 травня 1968 р. у Парижі розпочалися студентські заворушення. Студенти Сорбоннського університету вимагали поновити роботу факультету соціології. Відбулися зіткнення з поліцією. До заворушень приєдналися профспілки. 13 травня відбулася маніфестація під гаслами «Де Голль — в архів!» та «Час іти, Шарль!». Розпочалися масові страйки з вимогами 40-годинного робочого тижня та підвищення мінімальної заробітної плати.

24 травня президент Франції виступив по телебаченню, заявивши, що країна перебуває на межі громадянської війни, та вимагаючи додаткових повноважень. 30 травня він розпустив Національні збори та призначив нові парламентські вибори, на яких голлісти (Об'єднання за підтримку республіки та незалежні республіканці) святкували перемогу, отримавши 73,8 % депутатських мандатів.

Шарль де Голль увів до складу уряду лівих голлістів, які виступили з проектом соціально-економічних реформ. Президент вирішив їх здійснити. Першим кроком став законопроект про новий адміністративний поділ Франції та відновлення сенату. Президент заявив, що винесе проект на загальний референдум, і якщо він буде відхилений, піде у відставку. Проект виявився непопулярним, і на референдумі 27 квітня 1969 р. 52 % виборців його відхилили. Шарль де Голль склав свої повноваження.

На виборах у червні 1969 р. Президентом Франції був обраний **Жорж Помпідю** — один із прем'єр-міністрів в урядах Ш. де Голля. Уряд Ж. Помпідю, ураховуючи настрої населення, послабив державну регламентацію економіки та розширив соціальне законодавство. Поліпшилися відносини Франції зі США.

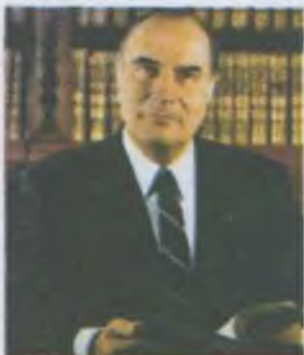
Наступним Президентом Франції став деголлівець **Валері Жискар д'Естен**, який продовжив політичний курс свого попередника.

Жорж Помпідю

3. Франція наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Франсуа Міттеран

У 1981 р., під час гострої економічної кризи, до влади у Франції прийшов блок лівих партій. Президентом став соціаліст **Франсуа Міттеран**. Урядом лівих сил була здійснена націоналізація великих банків і деяких промислових підприємств, частково децентралізована влада, прийняті закони про права працівників і профспілок. Усе це спричинило посилення інфляції, падіння курсу франка, а введення державного контролю за цінами та заробітною платою викликало масове незадоволення.

Наприкінці 1980-х років було скасовано деякі закони, денационалізовано окремі промислові групи та банки, скорочено державний сектор. Було обмежено державне регулювання промисловості, відпущено ціни, скорочено витрати на соціальні програми.

У 1988 р. Ф. Міттеран знову переміг на президентських виборах. Він продовжив курс на об'єднання Західної Європи, підтримання добросусідських відносин із країнами Східної Європи. Завдяки франко-німецькому примиренню стало можливим створення загальноєвропейських інституцій.

У травні 1995 р. на президентських виборах переміг **Жак Ширак**, лідер партії «Об'єднання на підтримку республіки» (ОПР). Початок його президентства проходив під знаком серйозних труднощів.

У жовтні 1995 р. стався соціальний вибух, ініціаторами якого виступили студенти, які вимагали збільшення кредитів на освіту та гарантії отримання роботи після закінчення навчання. Головним завданням Ж. Ширака стало вирішення соціальних конфліктів. Почалося здійснення реформ системи соціального страхування, які передбачали збільшення прямих і непрямих податків, обов'язкові виплати до фондів соціального страхування, упорядкування проблеми імміграції. Уже в 1998 р. економічне зростання досягло 3%. Був прийнятий закон про 35-годинний робочий тиждень, який набрав чинності 1 січня 2000 р.

У 2002 р. **Жак Ширак** був повторно обраний на посаду президента Франції, а його партія здобула перемогу на парламентських виборах. Співпраця президента, парламентської більшості та уряду створила умови для ефективного розвитку країни в наступні роки.

Ніколя Саркозі

У 2007 р. перемогу на президентських виборах у нелегкій боротьбі із соціалісткою Р. Круаяль здобув **Ніколя Саркозі** — послідовник Ж. Ширака. З перших кроків перебування при владі він ініціював прийняття жорстких законів щодо іммігрантів, ініціював скорочення соціальних програм, заморожування заробітних плат державних службовців та інші непопулярні заходи, які неодноразово викликали страйки та заворушення. Проте більшість населення Франції підтримує Н. Саркозі, за президентства якого країна займає провідні позиції в Європі та успішно долає економічну кризу.

4. Відносини Франції з Україною.

У 1990-і роки Франція посилила свою зовнішньополітичну активність у Східній Європі. 24 січня 1992 р. вона визнала незалежність України та встановила з нею дипломатичні відносини. У 1997–1998 рр. відбувся обмін офіційними візитами президентів Франції та України.

Нині у Франції проживає 40 тис. осіб українського походження. Значний відсоток — діти від змішаних шлюбів українців із представниками інших національностей. Вони потрапили сюди під час Другої світової війни. Тисячі людей були вивезені нацистами на примусові роботи до Франції, більшість із них залишилася там на постійне проживання.

90 % українців живуть у Парижі, Орлеані, Ліоні, Тулузі, Марселі, Бордо. Більшість із них має французьке громадянство. Багато українців — промислові робітники, зайняті малокваліфікованою працею. Є дрібні підприємці, незначна частина належить до інтелігенції (викладачі університетів, музиканти, художники, інженери).

Центром українського культурного життя є Париж. Там працює бібліотека імені Симона Петлюри, діє Центр документальних матеріалів з україністики, який налічує 30 тис. томів. В Інституті східних мов і цивілізацій Сорбонського університету знаходиться Архів української еміграції у Франції.

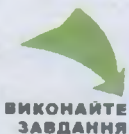
У країні діють масові громадські організації. Серед них — Українське академічне товариство, Українське товариство імені Т. Г. Шевченка, Товариство імені М. Шашкевича, Французько-українське товариство.

Дві третини українців у Франції належать до української католицької (уніатської) церкви. Інші віруючі — прихожани Української автокефальної православної, римо-католицької, протестантської церков.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Назвіть наслідки окупації значної частини території Франції під час Другої світової війни.
2. Яка політична ситуація складалась у Франції в перші повоєнні роки?
3. У чому полягала суть алжирської проблеми? Як її було вирішено?
4. За яких обставин Ш. де Голль став президентом?
5. Якими були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики адміністрації Ш. де Голля?
6. До якої політичної партії належав Президент Франції Ф. Міттеран і як це позначилося на його діяльності?
7. Охарактеризуйте політику Президента Франції Н. Саркозі.

ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте конституції Четвертої та П'ятої республік. Заповніть таблицю:

Історичний період	Повноваження президента	Повноваження парламенту
Четверта республіка		
П'ята республіка		

2. Визначте основні причини соціально-економічної кризи у Франції наприкінці 1960-х років.

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Чому саме Франції належить провідна роль у процесі інтеграції Західної Європи на сучасному етапі?
2. Чому люди різних політичних переконань уважають Ш. де Голля національним героєм Франції?
3. Яким є становище української діаспори у Франції?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

З книжки Л. Володіна «Франція в різних вимірах» про події 1968 р.

Коли страйкують усі, працюючій людині стає нелегко жити. Страйкарі, які зайняли заводи та установи, по декілька днів не виходять на вулицю. Мільйони сімей страйкарів повинні подумати про завтрашній день. Зупинка транспорту створила проблеми з постачанням великих міст. У пекарнях випікається хліб із короткотермінових запасів. На ринках вартість картоплі стала більшою, аніж нещодавно коштувала суниця. На вулицях накопичуються гори ящиків і корзин із сміттям та відходами. Паризька префектура звернулася до мешканців міста із закликом економно витрачати воду, оскільки її подача не набагато перевищує аварійний рівень.

За декілька днів ділове життя в країні повністю завмерло від Дюнкера до Ніцци. Робота припинилася повсюдно — від металургійних заводів, електростанцій до поховальних бюро.

Проте жодна газета чи радіостанція не повідомили в ті дні про скарги населення на страйк. Навпаки, його підтримали багато працівників. Застрайкували службовці великих універсальних магазинів. Французький банк припинив випуск грошей — його співробітники не вийшли на роботу. Актори театрів і кіно, які зібралися на позачергову асамблею, одноставно вирішили оголосити безстроковий страйк. Зачинили свої двері не тільки театри, а й мюзик-холи. Відбувся лише концерт популярного співака Жана Ферра. Збір від концерту було надіслано страйковому комітету однієї паризької установи.

- *Чому, на вашу думку, страйк охопив усі галузі виробництва та був широко підтриманий населенням?*

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

- **13 жовтня 1946 р.** — прийняття конституції Четвертої республіки
- **28 вересня 1958 р.** — прийняття конституції П'ятої республіки
- **Травень 1968 р.** — масові демонстрації в Парижі та інших містах Франції

§ 13 / Німеччина

1. Розкол Німеччини на ФРН і НДР.

Німеччина як суверенна держава перестала існувати 8 травня 1945 р. Між союзниками була досягнута угода про розподіл Німеччини на чотири зони окупації. 2 грудня 1946 р. між Великою Британією та США була підписана угода про об'єднання їхніх зон окупації. Так виникла Бізонія. У лютому 1948 р. до цієї угоди приєдналася Франція, а Бізонія трансформувалася в Тризонію. В об'єднаній західній зоні почали швидко формуватися органи влади — економічна та виконавча ради, верховний суд, банк німецьких земель і т. ін.

Рейхстаг — місце засідань бундестагу

20 червня 1948 р. в західних зонах була проведена грошова реформа, якою вводилася нова німецька марка. Реформа зупинила інфляцію, сприяла зникненню «чорного» ринку. Склалися умови для відновлення економіки. Наприкінці року промислове виробництво збільшилося в 1,5 раза, а в 1949 р. досягло довоєнного рівня.

У вересні 1948 р. було розроблено конституцію. Основний закон набрав чинності 23 травня 1949 р. після затвердження його окупаційною владою. Конституція закріпила основні громадянські та політичні свободи й проголосила Західну Німеччину демократичною федеративною державою.

До складу Західної Німеччини в 1949 р. ввійшли 11 земель, кожна з яких мала свою конституцію, законодавчі, виконавчі та судові органи. За формою правління ФРН стала парламентською республікою. Функції парламенту виконував бундестаг, депутати якого обиралися на чотири роки. Функції президента країни були суто представницькі, зате влада канцлера, керівника уряду, якого обирає бундестаг, стала надзвичайно великою.

Перші парламентські вибори відбулися 14 серпня 1949 р. Головними претендентами на перемогу стали коаліція Християнсько-демократичного та Християнсько-соціалістичного союзів (ХДС-ХСС) і Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). Вони отримали приблизно однакову кількість голосів, але до ХДС-ХСС приєдналася Вільна демократична партія (ВДП), що й визначило перемогу коаліції. Лідер ХДС-ХСС **Конрад Аденауер**, обраний на посаду федерального канцлера, 20 вересня 1949 р. сформував коаліційний уряд. Цим завершився процес утворення *Федеративної Республіки Німеччина*.

На противагу цьому радянська сторона 7 жовтня 1949 р. проголосила утворення *Німецької Демократичної Республіки (НДР)* на території своєї зони окупації. Як і всю Німеччину, на дві зони було переділено Берлін: його східна частина стала столицею НДР.

2. Західнонімецьке «економічне диво».

Перші роки існування ФРН характерні високими та стабільними темпами промислового розвитку. Вже в 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, аніж у 1936 р., а в 1956 р. він подвоївся. Середньорічний приріст 95

Людвіг Ергард

промислової продукції становив у 1950–1960-х роках 9,6 % проти 4 % у США і 3 % у Великій Британії. Німецькому «економічному диву» сприяли кілька чинників. По-перше, значною мірою вдалося зберегти промисловий потенціал західної частини країни. По-друге, було вдалося дешевою робочою силою, особливо після репатріації 9 млн німців зі Східної Пруссії та інших районів. Заробітна плата робітників у перші повоєнні роки була значно меншою від довоєнної, а робочий тиждень становив 50–52 години. По-третє, США надали Західній Німеччині 3,9 млрд доларів «стартової допомоги» за «планом Маршалла». Понад 30 % усіх інвестицій в економіку надійшли з федерального та місцевих бюджетів.

Ці кошти були витрачені на заміну застарілого устаткування, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції як виробничого призначення, так і товарів широкого вжитку. Крім того, ФРН у 1950-х роках практично не мала військових витрат. Це дало можливість зробити значні грошові заощадження.

Визнаним натхненником німецького «економічного дива» був *Людвіг Ергард* — міністр економіки, а потім і канцлер. Разом із групою неоліберальних економістів він створив теорію «соціального ринкового господарства», у якій успішно поєднувалися особиста ініціатива підприємців і вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Держава, на думку авторів цієї теорії, повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін і захищати ринкову економіку від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте абсолютно не допускається втручання державних структур в господарську діяльність окремих підприємств.

Теорія «соціального ринкового господарства» стала основою економічної політики західнонімецького уряду на тривалий час.

3. Об'єднання Німеччини.

Зовсім іншим шляхом розвивалася НДР. За роки будівництва соціалізму за радянським зразком республіка досягла певних успіхів у розбудові державної промисловості. У сільському господарстві була проведена кооперація. Запроваджені системи безкоштовної освіти та медичної допомоги, пенсійного забезпечення. У містах велося досить інтенсивне житлове будівництво. У цілому життєвий рівень жителів НДР був найвищим серед країн соціалізму, однак поступово в суспільстві почала наростати соціальна напруженість.

У другій половині 1980-х років населення НДР виявляло чимраз більше невдоволення всевладдям *Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН)* та органів безпеки, відсутністю елементарних громадянських прав і свобод, цензурою, забороною приватних поїздок до ФРН та інших західних країн, ізоляцією НДР від вільного світу.

Обурення та протести громадськості викликала фальсифікація результатів виборів до місцевих органів влади в травні 1989 р. Групи інакходумців стали об'єднуватися в широкий демократичний рух під назвою «Новий форум». Улітку того ж року набули масового характеру втечі громадян НДР на Захід, які стали можливими після відкриття Угорщиною свого кордону з Австрією для туристів із НДР. Десятки тисяч східних німців поспішили скористатися можливістю покинути «державу робітників і селян». Одночасно в Лейпцизі, Дрездені, Берліні та інших містах НДР відбувалися масові демонстрації з вимогами свободи та демократичних змін.

Руїни Берлінської стіни. 1989 р.

Незважаючи на кадрові зміни в СЄПН, стихійні демонстрації в містах НДР тривали, влада поступово втрачала контроль над станом справ у країні.

Знаменною подією стало відкриття кордону між Східним і Західним Берліном у ніч проти 10 листопада 1989 р. Сумнозвісна Берлінська стіна, яка простояла 28 років, була зруйнована. За цей час понад 5 тис. утікачів із Східного Берліна подолали її, але кілька сотень перебіжчиків були вбиті, а понад 3 тис. затримані та засуджені.

Постало питання про об'єднання двох німецьких держав. Конституція передбачала входження східних земель до ФРН після ліквідації НДР. У березні 1990 р. в НДР на виборах перемогли християнські демократи, які погодилися на об'єднання Німеччини на умовах ФРН.

31 серпня 1990 р. в Берліні був підписаний договір про об'єднання ФРН і НДР, який передбачав ухвалення Східної Німеччини до складу ФРН.

СРСР спершу виступав за перетворення об'єднаної Німеччини на нейтральну країну. Коли ця вимога була відхилена США, Великою Британією та Францією, керівництво СРСР пішло на принципову поступку та погодилося, що Німеччина залишиться членом НАТО. 12 вересня в Москві представники ФРН, НДР, СРСР, США, Великої Британії та Франції підписали договір про остаточне врегулювання німецької проблеми.

Тоді ж був погоджений, а в листопаді підписаний Договір про добросусідство, партнерство і співробітництво між СРСР і Німеччиною.

СРСР зобов'язався вивести радянські війська зі Східної Німеччини впродовж 3–4 років, а ФРН — скоротити армію до 370 тис. військовиків. Об'єднана Німеччина відмовилася від виробництва, збереження й застосування атомної, біологічної та хімічної зброї.

3 жовтня 1990 р. був урочисто проголошений *акт возз'єднання Німеччини*, що стало подією великої історичної ваги не тільки для німецького народу, а й для Європи та всього світу. 2 грудня були проведені вибори до бундестагу об'єднаної Німеччини, на яких переміг альянс ХДС–ХСС. Уряд ФРН сформував федеральний канцлер *Гельмут Коль* у коаліції з Вільною демократичною партією (ВДП).

4. Здобутки та проблеми.

Об'єднання Німеччини стало найважливішою подією в її повоєнній історії. Перед країною постало багато проблем. По-перше, виникла необхідність інтеграції державної планової економіки колишньої НДР в ринкову економіку ФРН. За нових умов багато підприємств стали неконкурентоспроможними та збанкрутували. Значно зросло безробіття, що посилювало соціальну напруженість.

По-друге, виникла проблема збільшення соціальних витрат і капіталовкладень в економіку східних земель. З цією метою довелося підвищити податки, що викликало невдоволення населення західної частини Німеччини.

По-третє, загострилася проблема іноземних робітників, яких у країні налічувалося понад 5 млн. Корінне населення почало розглядати їх як конкурентів на робочі місця. У деяких містах виникали сутички, що іноді призводило до людських жертв.

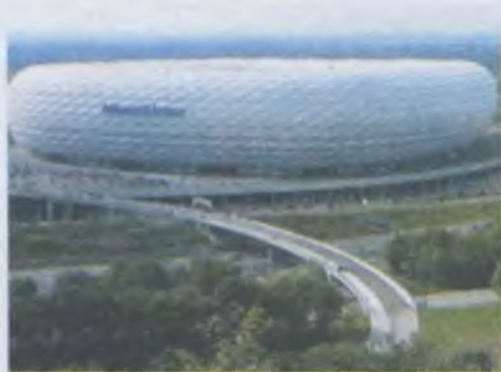
Нині об'єднана Німеччина (майже 80 млн жителів) – провідна індустріальна держава світу, повноправний член міжнародного товариства.

Якщо в 1990–1993 рр. у східних землях спостерігався спад промислового виробництва, що породжувало песимізм і навіть ностальгію за соціалістичним минулим у колишніх громадян НДР, то в 1994 р. стало помітним зростання господарської активності. Щоправда, друга половина 1990-х років принесла проблеми, пов'язані насамперед із податковою реформою, введенням єдиної грошової одиниці – євро, фінансовою кризою. Через 7 років після об'єднання Німеччини фінансові труднощі спричинили урядову кризу.

Вибори до бундестагу у вересні 1998 р. закінчилися перемогою опозиційних партій. Соціал-демократи сформували уряд, а їхній лідер **Герхард Шредер** став канцлером. «Шредер символізує зміну поколінь, – сказала в інтерв'ю паризькій газеті «Ліберасьйон» прем'єр-міністр землі Шлезвіг-Гольштейн Гайде Симоніс. – І не тому, що він молодий. Адже він – політик нового стилю, як Клінтон чи Блер».

Ставши канцлером, Г. Шредер обіцяв створити нові робочі місця, зменшити майже 5-мільйонну армію безробітних, розгорнути нові соціальні програми. Проте повністю виконати свої обіцянки соціал-демократам не вдалося.

У листопаді 2005 р. на позачергових парламентських виборах праві отримали реванш і прийшли до влади. Канцлером Німеччини була обрана

Алліану-Арена. м. Мюнхен (Баварія)

Швидкісний поїзд. м. Кельн

Ангела Меркель — лідер Християнсько-демократичного союзу. Вона стала наймолодшим федеральним канцлером в історії Німеччини. Наступні парламентські вибори підтвердили популярність першої жінки-канцлера, й вона продовжила перебування на цій посаді.

Основними напрямками програми А. Меркель є: реформування федеративної системи, енергетичної політики, бюджетної та фінансової політики, реформи системи охорони здоров'я, боротьба з бюрократизмом.

У період економічної кризи 2008–2010 рр. А. Меркель виступила ініціатором надання фінансової допомоги тим європейським країнам-членам ЄС, які від неї постраждали. Найбільшу допомогу від Німеччини (50 млрд євро) отримала Греція, яка була на межі повного банкрутства.

Німеччина нині — це міцна, правова демократична країна, яка забезпечує своїм громадянам гідний рівень життя та соціальний захист.

Ангела Меркель

5. Українсько-німецькі відносини.

Німеччина підтримує з Україною добросусідські відносини. Вона однією з перших визнала незалежність України, а 17 січня 1992 р. між двома державами встановлено дипломатичні відносини, договірно-правова база яких налічує понад 40 двосторонніх угод міждержавного та міжвідомчого характеру.

У сфері зовнішньої торгівлі Німеччина була й залишається одним із найважливіших партнерів України. Наша держава входить до десятки головних торгових партнерів Німеччини в Центральній та Східній Європі.

Подальша інтенсифікація українсько-німецького економічного співробітництва має набути реалізації у вигляді спільних інвестиційних проектів. Серед них варто згадати реконструкцію залізниці Львів–Варшава–Берлін, налагодження виробництва в Україні зернозбиральних комбайнів на рівні світових зразків, залучення німецьких фірм до перебудови енергетичної сфери та вугледобувної промисловості України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

За обсягом капіталовкладень в економіку України ФРН посідає друге місце у світі серед іноземних інвесторів. Значна частина німецьких прямих інвестицій здійснюється через спільні підприємства, яких зареєстровано понад 400.

Нині є всі підстави сприймати з оптимізмом подальший розвиток багатосторонніх відносин між ФРН та Україною.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. У якій політичній ситуації та за яких обставин утворено ФРН? Хто став першим канцлером ФРН?
2. Які основні чинники сприяли німецькому «економічному диву»? Хто став його натхненником?
3. Чим було найбільше невдоволене населення НДР?
4. Як відбулося об'єднання Німеччини? У чому полягав компроміс СРСР з країнами Заходу у вирішенні цього питання?
5. Які труднощі виникли в об'єднаній Німеччині?

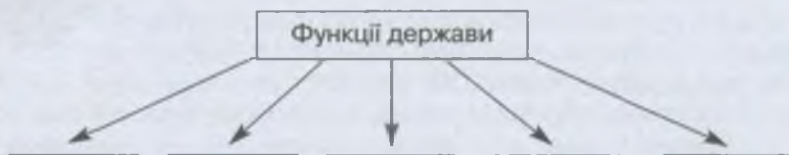

6. Яку роль відіграє Німеччина у відносинах України з країнами Західної Європи?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Накресліть схему сучасної політичної системи Німеччини наприкінці 1990-х років.
2. Порівняйте внутрішню та зовнішню політику різних урядів ФРН.
3. Визначте функції держави в теорії «соціального ринкового господарства»

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Чи відповідало створення ФРН та НДР рішенням Ялтинської та Потсдамської конференцій?
2. У чому виявлялися принципові розбіжності в розвитку двох німецьких держав? Якими були причини краху НДР?
3. Які чинники, на вашу думку, зумовили об'єднання Німеччини?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

З промови відомого американського політолога З. Бжезинського перед Львівською міською радою

Без французько-німецького примирення не було б Європейського Союзу. Для досягнення такого порозуміння були потрібні велика праця та величезне терпіння. Французи та німці зробили дуже багато конкретних кроків назустріч одні одному. Вони мусили виявити добру волю. Мусили сформуватися особливі відносини між німецькими та французькими містами. Президенти Франції та Німеччини спільно відвідали кладовище у Вердені, щоб назавжди позбутися ворожнечі. Політичні лідери обох країн продемонстрували політичну зрілість у розв'язанні цього конфлікту. Німецький і французький народи зрозуміли історичну потребу цього кроку.

- *Як ви розумієте слова З. Бжезинського, що без французько-німецького примирення не було б Європейського Союзу?*

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

- **20 вересня 1949 р.** — утворення ФРН
- **7 жовтня 1949 р.** — утворення НДР
- **3 жовтня 1990 р.** — об'єднання Німеччини

1. Проголошення республіки.

Упродовж Другої світової війни Італія втратила третину національного багатства. П'ята частина промислових підприємств, 60 % шосейних доріг і 40 % залізниць були зруйновані. Унаслідок бомбардувань надзвичайно постраждало багато міст. Обсяг промислового виробництва в 1945 р. становив лише 30 % довоєнного. Зростала інфляція: у 1947 р. грошова маса, яка знаходилася в обігу, у 35 разів перевищувала довоєнний рівень.

У політичному житті Італії провідну роль відігравали сили та партії, які очолювали антифашистську боротьбу та рух Опору в роки війни, зокрема комуністична й соціалістична. У 1946 р. вони підписали пакт про єдність дій.

Найбільш масовою та впливовою партією повоєнної Італії стала *Християнсько-демократична партія (ХДП)*, створена в 1944 р. Її програма передбачала демократизацію політичного життя країни, надання автономії окремим регіонам, проведення аграрної реформи. Християнських демократів підтримував Ватикан, що сприяло поширенню їхньої ідеології.

Віруючим казали, що ХДП — справді народна партія, партія всіх католиків. У листопаді 1945 р. після урядової кризи був сформований уряд, який очолив лідер ХДП *А. де Гаспері*, у минулому завідувач бібліотеки Ватикану. До складу уряду ввійшли також комуністи та соціалісти.

Ще на початку 1920-х років король Італії Віктор-Еммануїл III передав владу Беніто Муссоліні та підтримував фашистів, через що партії демократичної орієнтації, які відігравали провідну роль у русі Опору, виступали проти монархічного устрою.

2 червня 1946 р. був проведений референдум про форму державного правління. Більшість населення висловилося проти монархії, а 18 червня 1946 р. Італія була проголошена республікою. Одночасно з референдумом відбулися вибори до Установчих зборів, які мали розробити нову конституцію, що спричинило гостру боротьбу між представниками лівих і правих партій.

Конституція була схвалена більшістю членів Установчих зборів 22 грудня 1947 р., а з 1 січня 1948 р. вона набрала чинності.

Відповідно до конституції Італії, найвищим законодавчим органом республіки є парламент, який обирається на загальних виборах за пропорційною системою на 5 років. Він складається з двох палат — палати депутатів і сенату. Право формувати уряд одержує один із лідерів партії, яка набрала більшість місць у палаті депутатів. Зазвичай уряд складається з представників кількох партій та перебуває при владі доти, доки користується підтримкою парламенту. Президент республіки обирається на спільному засіданні обох палат на 7 років. Його повноваження обмежені, а виконавча влада фактично належить раді міністрів. Запроваджується суд присяжних і втілюється принцип повної незалежності судової влади.

2. Італійське «економічне диво».

Американська допомога за «планом Маршалла» (у 1947 р. вже було надано 100 млн доларів) дала можливість Італії відновити свій економічний потенціал. Промислового розвитку країни сприяли реформи, проведені в економіці.

Економічною доктриною уряду А. де Гаспері був неолібералізм — повна свобода ринкової торгівлі, конкуренція та розвиток приватного підприємництва.

Християнські демократи здійснили обмежену аграрну реформу. Селяни одержали 1,5 млн гектарів землі. Частина поміщицьких земель вони придбали за викуп, а решту — завдяки вільному продажу. При цьому держава надала селянам кредит. За допомогою державних капіталовкладень трохи зменшився розрив між промисловою північчю та сільськогосподарським півднем Італії. Підприємці були змушені підвищити заробітну плату робітникам. Усе це сприяло розширенню внутрішнього ринку та економічному зростанню країни. Італія перетворилася з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну державу.

У 1950–1960-х роках за темпами економічного зростання Італія посідала перше місце в Європі та друге у світі після Японії. Це явище отримало назву італійського «економічного дива». Його основою стали сприятливі зовнішні та внутрішні чинники, насамперед значні іноземні інвестиції, ефективне використання досягнень НТР, структурна перебудова економіки, державна підтримка приватного підприємництва та збереження демократичних форм правління.

Італійське «економічне диво» створили люди. Коли одного італійського економіста запитали про причини економічних успіхів, він відповів, що Італія не має природних копалин, однак «ми вміємо робити підприємців». У повоєнні роки в країні були величезні резерви дешевої робочої сили. Економічно відсталий південь, 40 % населення якого жило в сільській місцевості за рахунок ведення натурального господарства, постачав робочу силу на великі підприємства півночі. На них активно застосовували новітню техніку та передові виробничі технології. Однак не тільки потужні підприємства використовували передові технології. Дрібні та середні фірми, що спеціалізувалися на виготовленні взуття, білизни, косметики, харчових товарів почали активно купувати нове обладнання для своїх підприємств. Виробничі потужності традиційних і сучасних галузей виробництва були оновлені, що значно покращило якість італійських товарів і завоювало для них ринки збуту в інших країнах.

Держава підтримала діяльність корпорацій, надаючи їм фінансові та податкові пільги. Це дало можливість створити великі всесвітньо відомі об'єднання: «Фіат» в автомобільній промисловості, «Монтекіні» в хімічній, «Пірееллі» в гумовій, «Едісон» в електроенергетичній. Італія ввійшла до групи найбільш індустріально розвинених країн світу.

Ще однією особливістю Італії є те, що економічна система країни має регіональні відмінності, які демонструють своєрідне поєднання великого, малого та середнього капіталів. У Північно-Західній Італії, особливо навколо міст Мілана, Генуї, Турина, зосереджені великі сучасні підприємства, які використовують передові технології в автомобільному, хімічному, комп'ютерному, авіаційному виробництві. Роль дрібних фірм своєрідна:

Фіат «Джоллі»
1960-і роки

вони функціонально доповнюють великі підприємства.

У Північно-Східній та Центральній Італії в містах Тоскані, Еміліо-Романьї, Венеції та навколо невеликих міст розташовуються дрібні та середні фірми, які займаються традиційно італійським виробництвом керамічної плитки, одягу, взуття тощо.

Південна Італія (від м. Неаполя до о. Сицилії) характеризується відсталістю, диспропорціями в економіці, невирішеністю соціальних проблем (насамперед зайнятості населення), що породжує в цьому регіоні корупцію, тероризм, злочинність, засилля мафії¹.

Важлива особливість Італії — значна роль державного сектору, який перетворився на потужний фінансово-промисловий комплекс. Його структури переплелися з партійно-бюрократичним апаратом.

Урядові установи та корпорації були зацікавлені в стабільному розвитку держави, вони звертали серйозну увагу на соціальні програми. У країні бурхливо розвивалося будівництво дешевого житла для робітників, створювалися соціальні установи, налагоджувалася система охорони здоров'я, однак кількість безробітних перевищувала 1 млн, а понад 200 тис. італійців щороку були змушені емігрувати до ФРН, Швейцарії, Франції, погоджуючись на будь-які умови життя та оплати праці. З іншого боку, через безробіття оплата праці в Італії була значно нижчою, аніж в інших західних країнах. Це зменшувало собівартість товарів і давало змогу експортувати їх за найнижчими цінами, що стимулювало розвиток виробництва.

м. Неаполь

3. Соціально-економічний і політичний розвиток країни наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Протягом усіх повоєнних років при владі в Італії перебували коаліції правочентристських або лівоцентристських партій. У 1970-х роках до середовища італійської молоді проникали «ліві» настрої, поширювався тероризм — як ліво, так і правоекстремістський, що посилено підтримувався з-за кордону. «Ліві» групи створювали «червоні бригади», які вбивали політичних діячів, суддів, прокурорів.

Одночасно за фінансової підтримки великого капіталу активізувалися неофашисти — партія, «яка сумує за минулим». Банди «чорносорочечників» за потурання влади нападали на активістів демократичного руху, організовували вибухи, підпали. У травні 1978 р. був убитий лідер ХДП Альдо Моро, який виступав за співробітництво з лівими силами. Під час судового процесу в 1982 р. з'ясувалося, що це вбивство було частиною підривного плану реакційних сил із метою дестаблізувати ситуацію в країні.

Найкривавішим був 1980 р., коли через кожні два дні скоювалося вбивство. 2 серпня 1980 р. у м. Болоньї на залізничному вокзалі внаслідок терористичного акту вибухнула бомба. Тоді загинули 84 особи та майже 200 дістали поранення.

¹ *Мафія* (італ. *maf(f)ia* — таємна організація) — організовані бандитські угруповання, що зрослися з правоохоронними структурами.

Іоанн Павло II

У травні 1982 р. було вчинено замах на життя глави Римо-католицької церкви Папи Римського Іоанна Павла II.

Провідні позиції у внутрішньополітичному житті Італії захопила мафія. Мафіозні структури діяли в економіці багатьох районів країни, мали своїх людей у різних органах влади, впливали на життя цілих регіонів.

У 1980-х роках у боротьбі проти тероризму та мафії було досягнуто значних успіхів. Відбувся найбільший в історії Італії судовий процес у м. Палермо (1986) на о. Сицилії. На лаву підсудних потрапили майже 500 злочинців.

В останньому десятиріччі ХХ ст. економіка Італії, яка зазнала кризи в середині 1970-х років, поступово повертала втрачені позиції. Розпочався новий, більш інтенсивний період розвитку провідних галузей: електроніки, машинобудування, легкої промисловості, особливо виробництва швейних виробів і взуття, за якими Італія посідає одне з перших місць у світі. У 1990-х роках значного розвитку досягло виробництво обчислювальної техніки, робототехніки, комп'ютерів.

На початку 1990-х років в Італії вибухнули гучні політичні скандали, які значною мірою паралізували діяльність вищих органів влади. Головна причина їх виникнення полягала в корумпованості урядових і парламентських структур, їхніх зв'язках із мафіозними угрупованнями.

У 1992 р. італійська поліція розпочала великомасштабну операцію «Чисті руки». Під час її проведення виявилось, що до скандалів, пов'язаних із хабарництвом і зв'язками з мафією, причетні всі найбільші політичні партії Італії — християнські демократи, соціалісти, республіканці. Звинувачення в мафіозній діяльності було висунуто колишньому прем'єр-міністрові Джуліо Андреотті.

18 квітня 1993 р. в Італії відбувся референдум, який передусім стосувався виборчої реформи, особливо порядку виборів до сенату. Італійський сенат на-

Християнський храм св. Петра
у Ватикані

лічує 315 народних обранців. 238 із них раніше обиралися за мажоритарною системою кваліфікованою більшістю (не менше 65 % голосів виборців). Після референдуму ці сенатори обираються за мажоритарною системою, але за відносною більшістю голосів, що означає ослаблення ролі партій у законодавчих органах і державних структурах. Італійці також висловилися проти державного фінансування партій. Референдум, по суті, виробив новий механізм державної влади. Декретом Президента Італії **Оскара Луїджі Скальфаро** від 16 січня 1994 р. парламент був розпущений, що фактично означало кінець існування італійської Першої республіки, яке тривало майже півстоліття.

Сільвіо Берлусконі

Партії колишньої правлячої більшості намагалися змінити свій імідж. Створювалися також нові партії та рухи. Серед них — асоціація «Уперед, Італіє!». Її заснував один із найбільших підприємців країни, телевізійний магнат **Сільвіо Берлусконі** (президент і власник футбольного клубу «Мілан»). Після виборів у березні 1994 р. він очолив уряд Італії, до складу якого вперше ввійшли неофашисти. Через чотири місяці внаслідок міжпартійних суперечок і звинувачень С. Берлусконі в незаконних фінансових операціях, він пішов у відставку. У країні вибухнула одна з найбільших в історії Італії криз.

У квітні 1996 р. відбулися нові вибори. Уряд очолив колишній християнський демократ **Романо Проді**. Новий прем'єр сформулював основні напрями діяльності свого уряду: скорочення державного сектору, зменшення безробіття, підвищення якості освіти та повернення італійської ліри до європейської валютної системи.

Протягом наступних двох років уряду Р. Проді значною мірою вдалося стабілізувати становище в економіці; зокрема, значно скоротився дефіцит державного бюджету. Проте заходи з економії державних коштів зачепили інтереси певної частини італійців. У жовтні 1998 р. вибухнула чергова політична криза, унаслідок чого до влади прийшли лівоцентристи.

Отже, наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. в Італії відбувалися часті зміни урядів, створювались і розпадалися політичні коаліції, у яких провідну роль відігравали лідери найвпливовіших політичних партій. У квітні 2008 р. до влади знову прийшли правоцентристи на чолі з асоціацією «Уперед, Італіє!» **Сільвіо Берлусконі**. Він пообіцяв, що за п'ять років його перебування при владі італійці житимуть краще. Популістські лозунги С. Берлусконі реально поєдналися з переконаннями італійців, що вивести країну з кризи та покінчити з безладом і корупцією може тільки «сильна рука».

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

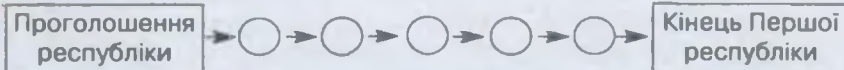
1. Як Друга світова війна вплинула на економіку Італії та становище працюючого населення?
2. Чому більшість італійців проголосувала за встановлення республіки?
3. Назвіть найвпливовіші політичні партії Італії.
4. Якими були причини італійського «економічного дива»?
5. Яка подія сталася в Італії в травні 1982 р. і які вона мала наслідки?
6. Чому 1980 р. називають найкривавішим роком?
7. Що являла собою операція «Чисті руки»?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

Заповніть хронологічний ланцюжок подій, поставивши в кружечки відповідні букви.

- А** набула чинності конституція Італії
- Б** замах на Папу Римського Іоанна Павла II
- В** операція «Чисті руки»
- Г** убивство Альдо Моро
- Д** референдум про вибори до сенату

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Чому в Італії частіше, аніж в інших країнах, змінюються уряди?
2. Яку роль у політичному житті Італії відігравала мафія?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

З Конституції Італійської Республіки

Стаття 1. Італія — демократична республіка, що засновується на праці. (...)

Стаття 7. Держава та католицька церква незалежні й суверенні у відповідній кожній з них сферах. (...)

Стаття 42. Приватна власність визнається та гарантується законом.

Стаття 43. З метою суспільної користі закон може спершу резервувати або ж за допомогою експропріації та за умови винагороди передати державі, суспільним утворенням або об'єднанням працівників чи користувачів визначені підприємства чи категорії підприємств, що належать до основних громадських служб, або до джерел енергії, або до природних монополій і є складовим предметом важливих суспільних інтересів.

22 грудня 1947 р.

- *Що засвідчує демократичний характер італійської конституції?*

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

- **18 червня 1946 р.** — проголошення Італії республікою
- **22 грудня 1947 р.** — Установчі збори прийняли конституцію Італії, що набула чинності з 1 січня 1948 р.
- **Травень 1982 р.** — замах на Папу Римського Іоанна Павла II
- **16 січня 1994 р.** — кінець існування італійської Першої республіки

§ 15 / Завершення епохи Сталіна. Хрущовська «відлига»

- *Яких людських утрат зазнав СРСР у Другій світовій війні?*
- *Назвіть основні воєнні операції, унаслідок яких було звільнено територію СРСР.*

1. Наслідки Другої світової війни. Відбудова економіки.

Відродження народногосподарського комплексу Радянського Союзу розпочалося одразу після визволення з нацистської окупації. Воно мало ряд особливостей порівняно з іншими країнами, які брали участь у Другій світовій війні. Насамперед суттєво відрізнялися масштаби збитків: у СРСР лежали в руїнах 1710 міст і селищ міського типу та понад 70 тис. сіл. Були зруйновані понад 31 тис. промислових підприємств. В Україні, наприклад, залишилися діючими лише 19 % довоєнної кількості промислових об'єктів, тоді як в Італії збереглося 80 %, а в Західній Німеччині – 90 % виробничих потужностей.

Різними були також джерела фінансування повоєнної відбудови. На відміну від країн Західної Європи СРСР використовував (окрім отримання репарацій) лише власні ресурси та сили, не приймаючи допомоги ззовні, зокрема за «планом Маршалла».

Різними були й моделі відбудови в СРСР та в західноєвропейських державах. Якщо на Заході насамперед відбувалася стабілізація валюти, а потім відновлювалася інфраструктура (дороги, засоби комунікації), розвивалися сільське господарство та легка промисловість і лише після того запроваджувалися нові технології у важку промисловість, то в радянській економіці основний акцент було зроблено на відновлення важкої індустрії, економію коштів за рахунок сільського господарства та соціальної сфери. Процес відбудови здійснювався централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану. Планування проводилось і в деяких західних країнах, зокрема у Франції, але там воно мало рекомендаційний характер, а не директивний, як у СРСР.

Отже, першочергове для всіх країн, що постраждали від воєнних дій, завдання відбудови зруйнованого господарства та переходу економіки країни на мирний шлях розвитку вирішувалося в СРСР та в країнах Західної Європи по-різному.

У цілому матеріальні збитки СРСР, заподіяні війною, становили 2569 млрд крб (у довоєнних цінах). Радянський Союз утратив понад 30 % національного багатства.

Фактично відбудова економіки СРСР завершилася на початку 1950-х років. За короткий час були відбудовані та побудовані 6200 промислових підприємств. Нові гіганти індустрії виростили на Уралі, у Західному Сибіру, Казахстані. Житлове

будівництво становило 100 млн м² на рік. Однак виробництво продукції сільського господарства залишалось на рівні середини 1920-х років. Посилилася диспропорція в розвитку економіки, особливо оборонної: випереджальними темпами розвивалися галузі важкої промисловості, але постійно відставали галузі легкої та харчової промисловості. Залишався надзвичайно низьким життєвий рівень населення: заробітна плата робітників і службовців у середньому становила 70 крб, колгоспників — 17 крб на місяць, а ціни зросли втричі проти 1940 р. Ліквідація карткової системи не вплинула на життєвий рівень працівників. Негативні наслідки для населення СРСР мало також здійснення грошової реформи в 1947 р., за якою проводився обмін старих грошових знаків на нові. В умовах тотального контролю населення не змогло обміняти всі наявні гроші; багато хто втратив свої заощадження.

Лише невелика частина суспільства — партійно-державна номенклатура¹, що обслуговувалася чітко налагодженою системою спецмагазинів і спецрозподільників, мала достатньо високий рівень життя.

2. Суспільно-політичне життя.

Радянські люди захистили свою батьківщину в боротьбі проти нацизму. Повертаючись до своїх зруйнованих домівок, вони сподівалися на добрі зміни. Як писав один із відомих дослідників культу особи Сталіна Д. Волкогонов, «вітер свободи, народного торжества, Перемоги, яка дісталася ціною мільйонних жертв, породжував невиразну надію. Люди хотіли жити краще...

Йосифа Сталіна, як і раніше, шанували, славили, підносили, але водночас вірили, що вже не буде нескінченних політичних кампаній, постійної нестачі найнеобхіднішого, що стало ознакою радянського способу життя. Сталіна ж, навпаки, перемога переконала в непохитності всіх створених державних і громадських інститутів, глибокій життєздатності системи, правильності внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу».

Відразу після закінчення війни, побоюючись ослаблення своєї влади, Сталін скерував зусилля на обмеження впливу військовиків на суспільно-політичне життя країни: К. Рокоссовського було відправлено міністром оборони до Польщі, заарештовано маршала авіації О. Новикова, готувався процес проти маршала Г. Жукова.

У 1949 р. Сталін санкціонував «ленінградську справу». Головними звинуваченими в ній визнавалися О. Кузнецов, М. Вознесенський, М. Родіонов, П. Попков, Я. Капустін. Усі вони були засуджені на страту. 30 квітня 1954 р. Верховний суд СРСР реабілітував осіб, яких засудили за «ленінградською справою», більшість із них померло.

13 січня 1953 р. в центральній пресі повідомлялося про викриття «терористичної групи» лікарів, які обслуговували кремлівське керівництво. Більшість обвинувачуваних були єврейської національності, що викликало сплеск антисемітизму в країні. Були заарештовані дружини «ворогів народу», їхніх дітей звільняли з роботи, виключали з партії та комсомолу. А через два місяці газети опублікували повідомлення, де зазначалося, що обвинувачення були помилковими.

У ті ж роки проводилася кампанія «боротьби проти безрідного космополітизму». Космополітом оголошували будь-яку людину, яка цікавилася західними музикою, літературою, живописом. Досягнення світової культури були недоступ-

¹ *Номенклатура* — службовці, призначення яких на посади входить до компетенції вищого органу.

ними для радянських людей. Цілеспрямовано знищувались і фізично, і морально відомі діячі культури. Ця кампанія була пов'язана з ім'ям одного з підручних Й. Сталіна — секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим. Тому її ще називають «ждановщиною». Вістря партійної критики було спрямоване проти О. Фадєєва та першого варіанта його роману «Молода гвардія», проти кінорежисера С. Ейзенштейна та його фільму «Іван Грозний». «Безідейними та ідеологічно шкідливими» називали твори М. Зощенка та вірші А. Ахматової. Їх обвинувачували в «неприсойності й аполітичності, песимізмі й занепадництві». У червні 1947 р. була засуджена «Історія західної філософії» Г. Олександрова. Тривали нападки на «формалістів» у музиці, серед яких головними звинувачуваними були С. Прокоф'єв і Д. Шостакович. Було репресовано відому співачку Л. Русланову.

«Народний академік», один із керівників аграрної науки в СРСР Т. Лисенко, користуючись підтримкою Й. Сталіна, у 1948 р. розпочав кампанію викриття генетиків, яку ще називають «лисенковщиною». Заборонялися такі перспективні напрями в науці, як квантова фізика, теорія ймовірності, статистичний аналіз у соціології та ін. Отже, «ждановщина» та «лисенковщина» були спробами партійного керівництва посилити свій вплив у сфері культури, науки та мистецтва в повоєнні роки.

Ще одним злочином Й. Сталіна було те, що в другій половині 1940-х років здійснювалися депортації багатьох народів з їхніх етнічних територій у Сибір, Середню Азію, до Казахстану. Були звинувачені в зраді та депортовані німці Поволжя (400 тис.), кримські татари (200 тис.), чеченці (400 тис.), інгуші (100 тис.), калмики (140 тис.), карачаївці (80 тис.), балкарці (40 тис.). Протягом десяти років представники цих національностей були позбавлені будь-яких прав.

3. Загострення політичної боротьби після смерті Й. Сталіна.

5 березня 1953 р. Й. Сталін помер. 9 березня відбувся його похорон. Труна з тілом Й. Сталіна була встановлена в мавзолеї на Красній площі поряд із ленинським саркофагом.

На посаду голови Ради міністрів СРСР призначили Г. Маленкова, який був найближчим до «батька всіх народів» у його останні роки. Першими заступниками голови Ради міністрів СРСР стали Л. Берія, який очолив МВС СРСР, М. Булганін — міністр оборони СРСР, а також В. Молотов і Л. Каганович. М. Хрущов обіймав посаду секретаря ЦК КПРС.

Боротьба за владу тривала. Посилювалися авторитет і вплив керівника МВС Л. Берії, чим були вкрай стурбовані інші члени Президії ЦК КПРС. 26 червня 1953 р. Берія був заарештований. На липневому пленумі ЦК КПРС його виключили з партії та зняли з усіх посад як «ворога комуністичної партії та радянського народу». Без суду та слідства Л. Берію розстріляли в липні 1953 р.

Відтак боротьба за владу вже з новою силою розгорнулася між Хрущовим і Маленковим, який дедалі більше наполягав на доцільності колективного керівництва.

На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953 р. *Микиту Хрущова* обрали першим секретарем ЦК, і відтоді він уже не випускав керівництво країною зі своїх рук до жовтня 1964 р.

Микита Хрущов

4. Хрущовська «відлига».

Термін «відлига» означав потепління в політичному житті країни, «свіжий вітер перемін після лютих морозів сталінщини». Його започаткував відомий російський письменник І. Еренбург, який назвав так свою повість, опубліковану в 1955 р. Згодом «відлигою» почали називати період, пов'язаний із перебуванням при владі М. Хрущова.

14–25 лютого 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов виступив із доповіддю «Про культ особи та його наслідки», де навів численні факти злочинів і зловживань Й. Сталіна та його оточення.

Після XX з'їзду КПРС в СРСР відбулися значні зміни в суспільно-політичному житті, які називають «процесом десталінізації». У широкому розумінні — це відхід від крайніх проявів «класичного» сталінізму в усіх сферах життя — політичній, економічній, духовній. У вузькому значенні — це критика культу особи. Більшість дослідників вважає, що процес десталінізації мав три етапи.

1-й етап (весна 1953 р. — початок 1956 р.). Через три місяці після смерті Сталіна була оголошена амністія ув'язненим на строк до 5 років, які були засуджені за посадові та господарські злочини, неповнолітнім в'язням (до 18 років), жінкам, які мали дітей віком до 10 років. Рідше згадувалось ім'я Й. Сталіна в пресі, офіційних документах.

У 1955 р. були засуджені керівники МДБ СРСР, які сфабрикували «ленінградську справу», а її учасники реабілітовані. У цілому ж перший етап десталінізації проходив повільно й обережно, елементи сталінської політики ще домінували в політичній практиці.

2-й етап (1956–1961) відбувався під впливом XX з'їзду КПРС.

Повну реабілітацію одержали керівники партії та держави, воєначальники, письменники, зокрема українські письменники В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, І. Микитенко, драматург М. Куліш. Поступово з місць ув'язнення були звільнені та реабілітовані сотні тисяч громадян — жертви масових репресій 1930–1950-х років.

У 1957 р. поновлений статус Чечено-Інгуської, Кабардино-Балкарської, Калмицької, Карачаєво-Черкеської АСРР, проте не були офіційно реабілітовані німці Поволжя, кримські татари, вірмени, греки, болгары та представники інших народів.

3-й етап (осінь 1961 р. — осінь 1964 р.) пов'язаний із XXII з'їздом КПРС, на якому знову прозвучала критика культу особи. На ньому йшлося про активних помічників Й. Сталіна: В. Молотова, Л. Кагановича, П. Маленкова, К. Ворошилова. На думку М. Хрущова, вони особисто були відповідальними за масові репресії та за інші зловживання владою.

Наприкінці жовтня 1961 р. делегати XXII з'їзду КПРС одностайно прийняли рішення щодо поховання Й. Сталіна на Красній площі. Наступним кроком стало знесення встановлених йому пам'ятників, закриття музеїв вождя. Переіменовувалися фабрики, заводи, колгоспи, які були названі його ім'ям; Сталінська область перейменована на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк.

Однак десталінізація проводилася непослідовно та мала дещо обмежений характер. Критикували лише Сталіна, а не систему влади, яку він створив. Тому процес десталінізації, не досягнувши свого успішного завершення, поступово згортався.

Лібералізація торкнулася й інших аспектів життя в СРСР. У Москві в 1957 р. відбувся VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів, з 1959 р. відновив

свою роботу Міжнародний московський кінофестиваль, розвивався іноземний туризм. Країна стала більш відкритою світові.

Почав видаватися журнал «Иностранная литература», зі сторінок якого радянські читачі мали можливість ширше ознайомитися зі світовим літературним процесом. У Москві давав вистави театр «Современник», вийшли у світ перші номери часописів «Молодая гвардия», «Юность», «Москва». Почастішали публікації молодих поетів, прозаїків, яких згодом назвали «шістдесятниками». Зростав авторитет журналу «Новый мир», який очолював відомий поет О. Твардовський. Були створені художні фільми «Весна на Зарічній вулиці», «Справа Рум'янцева», «Висота», «Летят журавлі», які здобули всенародну популярність.

За найвизначніші праці у сфері науки, техніки, літератури та мистецтва вручалися Ленінські премії.

Вражаючими були досягнення СРСР у галузі науки та техніки.

4 жовтня 1957 р. був запущений перший штучний супутник Землі, а 5 грудня спущено на воду перший у світі атомний криголам «Ленін». Створено найпотужніший у світі синхрофазотрон. Науковці НДІ конструкторсько-технологічного інституту надтвердих матеріалів АН УРСР уперше у світі створили штучні алмази.

12 квітня 1961 р. космонавт **Юрій Гагарін** на космічному кораблі «Восток-1» уперше у світі облетів земну кулю.

Незважаючи на суперечності й обмеженість, лібералізація суспільно-політичного життя стала помітним явищем у Радянському Союзі.

У період хрущовської «відлиги» в економіці СРСР були здійснені реформи. У промисловості вони сприяли підвищенню ефективності виробництва, поглибленню спеціалізації та кооперації виробництва певних регіонів, але їх непослідовність призвела до різкого зростання капіталовкладень і кредитів, які перевищували можливості державного бюджету, до виникнення дефіцитів. У сільському господарстві реформи сприяли зростанню валового виробництва на 35 %, покращенню матеріального рівня життя колгоспників. Однак «кукурудзяна епопея» та «м'ясна кампанія» М. Хрущова зазнали краху, призвівши до порушення структури посівів зернових, скорочення поголів'я худоби, екологічного дисбалансу.

Юрій Гагарін

Перший у світі атомний криголам «Ленін»

У 1962 р. СРСР розпочав масові закупівлі зерна та інших видів сільськогосподарської продукції за кордоном. Найбільший успіх мали реформи в соціальній сфері, що сприяло реальному підвищенню життєвого рівня трудящих.

Зокрема в країні було:

- збільшено капіталовкладення в житлове будівництво, запроваджено панельне та блочне будівництво;
- проведено пенсійну реформу 1956 р., яка забезпечила зростання доходів пенсіонерів у 2 рази, інвалідів – у 1,5 рази;
- знижено пенсійний вік для жінок до 55 років, для чоловіків до 60 років;
- скорочено робочий день до 7 годин;
- підвищено заробітну плату робітникам і службовцям;
- з 1964 р. колгоспники отримали право на щорічну відпустку та пенсійне забезпечення.

1. Уставте в речення пропущені цифри.
СРСР у роки війни втратив ... % національного багатства. У руїнах лежали ... міст і селищ міського типу та понад ... сіл.
2. Яким було основне завдання СРСР в економічній сфері в повоєнні роки?
3. Що означають терміни *ждановщина* та *лисенковщина*?
4. Назвіть народи СРСР, депортовані після Великої Вітчизняної війни з їхніх етнічних територій.
5. З ім'ям якого письменника пов'язаний термін *відлига*?
6. Які наслідки для країни мала доповідь М. Хрущова «Про культ особи» на XX з'їзді КПРС?
7. Поясніть термін *десталінізація*.

1. Заповніть таблицю:

Повоєнна відбудова в СРСР та країнах Західної Європи

Показники та характеристики	СРСР	Західна Європа
Збитки		
Джерела фінансування		
Модель відбудови		

2. Заповніть таблицю:

Репресії в СРСР після Другої світової війни

Діячі мистецтв	Діячі науки	Партійні керівники

3. Порівняйте етапи десталінізації. Заповніть таблицю:

Етапи	Роки	Основні заходи

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ

1. Чому, незважаючи на труднощі, стало можливим швидке відновлення економіки СРСР?
2. Які наслідки для нинішньої Росії має сталінська акція депортації деяких народів з етнічних територій?
3. Чому доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС була опублікована лише в 1989 р.?

РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ

**З книжки Ж. Б. Дюрозеля «Історія дипломатії
від 1919 року до наших днів»**

Микита Хрущов прибув до США у вересні 1959 р. Момент було вибрано слушний, оскільки за два дні до його приїзду радянська ракета вперше досягла Місяця та залишила на ньому прапор і герб СРСР.

Для М. Хрущова організували турне через усі Сполучені Штати, під час якого він показав свою імпульсивну вдачу, переходячи від жартів до погроз. Напосівся на профспілкових керівників. Засудив виставу «Френч-Канкан», показану йому в Голлівуді. Оглянувши плантації кукурудзи, висловив намір вирощувати її в Радянському Союзі. Заявив у Пітсбурзі після візиту на сталеливарні заводи: «Я приїхав подивитися, як живуть раби капіталізму. Ну що ж! Мишу визнати, що живуть вони непогано».

Через рік М. Хрущов вирушив до Нью-Йорка, щоб у вересні 1960 р. взяти участь у засіданні Генеральної Асамблеї ООН. Там він висловив звинувачення проти США, які, на його думку, підмінювали міжнародне право бандитизмом і підступністю.

12 жовтня, коли американський і філіппінський представники, говорячи про необхідність визволення всіх народів, долучили до їх переліку й тих, що перебувають із внутрішнього боку «залізної завіси», М. Хрущов висловив свій протест у незвичайний спосіб. Він роззувся та почав бити черевиком по трибуні, неабияк спантелечивши тим учасників засідання Генеральної Асамблеї. Щоправда, М. Хрущов заявив, що не хоче війни. На його думку, ішлося про економічне змагання, з якого СРСР вийде переможцем. «Згідно з нашими підрахунками, — заявив М. Хрущов 22 жовтня, — ми випередимо США за основними показниками виробництва в 1970 р., тобто через 10 років. Згідно з підрахунками наших економістів, у 1980 р. ми вироблятимемо продукції набагато більше, ніж Сполучені Штати Америки».

- Які риси характеру проявив М. Хрущов під час візиту до США та перебування на засіданні Генеральної Асамблеї ООН?
- Як можна розцінювати слова М. Хрущова про прагнення значно випередити США до 1980 р.?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- 5 березня 1953 р. — помер Й. Сталін
- Вересень 1953 р. — обрання М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС
- Лютий 1956 р. — викриття культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС
- 12 квітня 1961 р. — політ Ю. Гагаріна в космос

§ 16 / Роки брежнєвського «застою» (1964–1985). Від «перебудови» до розпаду СРСР

- *Подумайте, яку роль відіграв М. Хрущов в історії СРСР після смерті Й. Сталіна.*

1. Суспільно-політичне життя країни.

Останні роки перебування при владі М. Хрущова (1962–1964) залишилися у пам'яті громадян СРСР як період внутрішнього безвладдя та зростання напруженості. Погіршилося постачання продовольства. У 1962 р. відбулося підвищення цін на продовольчі товари на 25–40 %. Це викликало невдоволення широких верств населення. Авторитет М. Хрущова в суспільстві знизився. Відставка першого секретаря ЦК КПРС, голови Ради міністрів СРСР стала неминучою. Найбільшу активність в усуненні М. Хрущова від влади проявили його соратники, особливо Л. Брежнєв. 14 жовтня 1964 р. на пленумі ЦК КПРС з обвинувальною доповіддю проти М. Хрущова виступив М. Сулов. Керівник партії та держави був звільнений з усіх посад і відправлений на пенсію, а його ім'я на 20 років викреслили з історії СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС став **Леонід Брежнєв**, головою Ради міністрів СРСР — **Олексій Косигін**. Головою президії Верховної Ради СРСР (із липня 1964 р.) став **Анастас Мікоян**.

Новий лідер партії був представником післясталінської генерації радянського керівництва, яке почало займати керівні пости після XX з'їзду КПРС. У перші роки свого перебування на чолі комуністичної партії Л. Брежнєв намагався запровадити колективне керівництво в президії ЦК КПРС (з 1966 р. — політбюро). Проте особливість партійно-державної системи СРСР полягала ще й у неможливості діяти без чітко визначеного лідера, яким став Л. Брежнєв, поставивши на чолі КДБ Ю. Андропова (1967). Того ж року міністром оборони СРСР був призначений А. Гречко.

Леонід Брежнєв

Важливою ознакою політичного життя 1970-х років було формування культу особи Л. Брежнєва, що мав на останньому етапі його життя гротескний характер через безмірне звеличування особи генерального секретаря. Його захоплення нагородами (Брежнєв мав 220 радянських і закордонних орденів і медалей) увінчалось 5 зірками Героя Радянського Союзу, званням Героя Соціалістичної Праці, орденом «Перемога» та ін. Не сприяла підтриманню авторитету Л. Брежнєва й трилогія мемуарів («Мала земля», «Відродження», «Цілина»), написана спритними літераторами від імені генерального секретаря ЦК КПРС. Члени родини Л. Брежнєва були причетні до кримінальних оборудок.

Авторитет лідера партії й країни катастрофічно впав. Однак не варто шукати корені «застою» тільки в діяльності Л. Брежнєва. Деградувала сама суспільно-політична та соціально-економічна система, яка й породила «брежнєвщину».

Проведення «косигінської» реформи засвідчило, що економічне реформування радянської системи неможливе без політичного, без демократизації органів влади та управління, без реального державного суверенітету республік.

На початку 1970-х років у політичному курсі партійного керівництва утвердилися консервативні тенденції. Так, в ідеологічній сфері відбулася реабілітація «сталінщини»: не згадувалися факти репресій, виправдовувалися методи колективізації, перекичувалися причини страшних поразок у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Головну роль у реабілітації «сталінщини», насадженні догматизму в суспільних науках відіграв головний партійний ідеолог М. Суслов.

У 1977 р. була прийнята нова радянська конституція розвиненого соціалізму, що, як і більшість законодавчих актів, мала декларативний характер, не підкріплений гарантіями та правовим механізмом їх реалізації. Фактично однією з рис суспільно-політичного життя радянського суспільства став правовий нігілізм у найвищих ешелонах влади та серед значної частини населення.

2. Дисидентський¹ рух.

У 60–70-х роках ХХ ст. виникла нова форма протесту – дисидентство, яке за своєю природою було духовним, інтелектуальним і моральним спротивом закостенілості радянської системи. Найактивнішими учасниками дисидентського руху були творча інтелігенція, духовенство та віруючі, представники різних національностей. Дисидентство як соціальний рух мало дві течії – помірковану та радикальну. Учені визначають такі етапи дисидентського руху в СРСР:

- 1961–1968 рр. Ознакою цього етапу було написання листів лідеру країни з підписами видатних діячів науки, культури («підписанти»). За різними даними, до їх числа належали 700 осіб. Формою поширення дисидентських ідей на той час став «самвидав» – машинописні часописи, збірники, літературно-публіцистичні доробки. У молодіжному середовищі виникали перші неформальні об'єднання. Від середини 1960-х років дисиденти перейшли до активних форм діяльності. Так, у грудні 1965 р. на Пушкінській площі в Москві відбулася перша правозахисна демонстрація, організаторами якої були А. Сахаров, О. Гінзбург, А. Амальрик, Л. Богораз.

- 1968 – *середина 1970-х років*. Цей етап характеризувався активними формами протесту: виступ 8 осіб на Красній площі 25 серпня 1968 р. проти введення радянських військ до Чехословаччини; видання за кордоном літературно-публіцистичних творів (А. Синявський, Ю. Даніель, О. Гінзбург, О. Марченко, О. Солженіцин та ін.), звернення учасників руху до міжнародних організацій з критикою радянської дійсності, де висвітлювалися факти порушення прав людини в СРСР; формування правозахисного та національного рухів у республіках СРСР та посилення репресій проти вільнодумства – судові процеси, арешти й ув'язнення, вислання О. Солженіцина за межі країни та А. Сахарова до м. Горького, відправлення членів дисидентського руху до психіатричних клінік, позбавлення радянського громадянства М. Ростроповича, Ю. Любимова.

¹ Дисидентство – складова частина руху спротиву тоталітарній системі в СРСР.

3. Прихід до влади М. Горбачова. «Перебудова».

Михайло Горбачов

У середині 1980-х років СРСР охопила економічна, соціальна та політична криза, що безпосередньо позначилася на морально-психологічному стані суспільства. Спроби реанімувати тоталітарну систему силовими методами під час короткого перебування при владі **Юрія Андропова** (листопад 1982 р. — лютий 1984 р.) не виправдали себе. Обрання на вищі партійні та державні посади тяжко хворого **Костянтина Черненко** ініціювали у своїх інтересах представники консервативних, неосталіністських сил. У березні 1985 р. лідером КПРС став **Михайло Горбачов**, який очолював реформаторське крило вищого керівництва КПРС. З його приходом до влади відбулися кардинальні зміни в керівництві

партії та країни, без яких здійснення нового політичного курсу було неможливе. У березні 1985 р. в історії СРСР розпочався *період «перебудови»*.

Перший етап. На квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС був проголошений курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР (реформа А. Аганбегяна). Його основні положення мали на меті: подолати значне зниження темпів економічного зростання, відставання вітчизняного машинобудування як базової галузі економіки на основі широкого впровадження досягнень НТР, виробити новий господарський механізм, розвинути матеріальні стимули виробництва, удосконалювати структуру управління господарством.

Однак одночасно «прискорювати» та «перебудувати» суспільство було неможливо. Уже в січні 1987 р. стало очевидно, що в економіці країни мають місце не окремі недоліки, а сформувався потужний механізм гальмування всієї економічної системи. Перший етап реформ не відбувся.

Другий етап «перебудови» — реформа Рижкова–Абалкіна (1987–1989) передбачав надання підприємствам самостійності, переведення їх на самоокупність і самофінансування. Заробітна плата стала також пов'язуватися з результатами господарської діяльності. Однак нова реформа здійснювалася в умовах монополії державної власності в економіці.

Незважаючи на прийняття закону «Про індивідуальну трудову діяльність», для товаровиробників існувало безліч перепон. Кооперативи та «індивідуали» наприкінці 1980-х років становили тільки 1,1 % від загальної кількості підприємств країни. Спроби перетворень не були підкріплені продуманою грошовою, кредитною, фінансовою політикою, що призвело до зростання інфляції в 1988 р. Результатом проведення авантюрної та безграмотної антиалкогольної кампанії стало знищення 265 тис. гектарів виноградників і виведення з товарообігу 89 млрд крб. Із магазинів швидко зникали товари першої необхідності, почала запроваджуватися карткова система. Реформа була приречена на провал.

Третій етапом «перебудови» стала спроба переходу до регульованої ринкової економіки (1990–1991). Сутністю реформи було запровадження ринкових механізмів під контролем держави. Гострі дискусії велися щодо темпів і методів переходу до ринкових відносин. Програма уряду задекларувала поступовий планомірний перехід, а висунута альтернативна програма Шаталіна–Явлінського «500 днів» передбачала динамічні темпи переходу до ринку, злам командно-адміністративної системи, можливість відродження приватної власності. Після

обговорень було прийнято компромісний варіант проекту переходу до ринку, за яким уся сутність програми Шаталіна–Явлінського була нівельована. Отже, нова програма також виявилася нежиттєздатною. Проіснувавши декілька місяців, вона потерпіла крах.

Термін «гласність» виник у Радянському Союзі в роки «перебудови», увійшовши до багатьох іноземних мов без перекладу. Штучні бар'єри для засобів масової інформації були зняті, ідеологічна опіка над ними послабилась. У законі «Про пресу», прийнятому 1 серпня 1990 р., декларувалися свобода преси та ліквідація цензури.

Нове керівництво країни після 1985 р. прагнуло максимально знизити рівень конфронтації на міжнародній арені як необхідну умову проведення внутрішніх реформ.

Радянське політичне керівництво почало по-новому розглядати міжнародні проблеми, визнавши пріоритет загальнолюдських цінностей, міжнародних угод, у тому числі Загальної декларації прав людини, зобов'язавшись узгодити внутрішньосоюзне законодавство з нормами міжнародного права.

Перемога нового політичного мислення в зовнішній політиці СРСР, реальні кроки щодо її реалізації спричинили на початку 1990-х років завершення періоду «холодної війни» між Заходом і Сходом, періоду розколу та конфронтації. Радянський Союз ставав більш відкритою країною для світового співтовариства.

4. Лібералізація суспільного та культурного життя.

Без глибоких політичних реформ подальший розвиток «перебудови» став неможливим. Основними завданнями політичної реформи були: відновлення ролі рад народних депутатів як органів влади та соціальної активності громадських організацій; перерозподіл влади за збереження керівної ролі КПРС.

Перший етап реформи припав на червень 1988 – червень 1989 р. Його змістом було: прийняття нового виборчого закону, за яким вибори мали проводитися на альтернативній основі; проведення виборчої кампанії делегатів на перший з'їзд народних депутатів СРСР; проведення самого з'їзду; створення постійно діючого законодавчого органу – Верховної Ради СРСР.

Свідченням розвитку демократичних процесів став указ президії Верховної Ради СРСР про відновлення громадянства «деяких осіб, що мешкають у цей час за кордоном». З-поміж інших радянське громадянство знов отримали Г. Вишневська, М. Ростропович, В. Войнович.

14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію про визнання незаконними й злочинними репресивні акти проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав.

Партійне керівництво в центрі та на місцях дедалі більше дискредитувало себе. 4 лютого 1990 р. на Манежній площі в Москві відбулися демонстрація та мітинг із вимогою скасування ст. 6 Конституції СРСР, у якій ішлося про привілейоване становище КПРС. Її скасували на третьому позачерговому з'їзді народних депутатів (12–15 березня 1990 р.). На з'їзді був запроваджений інститут президентства в країні. *Першим і останнім президентом СРСР* став *Михайло Горбачов*, а головою президії Верховної Ради СРСР – А. Лук'янов.

Вибори 1990 р. продемонстрували перемогу демократичних, перебудовчих сил. Миськради найбільших міст країни – Москви та Ленінграда – очолили Г. Попов і А. Собчак – відомі науковці та політики, прихильники кардинальних реформ.

На другому етапі реформи значно активізувався національно-визвольний рух. За умов демократичних виборів і ослаблення ідеологічного диктату у Верховних радах Литви, Латвії, Естонії більшість голосів одержали депутати, які виступали за національну незалежність і вихід зі складу СРСР. Протягом весни–літа 1990 р. Литва, Латвія, Естонія, РРФСР, Україна та інші радянські республіки прийняли декларації про державний суверенітет, які М. Горбачов іронічно назвав «парадом суверенітетів», оскільки союзнє керівництво не збиралося втрачати свою владу.

На 17 березня 1991 р. був призначений всесоюзний референдум із питань збереження СРСР. Хоча за це висловилися 70 % опитаних, він не усунув суперечності щодо нового союзного договору та подальшої долі СРСР.

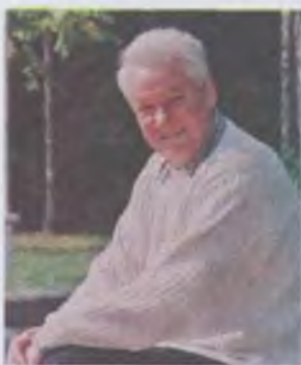
Після референдуму розпочався «новоогарьовський процес» – перемовини керівників дев'яти республік (Росії, України, Білорусії, Казахстану, Узбекистану, Туркменистану, Киргизстану, Таджикистану, Азербайджану) з президентом СРСР. «Заява 9+1», підписана 23 квітня 1991 р., задекларувала принципи нового союзного договору та започаткувала *третій етап політичної реформи*.

24 липня 1991 р. М. Горбачов заявив, що робота над союзним договором завершена. Республікам передбачалося надати додаткові повноваження. Більшість центральних структур утрачали владу після укладення нового договору. Попереднє підписання документа було призначено на 20 серпня 1991 р.

5. Антидержавний путч. Розпад СРСР в 1991 р.

Уранці 19 серпня 1991 р. ТАРС передав інформацію про створення *Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС)*, до складу якого ввійшли вісім осіб – Г. Янаєв, В. Павлов, Б. Пуго, В. Крючков, Д. Язов, В. Стародубцев, О. Бакланов, А. Тизяков.

До Москви були введені військові частини. Активний опір ДКНС організували Президент Росії **Борис Єльцин**, обраний на цю посаду 12 червня 1991 р., передова частина населення Москви та найбільших промислових центрів (Ленінграда та ін.). Уведені до столиці війська не виступили проти мирного населення, яке стало на захист штабу демократичних сил – будинку парламенту Росії («Білого дому»). Активний протест світового співтовариства, міжнародна ізоляція ДКНС сприяли провалу спроби державного перевороту та перемозі демократичних сил у СРСР.

Борис Єльцин

21 серпня організатори путчу¹, зрозумівши, що більшість населення їх не підтримує, припинили свої дії. Президент СРСР М. Горбачов повернувся з Криму до Москви. Заколотники були заарештовані, законність відновлена. Після краху перевороту події почали швидко змінюватися. Була припинена діяльність КПРС, оголошено про початок реформи КДБ з метою його остаточної ліквідації та заміни службою розвідки та контррозвідки, ухвалено рішення про радикальну військову реформу.

З 23 серпня по 1 вересня 1991 р. проголосили незалежність Естонія, Латвія, Україна, Молдавія, Азербайджан, Узбекистан, Киргизстан. «Новоогарьовський процес» закінчився безрезультатно.

¹ Путч – збройний авантюристський виступ групи змовників з метою здійснення державного перевороту.

1 грудня 1991 р. в Україні відбувся референдум, на якому громадяни майже одногласно (91 %) висловилися за незалежність республіки. Обраний Президентом України **Леонід Кравчук** витлумачив результати референдуму як мандат на неприєднання України до нового союзного договору.

8 грудня 1991 р. в білоруській урядовій резиденції «Вискулі» в Біловезькій Пущі (поблизу м. Бреста) зібралися керівники трьох союзних республік — Білорусі, Росії та України: С. Шушкевич, Б. Єльцин, Л. Кравчук. Президент Росії Б. Єльцин запропонував Президентові України першим підписати узгоджений на засіданні Державної ради варіант договору, підкресливши, що свій підпис поставить після нього. За визнанням Л. Кравчука, «доля договору цілком залежала від України». І він заявив категоричне «ні» союзному договору.

Керівники Росії, України та Білорусі заявили про те, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Потім Б. Єльцин зателефонував президентові Дж. Бушу, а С. Шушкевич — президенту М. Горбачову, що Радянський Союз припинив своє існування. Третій етап політичної реформи завершився розпадом СРСР.

На цій же зустрічі постало питання про підготування нового документа. Так народилася *Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)*, підписана керівниками Росії, України, Білорусі.

13 грудня в м. Ашгабаді керівники держав Середньої Азії та Казахстану загалом схвалили ініціативу створення СНД. На зустрічі **21 грудня 1991 р.** в м. Алмати відбулося підписання *Декларації 11 держав на підтримку Біловезької угоди*. Виняток становили республіки Прибалтики та Грузія, яка приєдналася до СНД через два роки.

25 грудня 1991 р. о 19 годині Михайло Горбачов, перший і останній президент СРСР, виступив по телебаченню із заявою про припинення своєї діяльності на посаді президента.

Того ж вечора над Кремлем був спущений червоний прапор із Державним гербом СРСР, а на його місці замайорів російський «триколір». Цей акт зміни державних символів поставив крапку в драматичній долі величезної країни, яка називалася Радянським Союзом.

1. За яких обставин М. Хрущов пішов у відставку?
2. Назвіть прояви неосталінізму в суспільно-політичному житті в 1970-х роках.
3. Якими були основні причини дисидентського руху?
4. Чим зумовлене прийняття нового політичного курсу в 1985 р.?
5. У чому проявилася лібералізація суспільного життя в СРСР наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років?
6. Яку мету мав «новоогарьовський процес»?
7. Визначте причини розпаду СРСР.

1. Заповніть таблицю:

Дисидентство в СРСР

Етапи	Учасники руху	Програмні цілі	Основні форми діяльності	Прояви боротьби проти них

2. Охарактеризуйте реформи в роки «перебудови». Заповніть таблицю:

Економічні реформи

Реформа Аганбегяна	Реформа Рижкова-Абалкіна	Перехід до ринкових відносин

Політична реформа

1-й етап	2-й етап	3-й етап

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Чи справедливе, на вашу думку, твердження деяких західних політологів про «перебудову» як про «революцію в СРСР»?
2. Яке значення для світового співтовариства мав розпад СРСР?
3. Як могли б розвиватися події в країні на випадок перемоги заколотників у серпні 1991 р.?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Практична робота

Прочитайте висловлювання різних політичних діячів про М. Горбачова та його власну оцінку подій 1991 р.

1. Посол СРСР у Великій Британії Л. Замятін навів унікальний документ — запис розмови М. Горбачова з президентом США Дж. Бушем. 17 липня 1991 р. М. Горбачов звернувся до Дж. Буша: «Створюється враження, що мій друг президент США ще не визначив остаточну відповідь на головне запитання — який Радянський Союз хочуть бачити США? А доти, доки не буде знайдена на нього остаточна відповідь, ми будемо спотикатися на тих чи інших окремих питаннях відносин».

2. Американський політолог З. Бжезінський: «Подібно до багатьох попередніх імперій, Радянський Союз урешті-решт тріснув і розпався на фрагменти, ставши жертвою дезінтеграції, прискореної економічним і соціальним напруженням».

3. Колишній президент СРСР М. Горбачов (з інтерв'ю напередодні свого 70-річчя 2 березня 2001 р.): «Що ми тоді не вирішили? Восени 1990 року вся країна вишикувалася в черги... Не вирішивши проблему ринку, ми збільшили соціальні виплати. Лікарі, учителі отримали надбавки до заробітної плати. Пенсіонери отримали 45 млрд. І вся ця грошова маса нависла над ринком, а покривати її було нічим. Ось, я вважаю, де було закладено велику помилку».

- Чи несе М. Горбачов відповідальність за провал економічної реформи в СРСР, чи її здійснення було неможливе за умов, що склалися?
- СРСР розпався через внутрішні причини, чи призвів до цього зовнішній поштовх?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- **Березень 1985 р.** — обрання генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова
- **Березень 1990 р.** — обрання М. Горбачова Президентом СРСР
- **12 червня 1991 р.** — обрання Б. Єльцина Президентом Росії
- **19–21 серпня 1991 р.** — антидержавний путч у Москві
- **21 грудня 1991 р.** — підписано Декларацію про створення СНД
- **25 грудня 1991 р.** — припинення існування СРСР

§ 17 / Росія та нові незалежні держави наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

1. Перехід Росії до ринкової економіки.

Росія першою серед радянських республік проголосила свій суверенітет (12 червня 1990 р.), обрала президента та розпочала перехід економіки на ринкові засади.

Після серпневої спроби (1991) державного перевороту керівництво Росії почало проводити самостійну політику. У жовтні того ж року на п'ятому з'їзді народних депутатів Росії Б. Єльцин виголосив програму радикальних економічних перетворень методом «шокової терапії»¹.

Відповідно до прийнятої концепції групи Є. Гайдара, пострадянську економіку не можна було вдосконалити, а тому вона підлягала негайному демонтажу з одночасною ліквідацією планової системи управління та розподілу. Ця модель була апробована в Російській Федерації в 1992–1993 рр.

Першим кроком до здійснення реформи стало введення вільних цін 2 січня 1992 р., які зросли відразу в 10–12 разів. Відтак відбулося різке падіння життєвого рівня більшості населення. Крім того, реформа знецінила трудові заощадження громадян. У господарстві країни розпочалася криза неплатежів. До 1 червня 1992 р. сума взаємних боргів досягла 2 трлн крб. Більшості підприємств загрожував крах. Надання кредитів Центробанком посилювало інфляцію в країні. Курс карбованця стрімко падав. Фінансова система дестабілізувалася.

Виникли проблеми зі своєчасними виплатами пенсій, стипендій, грошового утримання військовослужбовцям, заробітної плати учителям, лікарям та іншим працівникам бюджетної сфери. «Шокова терапія» призвела до розладу цілих галузей економіки. Продукція багатьох підприємств стала неконкурентоспроможною, закривалися заводи та фабрики, зростало безробіття. У суспільстві посилювалася соціальна напруженість.

Непередбачувані наслідки реформ 1992–1993 рр. спричинили відставку уряду Є. Гайдара та призначення головою уряду Російської Федерації **Віктора Чорномірдіна**, який намагався поєднати зміцнення ролі держави в економіці з розвитком ринкових відносин. 1 липня 1994 р. в Росії розпочалася приватизація. Загальна кількість приватних підприємств становила понад 1 млн, а частка приватного сектору у виробництві досягла 62 %.

Незважаючи на наявність негативних тенденцій, посилення соціальної напруженості, майнове розшарування суспільства, перші роки здійснення реформи принесли чимало позитивного.

¹ «Шокова терапія» — різкий перехід від планової до ринкової економіки.

Однак боротьба між різними угрупованнями у верхніх ешелонах влади Росії тривала. Президент Б. Єльцин у квітні 1998 р. відправив уряд В. Чорномірдіна у відставку. Новим прем'єр-міністром став 35-річний маловідомий підприємець **Сергій Кириєнко**. У серпні 1998 р. розпочалася глибока фінансова криза, стався «обвал рубля», який знецінився майже втричі. Це змусило Б. Єльцина повернути до влади «стару гвардію» під керівництвом **Євгена Примакова**, який доти обіймав посаду міністра закордонних справ. Цей досвідчений політик зумів поступово стабілізувати соціально-економічну ситуацію в країні, хоча життєвий рівень більшості росіян після серпня 1998 р. суттєво знизився. Курс на подальшу стабілізацію продовжив наступний прем'єр-міністр Російської Федерації **Володимир Путін**, призначений на цю посаду в серпні 1999 р.

2. Зовнішня політика Росії.

31 грудня 1999 р. Б. Єльцин зробив безпрецедентний в російській історії крок — добровільно пішов у відставку. Виконувачем обов'язків президента за конституцією став В. Путін. На той час він уже встиг завоювати певний авторитет у країні. У березні 2000 р. під час президентських виборів **Володимир Путін** упевнено переміг своїх суперників і став другим Президентом Російської Федерації. На посаді Президента Росії В. Путін перебував 8 років (удруге був обраний у 2004 р.).

За час свого президентства В. Путіну вдалося істотно змінити ситуацію в Росії. По-перше, провівши адміністративну реформу, він посилив централізацію влади, ліквідував прояви сепаратизму та бажання деяких регіонів бути самостійними. По-друге, був прийнятий податковий кодекс, за яким уведено єдиний податок у розмірі 13 %, що стимулювало розвиток економіки. По-третє, В. Путін покінчив із всевладдям олігархів, боротьбою кланів, посилив роль держави, що знайшло підтримку в населення Росії.

Російська Федерація на міжнародній арені стала правонаступницею СРСР. Вона посіла місце постійного члена Ради Безпеки ООН, затвердивши статус великої ядерної держави. Основні напрями зовнішньої політики були такі: відносини з країнами близького зарубіжжя в рамках СНД і відносини з іншими країнами світу (далеке зарубіжжя) у нових геополітичних умовах. Росія прагнула налагодити політичне та економічне співробітництво, забезпечити захист російськомовного населення в колишніх союзних республіках.

Володимир Путін

Внутрішньополітичне становище та економічна криза 90-х років ХХ ст. істотно вплинули на формування зовнішньополітичної доктрини Росії, яка мусила робити значні поступки Заходу за надання економічної допомоги. Проте на початку ХХІ ст. ситуація докорінно змінилася. Росія була та залишається великою ядерною державою, і Захід мусить із цим рахуватися.

За роки перебування В. Путіна при владі Росія досягла значних успіхів у зовнішньополітичній сфері. Вона долучилася до «клубу обраних» — формат «великої сімки» змінився на «велику вісімку». У 1997 р. країна підписала договір про стратегічне партнерство з НАТО, хоча в останні роки виступала проти приєднання

до цього альянсу сусідніх східноєвропейських країн і розміщення на їхній території американських протиракетних систем. Росія також розширює своє економічне та стратегічне співробітництво з країнами Азії, особливо з Китаєм та Індією, які за останні десятиліття значно наростили свій економічний потенціал.

7 травня 2008 р. третім Президентом Російської Федерації став **Дмитро Медведєв** – наймолодший керівник в історії держави. В інаугураційній промові він заявив, що своїм пріоритетним завданням вважає «подальший розвиток громадянських і економічних свобод, створення нових громадянських можливостей». Ця заява була підтверджена указами президента М. Медведєва, які безпосередньо стосуються соціальної сфери.

3. Українсько-російські відносини.

Російський та український народи споконвіку живуть поряд, а понад три століття – в одній державі. Однак після розпаду Радянського Союзу відносини між ними як уже суверенними державами розвивалися не завжди добре. Їх спочатку затьмарювали дві проблеми: поділ Чорноморського флоту й статус Криму та Севастополя. У подальшому виникли «газові війни», заборона експорту певних видів продукції, протистояння за півострів Тузла. Проте всі вони поступово вирішилися.

Розуміючи безперспективність протистояння з питань Криму та Севастополя, російське керівництво зробило крок до ліквідації конфронтації. Під час візитів В. Чорномірдіна та Б. Єльцина до Києва 31 травня 1997 р. були підписані угоди про тимчасове базування російського флоту в Севастополі (до 2017 р.) та Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Росією. У червні 2010 р. договір про перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі був продовжений ще на 20 років. У Верховній Раді України під час голосування за цей документ виникло гостре протистояння між опозицією та провладними фракціями, але більшістю голосів він був ратифікований. Продовження договору про перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі викликає насамперед тим, що Росія й Україна – стратегічні партнери, які повинні розвивати широке співробітництво в різних сферах, вони мають десятки спільних проектів і програм. Курс на співробітництво з Росією та Україною підтримують інші держави та міжнародні організації.

4. Особливості шляхів історичного розвитку країн Прибалтики, Білорусі, Молдови, держав Закавказзя та Центральної Азії.

У державах Прибалтики – Литві, Латвії, Естонії – головна проблема полягала в тому, щоб якнайшвидше та з якнайменшими втратами увійти в європейський ринок. За останні роки вони зробили багато в цьому напрямі. Їхні зусилля належно оцінені європейськими країнами: Литву, Латвію та Естонію в 2004 р. разом із деякими іншими країнами прийняли до Європейського Союзу.

Особливих успіхів на шляху впровадження ринкових реформ досягла Естонія. У 1990-х роках замість машинобудування, металооброблення та електроніки провідну роль в естонській промисловості почали відігравати переробка сільськогосподарської продукції, лісова та деревообробна галузі. Значна увага приділялася розвитку сфери послуг і туризму. З 1 січня 2011 р. національною валютою в Естонії запроваджено євро. Політична ситуація стабілізувалася.

Провідною політичною силою в Литві тривалий час був народний рух «Саюдіс». Його лідер Вітаутас Ландсбергіс перебував на посаді голови Верховної Ради Литви під час проголошення її незалежності. Велику роль у здобутті Литвою незалежності відіграв *Альгірдас Бразаускас*. Свого часу він був першим секретарем ЦК компартії республіки та домогся, щоб литовська компартія відокремилася від КПРС. Потім був обраний президентом держави. Його курс полягав у здійсненні реформ повільно та поетапно. Така програма гальмувала економічний розвиток.

Проте ситуація докорінно змінилася на початку 1998 р. На президентських виборах у січні 1998 р. переміг *Вальдас Адамкус*, який мав, окрім литовського, ще й американське громадянство. Після виборів він заявив, що Литва обрала західний шлях розвитку, чим і визначив свій головний зовнішньополітичний орієнтир. Литовські керівники виявили рішучість у справі завершення економічних реформ й інтеграції республіки до європейських інституцій.

У Латвії та Естонії набуло гостроти національне питання. За час існування СРСР частка російськомовного населення в обох республіках зросла настільки, що при всенародному обговоренні найважливіших проблем корінні мешканці не мали необхідної більшості голосів, а в деяких районах навіть опинилися в меншості.

Уряди Латвії та Естонії вирішили розв'язати цю проблему, обмеживши права тих іммігрантів, які приїхали до цих країн після 1940 р. У Латвії були закриті всі промислові підприємства, де працювало російськомовне населення, однак це лише поглибило економічну кризу. Новим кроком на шляху Латвії до Європейського Союзу стало обрання влітку 1999 р. президентом республіки професора Монреальського університету *Вайри Віке-Фрайберге*, яка заявила про зміцнення ринкової економіки та створення мультинаціональної демократичної держави. У наступні роки країна зробила значні кроки на цьому шляху.

Голова Верховної Ради Білорусі *Станіслав Шушкевич* і парламент від самого початку орієнтувалися на Росію. Керівництво країни не поспішало з упровадженням ринкових реформ, сподіваючись здійснити їх без застосування «шокової терапії», яка спричинює закриття нерентабельних підприємств, масове безробіття та зниження життєвого рівня населення.

Труднощі перехідного періоду ще більшою мірою піднесли антиринкові настрої в Білорусі. На цій хвилі на перших президентських виборах у 1994 р. переміг *Олександр Лукашенко*, який виступив із програмою інтеграції з Росією та встановленням жорсткого державного контролю за економічною діяльністю. Його обирали на посаду президента ще тричі (останній раз у грудні 2010 р.). За час перебування при владі президент установив жорсткий авторитарний режим, який не визнає прав опозиції. Країни Європи і США презирливо ставляться до білоруської влади і не дозволяють О. Лукашенкові та іншим білоруським високопосадовцям в'їжджати на свою територію.

Проте значна частина населення країни до останнього часу підтримувала президента. У квітні-травні 2011 р. в країні розпочалася глибока фінансово-економічна криза, що призвела до девальвації білоруської грошової одиниці майже на 50 %. Життєвий рівень населення значно погіршився.

Держави Середньої Азії — колишні республіки СРСР Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Туркменистан — мали між собою багато спільного. Переважно вони були постачальниками сировини для промисловості центральних регіонів. Народ тут, окрім партійної верхівки, жив надзвичайно бідно. Після розпаду

Радянського Союзу до влади в цих державах прийшли колишні керівники республіканських компартій, які прагнули зберегти старі феодально-комуністичні порядки, залучаючи собі на допомогу мусульманське духовництво. Проте в наступні роки доля цих держав склалася по-різному. У Киргизії, яка є найбільшійою з усіх держав регіону, у березні 2005 р. невдоволення авторитарним режимом А. Акаєва спричинило масові виступи, що отримали назву «*революція тюльпанів*». До влади прийшов новий уряд, який ініціював проведення реформ у сфері економіки та політики. В Узбекистані теж мали місце антиурядові виступи проти І. Карімова, але вони були придушені.

Важливі економічні реформи, проведені в Казахстані ще в 1990-х роках, і вдала приватизаційна політика сприяли стабілізації становища та викликали довіру населення до президента Н. Назарбаєва, якого обрали на цю посаду довічно. До останніх днів життя залишався Президентом Туркменистану *Сапармурад Ніязов*, який установив небачений у новітній історії культ своєї особи. На його честь були перейменовані навіть назви місяців у календарі, не кажучи вже про величезні скульптури, виготовлені з дорогоцінних металів, портрети та ін. Тільки після його смерті в грудні 2006 р. новий Президент Туркменистану *Гурбангули Бердімухаммедов* поступово почав робити спроби демократизації влади. Нині Туркменистан має хороші перспективи, оскільки володіє майже третинною світових запасів газу та великими покладами нафти.

Прибутки від продажу природних ресурсів дають змогу Туркменистану купувати сучасні машини й устаткування для промисловості, розвивати сільське господарство, покращувати життєвий рівень населення.

Має економічні перспективи й Азербайджан, майже 30 років очолюваний *Гейдаром Алієвим*, а нині його сином *Ільхамом Алієвим*. Країна багата на поклади нафти, які активно розробляються. Між Україною та Азербайджаном установлені дружні взаємовигідні відносини.

У набагато складнішому становищі перебувають Грузія та Вірменія, на території яких немає запасів природних корисних копалин. Ситуація в республіках погіршилась і через воєнні дії, що там відбувалися, особливо в Грузії.

Грузинсько-абхазьке протистояння (Абхазія була автономною республікою в складі Грузії) розпочалось у 1989 р. Конфлікт вступив у воєнну фазу в липні 1992 р., коли місцевий парламент проголосив незалежність Абхазії та відокремлення її від Грузії. У 1994 р. завдяки активній діяльності Президента Грузії *Едуарда Шеварднадзе* була підписана угода про припинення воєнних дій та розмежування збройних сил. Проте соціально-економічна ситуація в Грузії залишалася складною. Наприкінці 2003 р. в країні розпочалася «*революція троянд*». Під тиском опозиції Е. Шеварднадзе пішов у відставку. На початку січня 2004 р. Президентом Грузії був обраний молодий лідер опозиції *Михайло Саакашвілі* (переобраний вдруге в січні 2008 р.). У наступні роки економічне становище країни значно покращилося, а рівень життя народу підвищився. У Грузії будуються нові підприємства, укладаються великі інвестиції в розвиток сучасних галузей економіки, активно впроваджуються європейські норми життя.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Як відбувався процес переходу економіки до ринкових відносин у Росії?
2. Якими є основні постулати зовнішньополітичної доктрини Росії?
3. Охарактеризуйте українсько-російські відносини.
4. Назвіть держави, що входять до складу СНД.

5. Як виникла проблема російськомовного населення в країнах Прибалтики?
6. Як складаються останнім часом відносини між Росією та Білоруссю?
7. Наведіть приклади успішного економічного розвитку країн Середньої Азії та Закавказзя за останнє десятиліття. З чим це пов'язано?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Установіть відповідність

Держава

- 1 Азербайджан
- 2 Білорусь
- 3 Грузія
- 4 Казахстан
- 5 Туркменистан
- 6 Узбекистан

Президенти

- А Нурсултан Назарбаєв
- Б Михайло Саакашвілі
- В Сапармурад Ніязов
- Г Ільхам Алієв
- Д Олександр Лукашенко
- Е Іслам Карімов

2. Визначте, на які країни спрямовані головні вектори зовнішньої політики Росії

- А Прибалтійські країни   Б Білорусь   В Туркменистан

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

**З виступу экс-міністра закордонних справ України
А. Зленка «Україна на світовій арені: стан і перспективи
стратегічного партнерства»**

Особливе місце в розвитку партнерських відносин стратегічного характеру належить нашому важливому партнеру — Російській Федерації. При цьому необхідно відзначити надзвичайно важливе значення та потенціал українсько-російського двостороннього співробітництва, насамперед у соціально-економічній сфері.

Українсько-російське стратегічне партнерство принципово обумовлюється значенням українсько-російських відносин як важливого елемента зміцнення загальноєвропейської стабільності та безпеки. У цьому зв'язку і для України, і для Російської Федерації завдання щодо вдосконалення механізмів реалізації положень двостороннього договору, досягнення реального прориву у відносинах пов'язані з необхідністю обопільного усвідомлення всієї відповідальності, що випливає з ролі двох держав у справі побудови єдиної та неподільної Європи.

Водночас Україна переконана, що ефективні гарантії зміцнення та динамічного розвитку українсько-російського партнерства забезпечуватимуться на основі виявленої взаємної підтримки соціально-економічних реформ, обопільного сприяння економічному зростанню та позитивній динаміці в торговельних відносинах. Ключове завдання розвитку стратегічного партнерства України та Російської Федерації полягає в необхідності переходу до нових, прагматичних форм співробітництва, з урахуванням життєво важливих інтересів партнера.

- *Які перспективи російсько-українського стратегічного партнерства визначив А. Зленко?*
- **Березень 2000 р.** — обрання В. Путіна Президентом Росії
- **Травень 2008 р.** — обрання Д. Медведєва Президентом Росії

**126 ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(1945 р. — ПОЧАТОК XXI ст.)

§ 18 / Країни Центральної та Східної Європи після Другої світової війни

- У яких країнах регіону найактивніше розвивався рух Опору?
- За яких умов країни Центральної та Східної Європи були звільнені від окупантів?

1. Установлення прорадянських режимів.

Після ліквідації нацизму та відновлення національної незалежності в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944–1945 рр. прийшли до влади уряди національних фронтів, які склалися з кількох партій та організацій, що боролися проти окупантів або проти власних профашистських правителів.

Французький історик Ж. Б. Дюрозель писав, що встановлення комуністичного режиму здійснювалося послідовно:

- *Перший етап* — створення справжнього коаліційного уряду. У Румунії та Болгарії він протримався лише кілька місяців (у Болгарії — до січня 1945 р., у Румунії — до лютого 1945 р.). В Угорщині він зберігав владу до весни 1947 р., у Чехословаччині — до лютого 1948 р.

- *Другий етап* — створення формального коаліційного уряду, у якому вся влада фактично належала комуністам.

- *Третій етап* — створення власне комуністичного уряду (восени 1947 р. — у Болгарії та Румунії, у лютому 1948 р. — у Чехословаччині, у березні 1948 р. — в Угорщині).

На першому етапі були здійснені перетворення в різних сферах. Ліквідовувалися фашистські партії та організації, поновлювалася дія демократичних конституцій, почали функціонувати парламенти, створювалися нові органи місцевого управління — національні комітети або ради. До певного часу зберігалася монархічна форма правління (у Болгарії, Румунії, Югославії).

На другому етапі в усіх країнах, окрім Болгарії, де ця проблема вже була вирішена, ліквідовувалося поміщицьке землеволодіння.

Підлягали націоналізації найважливіші підприємства та банки, однак питання про ліквідацію приватної власності ще не ставилося. Вилучалася на користь держави власність фашистів та їхніх поплічників. Здійснювалися соціальні реформи з метою поліпшення життя в повоєнних містах і селах, розширювалися можливості для здобуття освіти та користування культурними цінностями. Компартії прагнули зміцнити соціальну опору для майбутніх виборів.

Водночас зазнавали утисків буржуазні та дрібнобуржуазні партії, які змушені були перейти в опозицію, а їхніх лідерів, які не емігрували, заарештовували.

Проте до 1947 р., незважаючи на військову та політичну присутність СРСР у Східній Європі, зберігалася можливість розвитку політичної та економічної системи, що припускала в певних межах політичний плюралізм, багатопартійність, різноманітність форм власності.

Лідери комуністичних партій східноєвропейських країн тоді вважали, що процес побудови соціалізму буде тривалим, еволюційним, без застосування насильства.

Однак події 1947–1948 рр. докорінно змінили ситуацію: розпочався третій етап — установлення комуністичних режимів. Поразка комуністів на виборах в Угорщині, перенесення виборів у Польщі на 1947 р. через недостатньо сильну позицію компартії стривожили Кремль, який намагався прискорити перехід влади до комуністичних лідерів. З метою втримання цього процесу під своїм контролем СРСР створив у вересні 1947 р. Інформаційне бюро дев'яти комуністичних партій (СРСР, Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Франції та Італії). На першому його засіданні А. Жданов заявив про можливість приходу до влади комуністів у країнах Східної Європи і про те, що вони можуть розраховувати на підтримку СРСР.

Відтоді в східноєвропейських країнах розпочалася реалізація ленінського плану будівництва соціалізму — індустріалізація та кооперація сільського господарства. Колективізація мала примусовий, насильницький характер. Усі методи та форми колгоспного будівництва, випробувані в СРСР, запроваджувались у цих країнах. Практично в кожній із них склалися культи власних вождів — Б. Бєрута (Польща), К. Готвальда (Чехословаччина), М. Ракоші (Угорщина) та ін.

2. Утворення системи світового соціалізму.

СРСР намагався закріпити свій вплив на країни Східної Європи укладанням міжнародних політичних угод.

25 січня 1949 р. Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина проголосили створення *Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)* для спільного розв'язання економічних проблем у зв'язку з розколом Європи, координації народногосподарських планів, реалізації спільних проектів (завод «Ікарус», газо- і нафтогони та ін.). У лютому до РЕВ приєдналась Албанія, а згодом Монголія. На основі окремих угод РЕВ співпрацювала з Кубою, В'єтнамом, Югославією, Анголою, Іраком, Мексикою, Нікарагуа, Мозамбіком, Ефіопією, Афганістаном, НДР.

Однак створення РЕВ не виправдало сподівань її учасників щодо розвитку інтеграції та економічного співробітництва. У відносинах усередині РЕВ переважала торгівля, причому країни Східної Європи отримували пільгові умови на торгівлю із СРСР. Радянський Союз постачав до Східної Європи насамперед природні ресурси. РЕВ припинила свою діяльність у 1991 р.

3. Кризові явища 1950–1970-х років.

У 1950-і роки в країнах Східної Європи почала наростати внутрішня нестабільність, зумовлена кількома причинами. По-перше, після смерті Сталіна в 1953 р. і початку «відлиги» в СРСР відбулася певна лібералізація політичного курсу керівництва країн регіону. По-друге, індустріалізація за радянським

зразком, що здійснювалась у країнах Східної Європи, призвела до значного погіршення матеріального становища насамперед селянства, оскільки основні капіталовкладення спрямовувались у промисловість. Становище робітників і службовців, як засвідчили події в Польщі та НДР, було не набагато кращим. По-третє, економічні реформи в 1950-і роки практично зводилися нанівець догматичним утручанням вищого партійного керівництва, яке проводило авантюристичну політику у сфері економіки. По-четверте, на внутрішню нестабільність у країнах Східної Європи впливали успіхи країн Західної Європи у відновленні економіки в повоєнний період.

Про зміни, які відбувались у ФРН, Італії, Франції, добре знали в Східній Європі, що значно посилювало незадоволення комуністичними режимами. Найяскравішими проявами цього стали події 1956 р. в Польщі та Угорщині. В Угорщині справа дійшла до антитоталітарної революції, яка була придушена за допомогою військової сили.

1 листопада 1956 р. лідер революції І. Надь сформував коаліційний уряд, який проголосив нейтралітет Угорщини та її вихід із Варшавського Договору, висловив намір відмовитися від орієнтації на СРСР і розпочати великомасштабну економічну співпрацю із західними країнами. Замість комуністичних адміністрацій створювалися нові органи влади — ради.

На світанку 4 листопада 1956 р. радянські війська за наказом маршала І. Конева розпочали *штурм повсталого Будапешта*. Люди, які домагалися демократичних свобод, стали на захист своїх завоювань, що призвело до людських жертв. Події в Угорщині в 1956 р. стали наслідком краху сталінської моделі соціалізму.

Після подій у Польщі та Угорщині керівництво країн Східної Європи мусило змінити політику, щоб усунути найголовніші причини невдоволення. Були припинені масові репресії та проведена часткова реабілітація їх жертв.

Відбувалася лібералізація у сфері культури, ідеології, освіти — розширювалися контакти із західними країнами.

На початку 1960-х років у більшості країн регіону були зроблені спроби провести економічні реформи. Не відмовляючись від наріжних принципів економічної системи соціалізму (пріоритет держави в економіці, планово-адміністративна система управління та розподілу матеріальних благ тощо), передбачалося надавати підприємствам відносну економічну самостійність. Проте, зберігаючи державну власність, партійно-бюрократична номенклатура забезпечувала можливість повного підпорядкування всіх сфер життя своїм інтересам.

У другій половині 1960-х років (а інколи й раніше) резерви, що забезпечували можливість екстенсивного розвитку країн Східної Європи, значною мірою вичерпалися, що спричинило зменшення прибутку та сповільнення темпів розвитку економіки.

Криза в Чехословаччині (1968–1969) стала одним із найважливіших і доленосних періодів для народів Східної Європи в повоєнні часи. Керівником цієї країни в 1960-і роки був А. Новотний. Темпи економічного розвитку Чехословаччини значно знизилися, можливості екстенсивного розвитку промисловості були вичерпані, процвітали корупція та зловживання владою, обростала привілеями партійна та державна бюрократія. Суспільство з демократичними традиціями не сприймало авторитарного, майже диктаторського стилю керівництва А. Новотного. У січні 1968 р. його звільнили з посади першого секретаря комуністичної партії Чехословаччини. Новим лідером був обраний *Александр Дубчек*.

Керівництво Чехословаччини на чолі з А. Дубчеком розпочало будувати «соціалізм із людським обличчям», намагаючись поєднати засади соціалістичного суспільства з ринковою економікою, плюралізмом, демократією. Пропонувалося скоротити державний апарат, реформувати господарський механізм і відокремити його від політичних і державних органів.

Велику роль у пропагуванні цих ідей відіграли засоби масової інформації, які діяли в країні порівняно вільно. Лібералізація в суспільному житті проявилася виникненням нових політичних організацій, активізацією демократичних партій, що звільнялися від жорсткого контролю КПЧ.

Цей період, який отримав назву «*Празька весна*», був припинений після введення до країни військ Варшавського Договору в серпні 1968 р.

У квітні 1969 р. до влади в Чехословаччині прийшло промосковське керівництво. Першим секретарем ЦК КПЧ обрали *Густава Гусака*, який згодом став президентом країни.

Загальна криза тоталітарного режиму проявилася також у Польщі в подіях 1968 і 1970 рр.

В Югославії на тлі загострення економічних проблем на початку 1970-х років посилювалися диспропорції в розвитку Словенії та Хорватії, з одного боку, та решти югославських республік — з іншого. Поглибилися національні суперечності. Учасники заворушень у *Хорватії* в листопаді 1971 р. виступали з вимогами відокремлення республіки від СФРЮ.

Після поразки «*Празької весни*», подій у Польщі й Югославії розпочалося посилення тоталітарних режимів у Східній Європі. Економічні реформи практично зупинилися, ринкові відносини, що зароджувались, або ліквідовувалися, або вкрай обмежувалися. Активізувався дисидентський рух. Відставання від розвинених країн Заходу зростало. Для придушення невдоволення правлячі компартії зміцнювали армії, органи внутрішніх справ і держбезпеки.

«Празька весна».
1968 р.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Назвіть реформи, проведені урядами національних фронтів у країнах Східної та Південно-Східної Європи в 1945–1947 рр.
2. За яких умов у цих країнах були встановлені комуністичні режими?
3. З якою метою була створена РЕВ?

4. Проаналізуйте причини наростання внутрішньої нестабільності в країнах Центральної та Східної Європи.
5. Поясніть термін «Празька весна».
6. Як поставились у Москві до подій 1968 р.? Чому було введено радянські війська до Чехословаччини?

1. Установіть відповідність

Лідери комуністичних партій

Країни

1 Болеслав Берут	А Болгарія
2 Клемент Готвальд	Б Польща
3 Георгій Димитров	В Угорщина
4 Мат'яш Ракоші	Г Чехословаччина

2. Хто з названих політичних діячів був лідером «Празької весни»?

- А** Едуард Бенеш
Б Густав Гусак
В Александр Дубчек
Г Антонін Новотний

3. Визначте, яку спрямованість мала революція 1956 р. в Угорщині

- А** проти перетворення Угорщини на «державу заліза і сталі»
Б проти культу особи М. Ракоші та його наступників
В проти аграрної реформи
Г за визволення політичних в'язнів і повну свободу слова
Д за відновлення заборонених національних свят

1. Яку роль відігравали компартії в зміні суспільно-політичного ладу в країнах Східної Європи?
2. У чому виявилася відмінність суспільно-політичного ладу в країнах Східної Європи від західних країн?
3. Чому не увінчались успіхом спроби реформ у 1960-і роки?

Практична робота

Ознайомтеся з висловлюваннями вчених-істориків.

Ж. Б. Дюрозель «Історія дипломатії від 1919 року до наших днів»

Історія викрила фальш марксизму-ленінізму в більшості засадничих пунктів:

1. Класова боротьба не є основною рушійною силою історії. Цією силою є радше національне почуття.
2. Дрібна та середня буржуазія не «пролетаризувалися». Навпаки, пролетаріат потроху наздоганяє дрібну буржуазію. Не можна, звичайно, стверджувати, що бідних більше немає. Однак це вже не «класове» питання...
3. Нарешті: свобода є загальнолюдським прагненням, якого не можна вгамувати політичними тюрмами та концентраційними таборами.

К. Ясперс «Витоки історії та її мета»

Страшно дивитися на те, як оманлива віра в тотальне планування, яка нерідко виникає на ґрунті істинного ідеалізму, примушує людину через її діяльність крок за кроком усе глибше занурюватися саме в те, що вона намагалася подолати — злидні, несвободу та беззаконня.

В. Газін, С. Копилов «Новітня історія країн Європи та Америки»

Причини краху лежали в самій системі. Знищення приватної власності, економічної свободи, вільного підприємництва, тобто ринкової економіки, відмова від природного розвитку виробництва та пріоритет надуманої схеми спричинили в країнах Східної Європи постійний дефіцит найнеобхіднішого і, нарешті, економічну катастрофу... Позбавлений власності громадянин перестав бути повноцінною незалежною особою і потрапив у повну залежність від партійно-державної номенклатури. Порушення прав людини, переслідування свободи та інакомислення стали буденною справою численних секретних служб. Ідеологія комунізму, зіткнувшись із сферою реальної політики, виявила свою повну протилежність.

- Які причини краху тоталітарних режимів у країнах Східної Європи вчені-історики вважають головними?
- Поділіть причини на групи: економічні, політичні, ідеологічні, правові.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- 1949 р. — створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ)
- Листопад 1956 р. — події в Угорщині
- 1968 р. — «Празька весна»

§ 19 / Демократичні революції. Трансформації пост-комуністичного суспільства

- Пригадайте, які кризи пережили соціалістичні країни Європи в 1950–1960-х роках.

Особливості здійснення революцій наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст.

Криза, яка назрівала протягом тривалого часу, охопила всі країни Центральної та Південно-Східної Європи наприкінці 1980-х років. Вона проявилася в економічній, політичній, ідеологічній та моральній сферах. Політичне банкрутство керівництва правлячих партій, недосконалість адміністративно-командних методів управління та небажання більшості населення жити в умовах тоталітарного режиму — усе це зумовило виникнення своєрідної революційної ситуації в цих країнах. У різних державах вона складалась і розвивалась неоднаково. Однак загальним для всіх країн було прагнення ліквідувати монопольну владу правлячих партій, установити демократичну форму правління, оновити на основі широкої демократії соціально-економічне та політичне життя суспільства.

Могутнім катализатором революційних процесів у регіоні став національний чинник. Його прояви були відмінними в різних країнах і залежали від національних традицій, характеру політичного режиму, який передував тоталітарному, рівня розвитку національно-визвольного руху проти нацизму в роки Другої

світової війни, обставин приходу до влади комуністичних партій. Національні проблеми справляли великий вплив на розвиток подій у Югославії, Чехословаччині, Румунії, Болгарії.

На перебіг історичних подій кардинально позначилися в регіоні процеси «перебудови» в СРСР після приходу до влади в 1985 р. М. Горбачова. Новий генеральний секретар ЦК КПРС розумів, що Радянський Союз уже не зможе всіх повчати, як їм жити далі. Співпраця СРСР із соціалістичними країнами вже будувалася на принципах реальної рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших країн, взаємовигідних економічних відносинах. Зміни в СРСР з піднесенням були сприйняті в Угорщині, Польщі, Югославії, де розпочалося реформування політичної системи. Однак у Румунії, НДР, Болгарії консервативно-бюрократичні сили та лідери цих країн негативно ставилися до реформ у СРСР, хоча зовні це не завжди проявлялося.

Події 1989–1990 рр. за своїм характером були революційними, оскільки кардинально змінювали характер суспільно-політичних і соціально-економічних відносин у регіоні.

Форми та методи демократичних революцій були різними — від «оксамитової» революції в Чехословаччині до кривавих зіткнень у Румунії, що призвели до численних жертв.

Революції розпочалися майже одночасно. Це пояснювалося, по-перше, зрілістю передумов і високим ступенем соціальної напруженості в усіх цих країнах і, по-друге, розумінням того, що СРСР не втручатиметься в справи своїх західних сусідів: не надаватиме підтримки консервативним силам, які прагнули загальмувати демократичний процес.

У кожній країні революційні події мали свою специфіку.

У Польщі поворотним моментом стало *проведення засідань «круглого столу» у лютому–квітні 1983 р.* У дискусіях з одного боку взяли участь представники влади та її прибічники, а з іншого — опозиція та католицьке духовенство. Опозиція в Польщі мала свого лідера — масовий рух «Солідарність» на чолі з робітником-електриком із Гданська *Лехом Валенсою*. «Солідарність» була створена ще на початку 1980-х років і згодом завоювала широку популярність у країні. У ході засідань «круглого столу» була досягнута угода про визнання за опозицією права на відкриту діяльність, легалізацію «Солідарності», про реформу парламенту та виборчого закону.

Вибори в червні 1989 р. до сейму та сенату продемонстрували глибоке неприйняття польськими громадянами комуністичної системи. Із 100 місць у сенаті «Солідарність» здобула 99. І хоча в другому турі активність виборців знизилася, загальна поразка Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) стала неминучою. У січні 1990 р. вона була перетворена на Соціал-демократію Республіки Польща (СДРП), яка стала на позиції парламентської демократії та ринкової економіки.

У Чехословаччині в 1970–1980-і роки, після розгрому «Празької весни», поглиблювалися економічні проблеми, переслідувалося будь-яке інакомислення.

Наступ реакції спричинив виникнення дисидентського руху. 1 вересня 1977 р. група діячів науки і культури виступила з відозвою, у якій розкрила

Лех Валенса

Вацлав Гавел

основний зміст вимог і головні напрями демократизації суспільства, спираючись на положення Декларації прав людини. Цей документ отримав назву «Хартія-77».

Авторитарна система в Чехословаччині жорстоко переслідувала дисидентів. Майбутній президент В. Гавел був тричі засуджений, деякі дисиденти мусили емігрувати. Однак кількість прихильників «Хартії-77» невпинно зростала.

17 листопада 1989 р. міліція придушила студентську демонстрацію в Празі, що викликало величезне обурення серед населення. 18 листопада за ініціативою «Хартії-77» був створений Громадянський форум (ГФ) – патріотичний демократичний фронт, який об'єднав противників комуністичного режиму. У Словаччині також була створена демократична організація «Громадськість проти насильства» (ГПН). Революція, що розпочалася, відбувалася мирно. Студенти, а також робітники й інтелігенція, що їх підтримували, не захоплювали будівель та об'єктів КПЧ, уникали сутичок. Тому події листопада 1989 р. дістали назву «*оксамитова революція*». Наприкінці листопада федеральний парламент скасував статтю конституції, що затверджувала керівну роль КПЧ в країні. 29 грудня 1989 р. Федеральні збори обрали президентом країни лідера опозиції **Вацлава Гавела**.

В Угорщині демократична революція теж відбувалася в мирний спосіб. Конференція угорської соціалістичної робітничої партії ухвалила програму стабілізації економіки та скорочення зовнішньої заборгованості. У країні поширювалася гласність, почали виникати нові партії, групи, рухи. Старі політичні партії поновили свою діяльність, були створені нові – Угорський демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД) та ін.

Улітку 1989 р. розпочалися перемовини між УСРП, громадськими організаціями та опозиційними партіями. Була досягнута домовленість про те, що парламентська система має спиратися на багатопартійність.

У 1989 р. парламент Угорщини прийняв демократичні закони: про право громадян на створення об'єднань і асоціацій, про проведення мітингів і зборів, про референдум, про президента республіки та вибори. У день початку народної революції – **23 жовтня 1989 р.** – Державні збори Угорщини ухвалили зміни до конституції країни. Відтоді держава стала називатися Угорською Республікою, яку очолює президент, обраний парламентом. 25 березня 1990 р. в Угорщині вперше за 45 років відбулися вільні парламентські вибори.

Болгарія була найнадійнішим союзником СРСР в 1960–1980-х роках. Тривалий час при владі там був **Тодор Живков**.

Улітку 1989 р. становище різко загострилося. У країні з'явився дефіцит товарів, прогресувала інфляція. Живков, оголосивши «перебудову», поступово втрачав важелі управління державою.

У вищому керівництві країни назрівав конфлікт. Член політбюро ЦК БКП, міністр закордонних справ

Тодор Живков

П. Младенов 24 жовтня 1989 р. надіслав листа Т. Живкову, у якому висловлював незгоду з його стилем і методами роботи. 10 листопада керівництво БКП примусило Т. Живкова піти у відставку.

У країні створювалися нові партії, організації, рухи. Незабаром БКП перейменували на Болгарську соціалістичну партію (БСП).

7 грудня 1989 р. був заснований Союз демократичних сил (СДС), який проголосив ідею розбудови Болгарської держави на принципах демократії та приватної власності. Керівником СДС став Ж. Желев.

1 серпня 1990 р. Великі національні збори висунули кандидатуру **Желю Желева** на посаду Президента Болгарії, а після виборів **19 січня 1992 р.** він став першим всенародно обраним президентом країни.

У Румунії революція відбувалась із застосуванням військової сили. Це було пов'язано з існуванням у цій країні тоталітарного режиму Н. Чаушеску, який створив для його захисту потужний апарат репресій та всеосяжного контролю за думками й повсякденними діями людей. Будь-які прояви опозиційних настроїв, вільнодумства переслідувалися.

Перші сигнали про початок опору тоталітарному режимові надійшли з Трансільванії, де у великому промисловому центрі — м. Тімішоарі — влада репресувала реформаторського пастора Л. Текеша (угорця за національністю). Під час кривавих подій 16–17 грудня 1989 р. у Тімішоарі загинули понад 100 осіб та більш як 200 було поранено. Трагедія збурила всю країну. Повсюди розпочалися страйки, очолені лідерами Румунського демократичного фронту. Чаушеску негайно припинив свій візит до Ірану. Повернувшись до країни, диктатор спробував виступити перед багатолюдною маніфестацією на Палацовій площі в Бухаресті. Його зустріли свистом і градом каміння, він наказав відкрити вогонь по маніфестантах.

Того ж дня диктаторське подружжя втекло зі столиці на гелікоптері. Після цього професор Бухарестського політехнічного інституту **Петру Роман** (згодом прем'єр-міністр), який знаходився серед демонстрантів, проголосив із балкона того ж будинку: «Сьогодні, **22 грудня 1989 р.**, диктатуру Чаушеску повалено. Проголошуємо владу народу!» Був сформований Фронт національного порятунку як орган усіх прогресивних сил нації.

Подружжя Чаушеску після тривалих пошуків притулку зупинилось у м. Тирговіште. У військову частину, де воно переховувалося до 25 грудня, прибули судді, яким було доручено провести судовий процес над диктатором та його дружиною.

Судові засідання транслювалися по телебаченню. Суд оголосив найвищу міру покарання — смертний вирок. Однак засуджені не були страчені призначеними для цього виконавцями. Ненависть до диктатора була настільки великою, що, коли Н. Чаушеску та його дружину вивели на подвір'я, військовики, що там перебували, відкрили по них вогонь...

Декретом ради Фронту національного порятунку від 29 травня 1990 р. Соціалістична Республіка Румунія отримала назву Румунія.

Палац уряду в Бухаресті

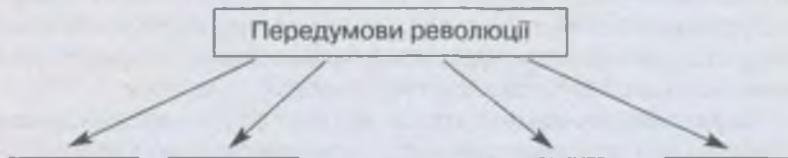
ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Назвіть характер демократичних революцій наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років.
2. Як вплинула «перебудова» в СРСР на розгортання революційних процесів у Східній Європі?
3. Якими були наслідки демократичних революцій?
4. Назвіть результати засідань «круглого столу» в Польщі.
5. Які події стали приводом до розгортання революції 1989 р. в Румунії?

ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ

Визначте основні передумови революцій у країнах Центральної та Південно-Східної Європи наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років.

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ

1. Чому «Солідарність» стала головною опозиційною силою тоталітарному режимові?
2. У чому полягає цінність досвіду проведення реформ у Польщі?
3. Який існує взаємозв'язок між подіями 1956 і 1989 рр.? У чому їх принципова відмінність?
4. Чому, на вашу думку, революційні події в Румунії в грудні 1989 р. мали такий жорстокий, кривавий характер?

РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ

Із статті в газеті «Адеверул», друкованому органі ради Фронту національного порятунку

Усякий румун знає, що в ті дні (грудень 1989 р. — Авт.) й незадовго перед початком революційних подій людей хвилювало насамперед, де дістати ліки, їжу, як обігріти оселю. Чому ж сьогодні ми боїмося визнати, що за диктатури Чаушеску ми чудово пристосувалися до подвійного способу думати, діяти й говорити не те, що думаємо. Проте не могли пристосуватися до життя без їжі, ліків, тепла? Ми погодилися замінити думки ідеологією, але не могли погодитися замінити їжу голодом. У цьому й полягає пояснення причин революції: люди, які більше за всіх потерпали від злиднів і зубожіння, з найменшими матеріальними можливостями, з найбільшими турботами та проблемами, саме вони гостріше відчули необхідність припинення цього знущання над народом. І під танки кидалися не ті, хто зрозумів банкрутство марксистсько-ленінської ідеології, а ті, хто через цю ідеологію став економічним банкрутом.

- Які причини революції 1989 р. в Румунії автор статті вважає найголовнішими?
- Які верстви населення в «соціалістичній» Румунії, на вашу думку, були «економічними банкрутами»?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- **Лютий–квітень 1989 р.** — засідання «круглого столу» у Польщі
- **Листопад–грудень 1989 р.** — «оксамитова» революція в Чехословаччині
- **22 грудня 1989 р.** — утеча подружжя Чаушеску зі столиці; повалення диктатури клану Чаушеску; формування Фронту національного порятунку

§ 20 / Політичні, економічні та соціальні трансформації посткомуністичного суспільства

- *Пригадайте, які революційні події відбувались у країнах Східної Європи.*

1. Трансформації в країнах Східної Європи.

Після революцій у країнах Східної Європи сформувалася дієва багатопартійна структура. Часом хаотична в деяких країнах, вона стала, однак, беззаперечною реальністю, незважаючи на те, що демократична традиція тут була обмежена або зовсім не існувала. Дуже важливо, що після краху тоталітарного соціалізму затвердився конституційно-парламентський механізм зміни влади. За роки, що минули, така зміна відбулася в ряді країн уже декілька разів. У країнах регіону були створені демократичні правові державні установи.

У соціально-економічній сфері останнім часом відбувається масовий перерозподіл власності, створено необхідні умови для розвитку приватного сектора, що навіть змінило вигляд східноєвропейських країн, їхніх столиць і міст. Темпи приватизації були набагато вищими в Польщі, Словенії, Угорщині, вищі й економічні показники цих країн, реформи набули тут більш послідовного та радикального характеру, дали багато позитивних наслідків.

Темпи переходу до ринкової економіки в Румунії, Болгарії, Союзній Республіці Югославія, Македонії, Боснії та Герцеговині були надто повільними. Управлінська некомпетентність, реформістська та економічна неспроможність колишніх комуністів у новій подобі, їхні політичні прорахунки призвели до різкого зростання безробіття, посилення інфляції, зниження життєвого рівня населення в цих країнах у 90-х роках ХХ ст. Проте на початку ХХІ ст. і в них відбулися зміни на краще. Болгарія та Румунія стали членами ЄС та НАТО, на черзі до вступу в ці організації були Хорватія та Македонія.

Отже, проведення ринкових реформ і приведення законодавства до європейських стандартів, формування громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи дали позитивні результати.

У Чехословаччині трансформаційні процеси привели до утворення незалежних Чеської та Словацької республік.

Формальним приводом до розпаду Чехословаччини стали результати парламентських виборів 5–6 липня 1992 р. У Чеській Республіці найбільшу кількість голосів виборців здобула Громадська демократична партія (ГДП), очолювана В. Клаусом. У Словаччині 37,2 % виборців підтримали Рух за демократичну Словаччину (РДС) В. Меч'яра.

Одразу ж після підбиття підсумків виборів за ініціативою ГДП відбулися перемовини В. Клауса та В. Меч'яра. Обидва вони згодом сформували та очолили

уряди відповідно Чехії та Словаччини. В угоді прем'єри висловилися за цивілізований, культурний процес розділення федерації.

Відповідно до пропорції населення (2 : 1) були мирно розділені майно, фінанси, інші цінності. 25 листопада 1992 р. Федеральні збори ухвалили конституційний закон про розділення Чехословацької федерації.

Чехословачина як єдина держава припинила існування 31 грудня 1992 р. У новий 1993 р. увійшли дві нові самостійні держави — *Чехія* та *Словаччина*.

Президентом Чеської Республіки став *Вацлав Гавел*. Уряд очолив В. Клаус. Населення країни становило 10,3 млн мешканців.

Нинішнє становище Чехії характеризується політичною стабільністю, розвиненою промисловістю, інтегруванням у світове співтовариство.

У 1997 р. на саміті в Мадриді керівники країн НАТО прийняли рішення про членство Чехії в цьому альянсі. Економічні успіхи дали можливість Чеській Республіці ввійти до «клубу багатих», як називають Організацію економічного співробітництва і розвитку, що об'єднує найбільш розвинені країни світу.

Словаччина також вступила до ЄС та НАТО.

Перехід від комуністичного до демократичного устрою мав найбільшу специфіку в Югославії. Ця країна, керівником якої з 1945 до 1980 рр. був Й. Б. Тито, відрізнялася від інших держав Центральної та Східної Європи конфедеративним устроєм, за яким союзні республіки та автономні краї, що входили до складу держави, мали значні права, а також самоврядуванням підприємств. Після смерті Й. Б. Тито в 1980 р. відцентрові тенденції посилились. У країні не залишилося стабільного керівництва: найвищі посади в державі заміщувалися по чергово строком на один рік представниками всіх республік і країв. Національні проблеми стали віссю політичного життя Югославії.

26 червня 1991 р. *Словенія* та *Хорватія*, кожна окремо, проголосили свою повну незалежність. Федеральна влада в Белграді оголосила ці акти незаконними. Введенням військ на території цих країн вона сподівалася запобігти відокремленню двох колишніх союзних республік. Однак у Словенії югославські війська наразилися на рішучу відсіч. Нова держава змогла захистити свою незалежність.

Події в Хорватії набули драматичного характеру, оскільки в країні мешкала значна сербська меншина (600 тис.), яка компактно проживала в Сербській Країні та Східній Словенії. Сербське населення виступило за приєднання цих територій до Сербії, проголосивши республіку *Сербську Країну*. Для припинення етнічного конфлікту до країни були введені війська ООН — міжнародні миротворчі сили. У конфлікт втрутилось і Європейське Співтовариство. Його члени в **січні 1992 р.** вирішили визнати всі нові держави, які забажали б вийти зі складу Югославії. У 1995 р. хорватська армія провела успішну операцію «Буря», унаслідок якої республіка Сербська Країна була ліквідована, а значна частина сербів стала біженцями. У 1997 р. Хорватія на перемовинах домоглася суверенітету й над Східною Словенією.

Македонія здобула незалежність шляхом референдуму у вересні 1992 р., уникнувши воєнної конфронтації. Після здобуття незалежності Словенією, Хорватією й Македонією парламент Боснії та Герцеговини проголосив незалежність своєї країни. СФРЮ вже практично не існувала. У Белграді вирішили створити нову федерацію — *Союзу Республік Югославію (СРЮ)*, яка об'єднала Сербію та Чорногорію (квітень 1993 р.).

Нову державу очолив лідер колишніх комуністів Сербії **Слободан Мілошевич**, ставши Президентом СРЮ.

У 2007 р. стала незалежною *Чорногорія*, вийшовши зі складу СРЮ.

У березні 1992 р. розгорівся етнічний конфлікт у Боснії та Герцеговині. У цій новоутвореній державі проживали три етнічно-релігійні групи: серби (православні), які становили 1/3 населення, хорвати (католики) та серби й хорвати, які сповідували іслам.

За 3,5 роки бойових дій в Боснії та Герцеговині було вбито й поранено десятки тисяч людей, зруйновано сотні міст, населених пунктів, промислових і громадських об'єктів. Кількість біженців і переміщених осіб перевищила 3 млн.

У листопаді 1995 р. в американському м. Дейтоні за міжнародного сприяння був розроблений пакет мирних документів щодо боснійського врегулювання, який був підписаний 14 грудня 1995 р. в Парижі президентом Республіки Сербії С. Мілошевичем, головою президії Боснії та Герцеговини А. Ізетбеговичем і президентом Хорватії Ф. Туджманом.

Згідно з мирною угодою, Боснія та Герцеговина залишалася єдиною державою в її міжнародно визнаних кордонах, однак складалася з двох суб'єктів — Боснійської мусульмано-хорватської Федерації та Республіки Сербської.

Ще одна балканська війна була розв'язана силами НАТО в березні 1999 р. Керівники держав-членів НАТО заявили, що застосування зброї — єдина можливість для припинення «гуманітарної катастрофи» в Косовому, де президент Югославії С. Мілошевич анулював автономію албанської громади та розпочав етнічні чистки проти албанського населення.

Події в Косовому призвели до міжнародної ізоляції С. Мілошевича, підірвали його авторитет у країні. На президентських виборах 2000 р. перемогу здобув лідер опозиції **Воїслав Коштуниця**. У березні 2001 р. Мілошевича було взято під варту, а в липні — передано до Міжнародного суду в Гаазі як воєнного злочинця. Під час введення судового процесу він помер.

Край Косово в березні 2008 р. проголосив незалежність і був визнаний багатьма країнами та міжнародними організаціями.

2. Нова роль центрально- та східноєвропейських держав на міжнародній арені.

Унаслідок демократичних революцій 1989–1990 рр. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи була ліквідована запроваджена радянська модель соціалізму. Нові політичні сили, які прийшли до влади, розпочали демонтаж адміністративно-командної системи та будівництво соціально орієнтованого господарства, правової держави та ліберальної демократії.

На сучасному етапі східноєвропейські країни прагнуть інтеграції з економічними та політичними структурами західноєвропейських країн, насамперед з *Європейським Союзом*.

Серед переваг зближення з ЄС для країн Східної Європи варто відзначити відкритість, лібералізацію переміщення людей, товарів, капіталів. Така співпраця дає можливість східноєвропейським країнам отримати доступ до західно-

Слободан Мілошевич

європейських ринків та інвестицій, важливих джерел валютних надходжень і нових технологій. Співпраця з Європейським Союзом сприяє технологічному оновленню промислових потужностей східноєвропейських країн, збільшенню конкурентоспроможності їхніх товарів, набуттю досвіду сучасного менеджменту та підготовці професійних кадрів.

З політичної точки зору євроінтеграція сприяє зміцненню стабільності демократичної політичної системи та її інституцій, удосконаленню правового поля, приведенню законодавства цих країн до європейських стандартів, забезпеченню прозорості та відкритості в діяльності органів влади.

Водночас країни Східної Європи при вступі до ЄС наражаються на певні ризики: промислова та сільськогосподарська продукція може виявитися неконкурентоспроможною на західних ринках, технології застарілими, а персонал недостатньо підготовленим. Це може призвести на початковому етапі до закриття окремих підприємств, звільнення робітників, погіршення життєвого рівня населення. Проте, якщо країна впевнено стала на шлях ринкових відносин і євроінтеграції, ці труднощі успішно можна подолати, а в наступні роки настане реальне піднесення економіки та покращення умов життя населення.

Інша впливова міжнародна організація, до якої прагнуть вступати східноєвропейські країни, – це *НАТО*. У квітні 1949 р., коли Організація Північноатлантичного Договору була утворена, до її складу входило 10 західноєвропейських держав, а також США та Канада. У 2006 р. членами організації були 26 держав. В останні роки розширення НАТО відбувалося за рахунок країн Центральної та Східної Європи. Оскільки їхні соціально-економічний та політичний рівні різняться, західні країни ведуть диференційовану політику щодо цих держав.

У липні 1997 р. під час зустрічі лідерів НАТО в Мадриді було прийняте рішення про приєднання до цієї організації трьох країн – колишніх учасниць Варшавського договору – Угорщини, Польщі та Чехії. Це відбулося в 1999 р., коли НАТО відзначала 50-річний ювілей. Пізніше членами цієї організації стали Словенія, Словаччина, Болгарія, Румунія. «Зелене світло» на вступ до НАТО отримали Хорватія та Македонія.

Іншою впливовою європейською організацією, до якої входять центральноєвропейські країни, є Вишеградська група, відома також як Вишеградська четвірка – об'єднання чотирьох центральноєвропейських держав: Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. Вона була створена в результаті зустрічі президентів і прем'єр-міністра трьох постсоціалістичних країн – Л. Валенси (Польща), В. Гавела (Чехословаччина) та Й. Антала (Угорщина) 15 лютого 1991 р. в угорському місті Вишеграді, на якій була підписана спільна декларація про прагнення до інтеграції в європейській структурі.

Це об'єднання також називали *Вишеградською трійкою*, або *Вишеградським трикутником*, оскільки спочатку до нього входили лише три країни. Нині цей термін неправомірний, але іноді вживається, незважаючи на той факт, що Чехословаччина як єдина держава припинила існування. Усі члени Вишеградської групи 1 травня 2004 р. вступили до Європейського Союзу.

Ще одна міжнародна організація має назву *Центральна Європейська Ініціатива (ЦЕІ)*. Вона була створена в листопаді 1989 р. в Будапешті під назвою «Квадрагонале» групою країн Центральної та Східної Європи (Італія, Австрія, Угорщина, Югославія) з метою налагодження співробітництва в політичній та соціально-економічній сферах і сприяння на цій основі зміцненню стабільності

та безпеки в регіоні, Створення цього об'єднання мало на меті забезпечити підготовку держав-учасниць до їхнього майбутнього членства в Європейському Союзі.

Після вступу в організацію нових членів, а саме Чехословаччини в 1990 р. та Польщі в 1991 р., відповідно змінювалася й назва — «Пентагонале» і «Гексагонале». Назву «Центральноєвропейська ініціатива» об'єднання одержало в 1992 р. після свого подальшого розширення за рахунок вступу до нього ще трьох держав: Боснії та Герцеговини, Словенії, Хорватії. У 1993 р. до ЦЄІ приєдналася Республіка Македонія, а також Чехія та Словаччина, що утворилися внаслідок розпаду ЧРСР. У 1996 р. організація розширилася за рахунок вступу Албанії, Білорусі, Болгарії, Румунії, України, Молдови.

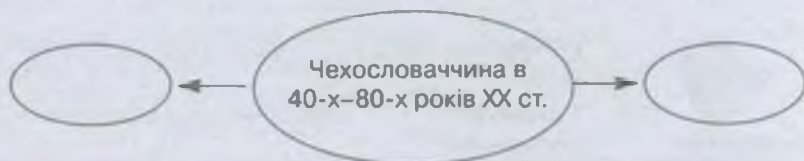
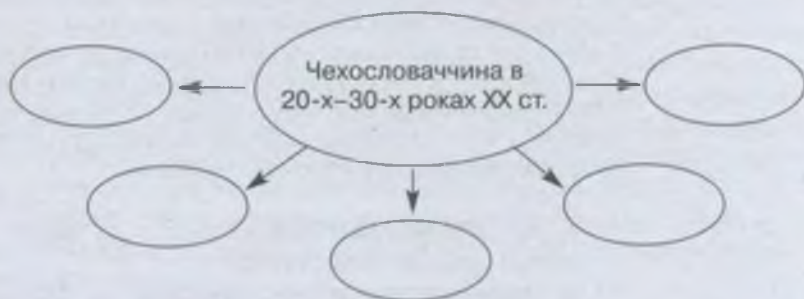
Нині до ЦЄІ входять 16 країн — Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Італія, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Хорватія, Чехія.

1. Які економічні реформи відбулися в країнах Центральної Європи в 90-х роках ХХ ст.?
2. Коли і за яких умов ці країни вступили до ЄС та НАТО?
3. Як відбулося роз'єднання Чехословаччини в 1992 р.?
4. Які особливості розвитку Чехії та Словаччини після 1992 р.?
5. Які югославські республіки першими проголосили незалежність?
6. У яких із них спалахнули війни?
7. До яких міжнародних організацій входять країни регіону?

1. Складіть таблицю та запишіть у ній, на які держави розпалася Югославія.
2. Що, на вашу думку, означають ці схеми? Заповніть їх.

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ

1. Чому революція 1989 р. в Чехословаччині отримала назву *оксамитова*? Якими були її наслідки для демократизації країни?
2. У чому полягають відмінності розвитку Румунії після революції 1989 р. від розвитку Чехії, Польщі, Угорщини в той же період?
3. Проаналізуйте причини балканських воєн наприкінці ХХ ст.
4. У який спосіб, на вашу думку, можна припинити балканські конфлікти?

РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ

Із статті Б. Варги «Балканська рапсодія»

За останні десять років Балкани перетворилися на справжній стадіон, де відбувається чемпіонат за першість у світовому політичному лідерстві.

Багато міжнародних політичних оглядачів пророкували третю світову війну в тому разі, коли б Північноатлантичний альянс (НАТО) уперше за історію свого існування напав на одну із суверенних держав, члена-засновника ООН, до того ж у процесі інтеграції Європи. Однак цього аж ніяк не могло статися. Чому? А тому, що після «холодної війни» нікому стало воювати. Це добре усвідомлювали великі держави, політично сильні гравці.

Спершу програв — розпався східний блок. За ним настала черга комуністичної та тоталітарної ідеологій.

Правила поділу колишньої Югославії диктував Захід. Керуючись власними зразками демократії, насамперед гіперболізованим правом на національне відродження народів, які в період правління Й. Б. Тито були з'єднані в один «югославський етнітет». Ідеться про низку конфліктів на міжетнічному чи міжрелігійному ґрунті. Зосередимося на іншому: на Косовому та війні між НАТО та СР Югославією.

Правила порушили всі, незалежно від «політичної правоти» кожної зі сторін. Слободан Мілошевич надто сильно утиснув права албанців, скасувавши їхню автономію. Албанці порушили закони Республіки Сербії та основні засади демократії, намагаючись за допомогою зброї здійснити амбітне прагнення створити незалежну державу в Косовому. Відповідно, НАТО під патронатом впливових США бомбардуваннями втрутилася у внутрішню проблему СР Югославії, порушивши основні принципи дипломатії. Про те, хто скільки нагрівив, поки що не йдеться. Була війна, яку програли всі. Незалежно від того, чи деяка частина країн-учасниць конфлікту вдовольнила свої територіальні та економічні інтереси, чи ні. Принципи, яких дотримувалася Європа після Другої світової війни, було остаточно зневажено 24 березня 1999 року.

- Чи погоджуєтеся ви з думкою автора, що під час косовського конфлікту «правила порушили всі»?
- Чи правий автор у своєму твердженні, що «правила поділу колишньої Югославії диктував Захід»?
- Чому автор пише: «Була війна, яку програли всі»?

- **26 червня 1991 р.** — проголошення незалежності Словенії та Хорватії
- **1 січня 1993 р.** — створення двох суверенних держав — Чехії та Словаччини

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

Тема 6

**РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ
КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ
ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ —
НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

§ 21 / Ліквідація колоніалізму¹, створення та розвиток незалежних держав

- Пригадайте, які країни Азії були колоніями до Другої світової війни.
- Пригадайте, які форми має національно-визвольний рух.

1. Розпад колоніальної системи. Етапи деколонізації.

Закінчення Другої світової війни стало новим етапом у житті народів Азії та Африки. У ХХ ст. колоніалізм в основному вже вичерпав себе. По-перше, економічно розвиненим європейським державам, насамперед Великій Британії, стало зрозуміло, що набагато вигідніше вивозити свої капітали до країн Азії та Африки для будівництва промислових і сільськогосподарських підприємств, оскільки там наявна велика кількість дешевої робочої сили, джерел сировини та енергоносіїв, а також немає необхідності витратити великі кошти на охорону навколишнього середовища, як у країнах Європи.

У колоніальних країнах були закладені основи гірничодобувної промисловості, запрацювала система постачання сировини в Європу в обмін на промислові товари та сформувалася місцева буржуазія, що могла контролювати цю діяльність за участю й під керівництвом європейського капіталу. Інша причина була політичною. Зміни в політичному устрої країн Західної Європи, рух до демократії виявилися несумісними з існуванням колоній, які були фактично відірвані від суспільства. Отже, європейським країнам стало не вигідно утримувати колонії. Водночас у країнах Азії та Африки виникли умови для посилення національно-визвольного руху. Серед чинників, що сприяли цьому процесові, було прагнення національної буржуазії посісти панівне становище у своїх країнах, зростання ролі інтелігенції та робітничого класу, створення нових політичних партій та організацій.

Процес деколонізації, тобто ліквідації колоніального володарювання й надання політичної незалежності народам, розтягнувся на кілька десятиріч. Його можна поділити на три етапи.

Перший етап (1945–1955) розпочався революціями у В'єтнамі та Індонезії. Їхні колишні метрополії — Франція та Голландія, — відновивши власну державність після нацистської окупації, спробували повернути панування над цими країнами, але в багаторічній кровопролитній війні зазнали поразки. Лаос, який у жовтні 1945 р. проголосив незалежність, знову був окупований Францією та виборів свободи лише в 1954 р. разом із Камбоджею.

¹ Колоніалізм — політика, яка передбачає загарбання та підкорення іншої країни.

Інакше повелися англійці зі своїми колоніями в Азії, які вимагали незалежності. Лейбористський уряд підтримав національні сили залежних країн, надавши їм усю повноту влади. У 1947 р. були створені незалежні уряди в Індії та Пакистані, у 1948 р. — у Бірмі, Ізраїлі та Цейлоні. Протягом першого етапу деколонізації виникли 15 суверенних держав із населенням 1,2 млрд.

Другий етап (середина 1950-х — кінець 1960-х років) був більш організованим і планомірним щодо питань про надання незалежності колоніям. Велика Британія вчасно подбала про додаткову підготовку управлінських, військових кадрів, лікарів, аби не допустити хаосу в нових державах і зберегти в них свій вплив. Для цього колонізатори досить часто йшли на контакт із керівниками національно-визвольних рухів. У той період незалежність здобули 7 країн Азії, 37 — Північної та Екваторіальної Африки.

Особливе значення мав 1960 р., коли Генеральна Асамблея ООН за ініціативою СРСР прийняла *Декларацію про надання незалежності колишнім колоніальним країнам*. У «Рік Африки» 17 країн одразу стали незалежними. Тільки у випадку з Алжиром Франція використала всі сили й засоби, щоб перешкодити їй здобути незалежність. Протягом 1954–1962 рр. вона вела колоніальну війну, що була пов'язана з більшою інтегрованістю двох економік, а також зі знайденими в Алжирі родовищами нафти. Лише в 1962 р. завдяки підтримці світової громадськості та ООН Алжир став незалежним.

На *третьому етапі* (перша половина 1970-х років) було ліквідовано залишки колись могутніх колоніальних імперій. У 1975 р. розпалася остання з них — португальська, надавши незалежність Анголі, Мозамбіку, Сан-Томе і Принсіпі. До середини 1990-х років 11 країн Південної Африки здобули державний статус. Більшість африканських країн зберегла тісні зв'язки з колишніми метрополіями. Багато з них уходять до Британської та Французької співдружності націй. Прихід до влади в Південно-Африканській Республіці нового уряду, який розпочав ліквідацію расистської системи, зумовив надання в 1990 р. незалежності *Намібії* — останній колонії в Африці.

2. Шляхи розвитку незалежних держав Сходу.

Перед народами молодих країн, які звільнилися, постали завдання становлення та зміцнення політичної незалежності, завоювання економічної самостійності, проведення соціальних реформ, розвитку освіти та культури. Вирішення цих завдань супроводжувалося гострим протиборством між різними політичними силами.

Деякі країни Азії та Африки, зазнаючи постійного тиску з боку СРСР, який прагнув розширити свій геополітичний вплив, обрали «соціалістичну орієнтацію». Серед них — Ангола, Алжир, Гвінея-Бісау, Ефіопія, Мозамбік, Південний Ємен та ін. Для них характерна наявність державного сектору, централізоване регулювання економіки, насильницьке кооперування, створення авторитарних політичних структур із суттєвим обмеженням громадянських свобод, орієнтація на східний блок. У 1980-і роки майже всі країни, що обрали соціалістичний шлях розвитку, охопила глибока політична криза. На межі 1980–1990-х років вони стали на шлях економічної та політичної лібералізації, офіційно відмовилися від ідеології марксизму-ленінізму.

У перші роки незалежності більшість країн Сходу переживала економічні труднощі, пов'язані зі слабкістю національних економік, зорієнтованих на видо-

бування сировини та виробництво напівфабрикатів, демографічним бумом, нерозвиненістю інфраструктури та нерівноправним міжнародним поділом праці.

Однак, незважаючи на всі ці проблеми, більшість країн Азії та деякі країни Африки в другій половині ХХ ст. перетворилися з переважно аграрних на аграрно-індустріальні, а деякі навіть стали передовими індустріальними державами.

3. Нові індустріальні держави Сходу.

Феноменом трьох останніх десятиріч став вихід на передові позиції у світовій економіці нових індустріальних країн Сходу, які відіграють дедалі більшу роль в економічних процесах сучасності.

Темпи економічного зростання Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу та Сінгапуру, яких іще називають «азійськими драконами», у 1970–1980-х роках були чи не найвищими у світі й становили 8–10 % на рік. Це дало їм можливість стати передовими державами.

Сучасна Південна Корея може слугувати моделлю для багатьох країн, що розвиваються. Кілька десятиріч тому вона вважалася відсталою. Нині її економіка посіла 11 місце у світі. Конкурентоспроможність південнокорейських товарів пояснюється не тільки їх якістю, а й нижчою собівартістю та високою продуктивністю праці.

Високі темпи економічного розвитку, величезний потенціал Південної Кореї перебувають у суперечності з авторитарним режимом управління. Сильна авторитарна влада кілька років тому була послаблена внаслідок енергійного протесту населення, особливо — бунтівного студентства. Це відіграло певну роль у вимушеному переході влади до демократичних форм правління. Визнання ролі опозиції та введення багатопартійної системи сприяли змінам у політичній структурі, формуванню громадянського суспільства. Політичні перетворення, попри фінансову кризу середини 1990-х років, зумовили зростання корейської економіки.

За останні десятиріччя Сінгапур досяг вражаючих економічних успіхів. Він перетворився на виробника високотехнологічних товарів, зокрема дисківодів для комп'ютерів, став центром нафтохімічної та фармацевтичної промисловості.

Сучасний аеропорт Ічон у м. Сеулі.
Південна Корея

Тайбей — найбільше місто
Тайваню

Сінгапур — нова індустріальна країна

За обсягом транспортування нафти Сінгапур посідає третє місце у світі. Країна є одним із найбільших світових кредиторів. Із населенням майже 3 млн осіб Сінгапур має резерви іноземної валюти до 60 млрд доларів США. Важливою частиною економіки є зовнішня торгівля. Великі прибутки дає іноземний туризм (до 5 млн туристів на рік). Сінгапур — один із найбільших портів у світі. Сінгапурці (переважно китайці) вважають свою країну центром нового світу, столицею регіону, що найдинамічніше розвивається.

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Які чинники вплинули на розпад колоніальної системи?
2. Чому 1960 р. називають «Роком Африки»?
3. Яка африканська країна та коли здобула незалежність останньою?
4. Назвіть країни, що свого часу обрали «соціалістичну орієнтацію».
5. Які країни й чому називають *новими індустріальними країнами Сходу*?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Проаналізуйте процес деколонізації. Заповніть таблицю:

Етапи	I	II	III
Дати			
Регіони			
Країни (рік визволення)			

2. Заповніть таблицю:

Нові індустріальні країни Сходу

«Перший ешелон»	
«Другий ешелон»	

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПИ**

1. Чим відрізнялася політика Великої Британії та Франції щодо їхніх колоній у повоєнний час?
2. Поясніть феномен нових індустріальних держав Сходу. Чому їх назвали *азійськими драконами*?
3. Що означає термін *соціалістична орієнтація*?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Практична робота
Прочитайте уривок.

З книжки «Україна — 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку»

На відміну від безумовно важливого для України шляху інтеграції до Європейського Союзу, який за найоптимістичнішими підрахунками може розтягнутися на 10–15 років, відносини з країнами Сходу можуть бути корисними нам уже сьогодні. Налагоджуючи взаємовигідні економічні відносини з такими країнами, як Туреччина, Єгипет, Пакистан та іншими, Україна має змогу, з одного боку, дати можливість реально працювати економіці, оскільки в цих країнах є потреби в наших товарах, а з іншого — зміцнити свій міжнародний авторитет як держави, що бере активну участь у світових процесах.

Для України вкрай важливо забезпечити себе альтернативними джерелами постачання енергоносіїв і мати власні ринки збуту товарів, які в цьому регіоні ще можуть витримати конкуренцію з іншими країнами. Водночас Україна може тут виступити посередницею в економічних зв'язках Центральної й Західної Європи та Сходу.

Зацікавленість в активізації економічної взаємодії з Україною мають практично всі країни Азійсько-Тихоокеанського регіону. Нині можна визначити два принципові підходи цих країн до розвитку торгово-економічного та науково-технічного співробітництва з нашою державою.

1. Японія, Південна Корея та «азійські тигри» вбачають в Україні ринок збуту своєї високотехнологічної продукції, що користується значним попитом навіть за умов низької платіжної спроможності більшості українських споживачів. Зі свого боку, ці країни зацікавлені в імпорті української сировини, що робить для них український ринок іще привабливішим.

2. КНР, Індія, В'єтнам та інші країни Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), які традиційно були орієнтовані на споживання промислової продукції колишнього СРСР, насамперед убачають в Україні джерело сучасних технологій та машинотехнічної продукції військового та цивільного призначення. Ця група країн також зацікавлена в експорті в Україну своїх товарів широкого вжитку в обмін на технології та сучасну техніку.

Досвід, у тому числі й негативний, української співпраці із зазначеними вище двома групами країн свідчить: тільки за умов правильного врахування стратегічних підходів азійських партнерів Україна спроможна побудувати життєздатну систему відносин з країнами АТР, що має забезпечити її національні інтереси.

- Чому для України важливо розвивати відносини з країнами Сходу?
- Який напрям співробітництва з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону є найперспективнішим?

- **1960 р.** — «Рік Африки»
- **1990 р.** — здобула незалежність Намібія — остання колонія в Африці

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

• Пригадайте, яку участь брала Японія у Другій світовій війні?

1. Повоєнне реформування країни.

Генерал Д. Макартур та імператор Хірохіто. м. Токіо, 1945 р.

Після припинення воєнних дій на Далекому Сході та підписання Акта про безумовну капітуляцію Японії 2 вересня 1945 р. її територію окупували американські війська, що виступали від імені всіх союзних держав. Верховна влада в країні перейшла до рук американської окупаційної армії, яку очолював генерал Д. Макартур.

Американська адміністрація зробила дуже багато для ліквідації японського милітаризму та *впровадження конституції*, що набула чинності з **3 травня 1947 р.**, проведення прогресивних реформ, які усунули середньовічні пережитки та спрямували країну на шлях буржуазно-демо-

кратичного розвитку. За новою конституцією влада імператора мала декларативний характер — її обмежили статусом «символа держави та єдності нації».

Завдяки аграрній реформі 1946–1949 рр. у Японії було ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Держава викупила в багатіїв і продала селянам 80 % усіх сільськогосподарських угідь. Отже, збільшився внутрішній ринок Японії. Крім того, серйозної структурної перебудови зазнала вся економічна система країни. Була успішно здійснена й реформа податкової системи, системи освіти.

2. Японське «економічне диво».

Японія вийшла з війни зі зруйнованою промисловістю, зубожілим сільським господарством і практично не маючи запасів паливно-сировинних ресурсів (за винятком кам'яного вугілля), та вже наприкінці 1960-х років посіла друге місце в капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва, а на початку 1970-х років — і за обсягом ВВП. Протягом 1955–1973 рр. темпи зростання японської економіки були найвищими у світі — майже 11 % на рік. Це явище отримало назву японського «економічного дива».

Великого значення для розвитку Японії набули реформи, проведені під керівництвом американських окупаційних властей.

Важливу роль у повоєнній відбудові японської промисловості відіграли також щедрі доларові «ін'єкції» США, які під час війни в Кореї (1950–1953), а потім у В'єтнамі (1964–1973) використовували потужності японських підприємств і допомагали будувати нові.

Сільська ферма на околиці м. Токіо, 1940-і роки

Ці кошти, а також внутрішні накопичення капіталу дали змогу Японії повністю оновити обладнання в промисловості та створити принципово нові види виробництва. У цьому полягала ще одна важлива причина швидкого економічного розвитку Японії.

У 1960 р. правлячою ліберально-демократичною партією був запропонований план подвоєння національного прибутку («план Ідзангі»), розрахований на 10 років. Згідно з ним, Японія мала посісти провідні місця у світі в кількох галузях промисловості, значно підвищити якість своїх товарів, налагодити їх випуск у такій кількості, що дасть змогу отримувати великі прибутки за рахунок експорту. Щоб реалізувати план, його ініціатори різко знизили податки та ставки банківського кредиту, тобто розміри відсотків, що їх сплачують бізнесмени за отриману позику. Завдяки цьому зросла ділова активність підприємців, які охоче розширювали виробництво, прискорюючи в такий спосіб здійснення японського «економічного дива».

Важливо також зазначити, що інтенсифікація праці в сільському господарстві вивільняла робочі руки, необхідні для реалізації плану в промисловості, що сприяло швидким економічним перетворенням у країні. Крім того, японці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття й оригінальні технології, вони вміло пристосовували їх до своїх можливостей, отримуючи величезні прибутки.

Поза сумнівом, велике значення мало й те, що Японія не витратила великі кошти на оборону. Витрати на «сили самооборони», які лише наприкінці 1960-х років зросли до 247 тис. військовослужбовців, не перевищували 1 % бюджету. Упродовж повоєнних років японські робітники працювали більше та значно інтенсивніше, ніж у багатьох інших країнах, за досить скромну винагороду. Лише наприкінці 1980-х років заробітна плата японців досягла рівня розвинених країн (19,5 доларів за годину в 1988 р.). Працелюбність і дисциплінованість стали традиційними в японському суспільстві, де мірилом людської гідності є не багатство, а сумлінне ставлення до праці та навчання.

Японію вирізняє висока ефективність державного регулювання економічного розвитку, високий ступінь координації зусиль між державою та приватним бізнесом на стадії вироблення принципових рішень з економічних питань, що полегшує їх практичну реалізацію.

Швидкі темпи промислового розвитку змусили японців переглянути зовнішньоекономічний курс. До середини 1960-х років японський уряд здійснював політику обмеження доступу іноземних товарів на внутрішній ринок і сприяння національній буржуазії у вивезенні товарів

Штучний острів Хашима, де видобували вугілля з морського дна. 1974 р.

Токіо — один із найбільших фінансових центрів світу

(протекціоністська політика). Однак це викликало зворотні дії інших країн. Тому починаючи з 1964 р. японський уряд розпочав лібералізацію зовнішньої торгівлі.

Активна участь у міжнародній торгівлі відразу дала добрі наслідки. Дешеві японські товари заповнили світовий ринок. За лічені роки в декілька разів збільшилися золоті та валютні резерви країни. Японські бізнесмени почали фінансувати промисловість в інших країнах. Особливо активно вкладалися кошти у видобування сировини, щоб забезпечити нею японську промисловість.

У Японії будувалися спільні з іноземцями підприємства. Деякі японські та іноземні фірми об'єднувалися. Розташована на Далекому Сході, Японія стала невід'ємною частиною західної економічної системи.

3. Внутрішня та зовнішня політика Японії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Культурологи порівнюють японський національний характер з очеретиною, яка згинається під поривами вітру, зливи, бурі, а потім випрямляється. Японський народ протягом століть переживав і нині переживає стихійні лиха: руйнівні землетруси, повені, цунамі тощо. Він навчився терпляче долати перешкоди, труднощі лише загартувували волю людей. Усі ці риси національного характеру — мужність, терпіння, гнучкість — яскраво проявилися в останні десятиріччя.

Умови розвитку японської економіки в 1970-і роки докорінно змінилися. Зміни були започатковані кроками американського уряду щодо захисту долара («два шоківі удари Ніксона»). Японія змушена була піти на різке підвищення курсу єни, перейти до її «плавання». Конкурентоспроможність японських товарів на зовнішніх ринках значно знизилася. У середині 1970-х років розпочалася енергетична криза, спричинена підвищенням ціни на нафту майже в 5 разів. «Нафтовий шок» став поштовхом до економічної кризи, яка охопила більшість розвинених держав. Зниження промислового виробництва в Японії в ті роки дорівнювало 19,3 %, тоді як у США — 13,5 %, ФРН — 11,2 %.

м. Ніхонбаші.
Вежа Мітсуї. 2007 р.

Наслідком кризи стало розроблення нової стратегії розвитку японської економіки. Ставку було зроблено на енерго- та матеріалозбережні технології.

У ці роки розпочалося широке застосування електронно-управлінських засобів у промисловості та сфері послуг. Технотроніка, мехатроніка, інформатизація почали визначати практичну діяльність корпорацій. Ці поняття означали першочергове виготовлення та застосування роботів-маніпуляторів, верстатів із числовим програмним управлінням, розвиток інформаційної індустрії. Електронні фірми Японії, що випускають мікропроцесори, контролюють 60–90 % світового ринку окремих їх видів. Від середини 1980-х років Японія потіснила США з позицій провідного виробника найсучасніших інтегральних схем, різних видів лазерів, оптичних волокон тощо.

Перебудова структури економіки в 1990-і роки проходила також у напрямі зростання ролі інформаційних технологій та реалізації концепції побудови в країні суспільства, головним пріоритетом якого будуть нові знання й інформація. Японія стала світовим лідером у розвитку галузей, що пов'язані з новітніми технологіями виробництва, використанням передових досягнень науки. Безумовно, японська економіка має свої слабкі місця, зокрема це значний державний борг, високі податки (податок з доходу становить 65 % і є найвищим у світі), значне державне втручання в економічні процеси. Однак вона має найважливішу перевагу: уміє швидко адаптуватися до умов, що змінюються. Ця обставина неодноразово допомагала країні долати труднощі як в попередні роки, так і після руйнівного землетрусу навесні 2011 р., що призвів до катастрофи на атомній електростанції «Фокусіма»

У політичній сфері ситуація в країні стабільна. Правляча ліберально-демократична партія, як і країна в цілому, уміє пристосовуватися до нових умов.

На зовнішньополітичній арені Японія прагне налагоджувати рівноправні та взаємовигідні відносини з усіма країнами світу. Її головним стратегічним партнером упродовж усіх повоєнних років залишаються США.

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Яке значення мали повоєнні реформи для подальшого розвитку Японії?
2. Як змінилася державна влада в Японії за конституцією 1947 р.?
3. Назвіть основні наслідки японського «економічного дива».
4. Чому Японії довелося змінити економічну стратегію в 1970–1980-х роках?
5. Яка держава й чому є головним стратегічним глобальним партнером Японії?

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПИ**

1. Як ви розумієте твердження: «У 1960-і роки Японія була майстернею світу, а в 1980-і перетворилася на конструкторське бюро світу»?
2. Які риси національного характеру допомогли японцям досягти сучасного розвитку країни?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Практична робота
Прочитайте уривок.

З книжки «Сто великих правителів ХХ століття»

24 лютого 1989 р. в Токіо відбулося пишне поховання 124-го японського імператора, який перебував на престолі 62 роки й помер 7 січня 1989 р. у 87-річному віці. У церемонії взяли участь представники 163 країн, серед яких були 55 глав держав та 11 прем'єр-міністрів.

Поховання відбулося на 48-й день після смерті Хірохіто, щоб його душа, відповідно до стародавніх синтоїстських вірувань, набула образу Бога. Разом із труною до погребальної камери поклали спеціальний ящик із 100 «улюбленими речами» імператора. Серед них були мікроскоп і список «зірок» улюбленої Хірохіто національної боротьби сумо.

Газета «Japan times» у ті дні писала: «Зі смертю Його Величності імператора закінчилася найдовша й найдраматичніша ера японської історії. Ера Сьова (так називали роки правління імператора Хірохіто. — Авт.)

зробила сучасну Японію такою, якою вона стала нині. Практично жодний поворотний момент цього винятково складного та насиченого періоду неможливо уявити без покійного імператора. Війна і мир. Криза і процвітання... у Японії багато що змінилося, а імператор залишився».

У перші повоєнні роки під контролем американської окупаційної влади проводився курс на викорінення головних проявів мілітаризму та на розвінчання міфу про «божественне» походження імператора. Звертаючись по радіо до народу з новорічним привітанням 1 січня 1946 р., імператор Хірохіто змушений був зректися ідеї свого «божественного» походження. В японській літературі його промову називають «нінген сенген» — «декларація людини». Однак у квітні 1946 р. штаб генерала Д. Макарура отримав вказівку про необхідність таємно підтримувати популярність особистості імператора. Проводилися заходи, у яких головна роль відводилася живому контакту імператора та членів його родини з народом. Для створення образу «народного імператора» в 1940–1950-х роках були організовані його поїздки по країні. Імператор Хірохіто розпочав свою подорож у 1949 р. з провінції Фукуока та завершив її в 1954 р. на о. Хоккайдо. Після виведення з території держави американських окупаційних військ імператор Хірохіто став для народу символом незалежної Японії.

- Яку роль відігравав імператор Хірохіто в житті японського народу в період Другої світової війни та після неї?
- Чому в 1940–1950 рр. проводилося багато заходів для створення образу «народного імператора»?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- 3 травня 1947 р. — набрання чинності конституції Японії

§ 23 / Китай

- Пригадайте, яку роль відігравала комуністична партія Китаю в житті країни у 20–30-х роках ХХ ст.

1. Проголошення КНР.

Після завершення Другої світової війни в Китаї боролися за владу дві впливові сили: гоміндан¹ і компартія Китаю. Боротьба між ними тривала вже протягом 20 років, і лише японська окупація змусила їх тимчасово об'єднатися проти спільного ворога. Після закінчення Другої світової війни боротьба розгорілася з новою силою. За гомінданом і КПК стояли великі держави — США та СРСР, які надавали своїм друзям усіляку допомогу: постачали озброєння, боєприпаси, продовольство, надсилали інструкторів, навчали керівні кадри тощо.

Громадянська війна в Китаї тривала з 1946 р. по 1949 р. Спочатку перевага була на боці гоміндану, але в середині 1947 р. становище військ Чан Кайші різко погіршилося. До середини серпня комуністи захопили майже всю Маньчжурію. Незважаючи на допомогу, яка надійшла від США (квітень 1948 р.) у розмірі 570 млн доларів, уряд гоміндану продовжував здавати позиції. У першій половині 1949 р. комуністи захопили Пекін, Шанхай, Нанкін, Гуаньчжоу. Війська гоміндану були розгромлені.

Велика китайська стіна

У вересні 1949 р. в Пекіні відбулася перша пленарна сесія Народної політичної консультативної ради Китаю (НПКРК). Узявши на себе функції Всекитайських зборів народних представників (ВЗНП), вона ухвалила Загальну програму, яка відіграла роль тимчасової конституції КНР. 1 жовтня 1949 р. на площі Тяньаньмін у Пекіні відбулася урочиста церемонія проголошення *Китайської Народної Республіки*. У той час *Чан Кайші* разом із більшістю членів уряду вилетів літаком на о. Тайвань, де вже зібралися сотні тисяч його прихильників. Тут була створена інша китайська держава — Китайська Республіка.

2. Культ особи Мао Цзедуна. Соціально-економічні експерименти китайських комуністів.

На сесії НПКРК була обрана Центральна народна урядова рада, головою якої став *Мао Цзедун*. За візиря свого розвитку компартія Китаю взяла радянську модель. Досвід Радянського Союзу був запозичений на всіх рівнях. Після смерті Й. Сталіна Мао Цзедун почав претендувати на першу роль у світовому комуністичному русі. Наприкінці 1950-х років Китай відійшов від погодженого із СРСР курсу й розпочав форсовану індустріалізацію з метою наздогнати передові країни світу. Цей експеримент з ініціативи Мао Цзедуна було названий «*великим стрибком*» (1958).

Для здійснення «великого стрибка» у сільському господарстві ставилося завдання створити замість колективних господарств (аналогів радянських колгоспів) комуні та зібрати фантастичний урожай — 500 млн т, тобто в 3,5 раза більший, аніж зібрали в 1957 р. 740 тис. кооперативів були перетворені на 23,6 тис. «народних комун», які за земельною площею та кількістю робочих рук у 20–30 разів переважали кооперативи. У власність комун перейшли всі засоби виробництва з усупільненням навіть домашньої птиці та посуду. Праця була організована на принципах військової дисципліни. Здійснювався розподіл продовольства без урахування кількості та якості праці, були ліквідовані ринки в містах і селах, заборонена торгівля. Зрівнялівка остаточно знищила стимули до

Мао Цзедун

праці. Замість великого врожаю, на що сподівалися китайські керівники, у країні різко знизилися показники розвитку сільського господарства.

«Великий стрибок» закінчився повним провалом. Він коштував китайському народові 100 млрд юанів. Промислове виробництво скоротилося, господарські зв'язки були порушені, у деяких регіонах розпочався голод.

На ліквідацію тяжких наслідків «великого стрибка» пішло кілька років. За цей час Мао Цзедун підготував новий експеримент під назвою «*культурна революція*» (1966–1976).

Нічого спільного ані з культурою, ані навіть з революцією ця акція не мала. Під вивіскою «культурної революції» нове покоління прихильників китайського вождя переслідувало колишніх сподвижників Мао, які насмілилися виступити з критикою режиму. Першими жертвами репресій стали лідери КПК — голова КНР Лю Шаоці, генеральний секретар ЦК КПК Ден Сяопін та ін.

Після багатотисячного мітингу в серпні 1966 р. в Пекіні було створено спеціальні каральні загони «культурної революції». На вогнищах, розпалених на міських майданах, як у 1930-і роки в Німеччині, палали книжки В. Шекспіра, Т. Драйзера, О. Пушкіна, Ф. Достоєвського та інших письменників. Розлючені й засліплені дацзиба¹ та цитатниками Мао, «червоні охоронці» та «бунтівники», керовані безпосередньо «великим керманичем» і його найближчими поплічниками, громилі установи, міністерства, захоплювали підприємства та вищі навчальні заклади. Так китайська молодь стала основним провідником «великої пролетарської культурної революції».

Окрім молоді, значну роль у проведенні «культурної революції» відіграла армія. Структура державної влади була зруйнована. У країні утвердилася військово-бюрократична диктатура. Боротьба за вплив і владу між різними угрупованнями діячів «культурної революції» тривала аж до смерті Мао Цзедун (1976). Загалом «культурна революція» ще більше погіршила економічну ситуацію в країні. Вона коштувала Китаю 500 млрд юанів.

Отже, соціально-економічні експерименти — «великий стрибок» і «культурна революція» — продемонстрували нездатність тоталітарного режиму вирішувати численні проблеми китайського суспільства цивілізованими засобами. Вони з дзеркальною точністю відтворили відомі етапи розвитку СРСР та країн Східної Європи, засвідчивши, що репресії та переслідування стають закономірними явищами під час правління антидемократичних режимів.

3. Реформування економіки Китаю наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Наприкінці 1970-х років до влади в Пекіні повернувся *Ден Сяопін*, репресований під час «культурної революції». У 1973 р. він був поновлений на владній верхівці, однак у 1976 р. знову зазнав переслідувань. Після смерті Мао Цзедун його реабілітували, а з 1978 р. Ден Сяопін став найвпливовішим політичним діячем Китаю, ініціатором і головним координатором реформ, хоча й уже не був найвищим посадовцем у КПК та державі. У грудні 1978 р. під його керівництвом відбувся пленум ЦК КПК, який поставив завдання радикально змінити внутрішню та зовнішню політику країни.

¹ *Дацзибао* — стінна «газета великих ієрогліфів», яка широко використовувалася для політичної агітації.

Реформи в Китаї почали втілюватись у життя з 1979 р. Першою з них стала перебудова сільського господарства. Кооперативи були розпущені, селяни отримали землю в довгострокову оренду, їм дозволялося реалізовувати більшу частину врожаю за вільними цінами, і лише певну кількість вони здавали на державне замовлення. Прибутки селян значно зросли. Держава стимулювала сільськогосподарську реформу, зокрема підвищила закупівельні ціни на 18 видів продовольства. У 1984 р. врожай зернових у Китаї досягнув 407 млн т – удвічі більше, аніж у 1958 р. Це дало змогу не тільки «нагодувати народ», а й перетворити Китай з імпортера сільськогосподарської продукції на її експортера.

Майже одночасно розпочалося створення спеціальних економічних зон. На узбережжі були виокремлені чотири зони та 14 районів, до яких входять найбільші промислові міста країни – Шанхай, Тяньцзін, Гуанджоу та ін. Через ці економічні зони до Китаю надходять іноземні інвестиції, сучасна технологія, досвід організації сучасного виробництва. Усього за 1979–1995 рр. іноземні капіталовкладення становили понад 181 млрд доларів. Причому від 2/3 до 3/4 (за різними оцінками) із них надійшло від китайської діаспори, що стало важливим чинником успішного розвитку китайської економіки.

У 1984 р. розпочалася реформа системи управління державною промисловістю, мета якої – відмова від централізованого директивного плану та перехід до ринкових відносин. На початку 1995 р. 85 % державних підприємств працювали за підрядними формами роботи. У березні 1998 р. на сесії вищого законодавчого органу Китаю були оприлюднені такі цифри: у недержавному секторі економіки країни зайнято понад 200 млн осіб, що на 80 млн більше, аніж на підприємствах і в установах державного сектору.

У березні 1985 р. було вирішено реформувати систему управління у сфері науки та техніки для її якнайшвидшої модернізації відповідно до вимог науково-технічної революції.

Реформи у сфері освіти передбачали відповідальність місцевої влади за початкову освіту, сприяння розвитку професійно-технічної освіти, 9-річне обов'язкове навчання, збільшення фінансування освіти, розширення самостійності вищих навчальних закладів.

Наприкінці 1993 р. керівництво Китаю започаткувало нові реформи, найзначніші після 1978 р. Вони консолідували та зміцнили національну валюту,

Шанхай – найбільше місто й порт Китаю

Видобування вугілля відкритим способом у Китаї

поліпшили податкову систему, яка почала давати більше прибутку, посилили повноваження центрального банку та водночас передбачили велику кількість заходів, що зміцнювали права корпорацій та громадян, право власності.

Важливою рисою досить успішних економічних реформ у Китаї є те, що вони здійснюються не «за будь-яку ціну», а супроводжуються підвищенням життєвого рівня населення. Обсяг ощадних вкладів населення за останні десятиріччя збільшився в 103 рази. Водночас у перерахунку ВВП на одну особу Китай не входить до числа передових країн, оскільки його населення становить 1,3 млрд.

Отже, економічні реформи в Китаї мають великий успіх. Це пов'язано насамперед із бажанням перемін, працелюбністю китайського народу, його талантом, історичним досвідом, почуттям власної гідності, правильною стратегією й тактикою китайського керівництва. Хоча компартія продовжує відігравати вирішальну роль у політичному житті, економіка Китаю впевнено перейшла на ринкові рейки.

На початку XXI ст. Китай став провідною державою світу. Голова КНР **Ху Цзінтао** визнаний найвпливовішим лідером світу у 2010 р. (другим став Президент США Барак Обама, який очолював список найвпливовіших лідерів у 2009 р. Прем'єр-міністр Росії Володимир Путін, який у 2009 р. був третім, перемістився на четверту позицію). Таке визнання лідера Китаю засвідчує важливу роль, яку відіграє ця країна на міжнародній арені.

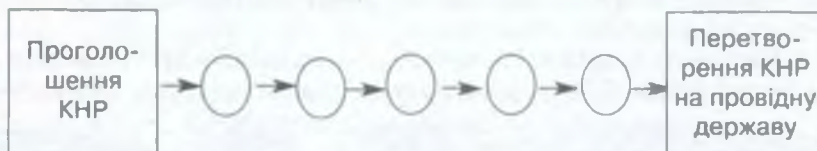
ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. За яких обставин до влади в Китаї прийшли комуністи?
2. Визначте сутність *великого стрибка*. Чим він завершився?
3. Які сили брали участь у здійсненні «культурної революції»?
4. Визначте основні напрями економічних реформ у Китаї в останні десятиріччя. Хто став їх координатором?
5. Яких успіхів досяг китайський народ у розвитку економіки протягом останніх десятиріч?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Зробіть хронологічний ланцюжок подій, поставивши в кружечок відповідні букви.

- А** початок «великого стрибка»
Б смерть Мао Цзедуна
В початок «культурної революції»
Г пленум ЦК КПК, який визначив курс реформ
Д початок реформи системи управління у сфері науки і техніки

2. Порівняйте економічну політику китайського керівництва в 50–80-х роках XX ст. Заповніть таблицю:

У сільському господарстві	У промисловості	У соціальній сфері

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ

1. У чому проявлявся культ особи Мао Цзедуна?
2. Назвіть нинішні проблеми Китаю.
3. Які, на ваш погляд, особливості та перспективи мають китайсько-українські відносини?

РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ

**Із статті А. Гончарука «Основа — стабільність,
мета — розвиток, засіб — реформи. Китай на порозі
нового тисячоліття»**

Зримі успіхи Китаю в модернізації промисловості, реформуванні економіки на ринкових засадах позначилися на ситуації в соціальній сфері. Відомо, що реформування економік країн Східної Європи та СНД призвело до падіння життєвого рівня більшості громадян у цих країнах. Висока соціальна ціна ринкового вибору в багатьох випадках висунула питання «червоного реваншу», спричинила загострення внутрішньополітичної ситуації.

Соціалістичний Китай, у конституції якого закріплена провідна роль комуністичної партії, демонструє послідовну впевненість у нормальному ході модернізаційного процесу та реформ, якими успішно керують згори. Протягом 1980–1990-х років на численних міжнародних наукових заходах та в західній науковій періодиці автору неодноразово доводилося стикатися з різними песимістичними пророцтвами щодо «неминучості» краху китайських реформ, соціального протистояння в Китаї та ін. Виникнення соціальних катаклізмів пов'язувалося з «перегрівом економіки», «неспроможністю КПК до самореформування», «загостренням боротьби за владу після смерті Ден Сяопіна», «невирішенням питання повернення Гонконгу». Минали роки, але ці пророцтва не справджувалися. А Китай послідовно вирішував справді існуючі проблеми, керуючись здоровим глуздом мільярдного народу та багатим досвідом тисячолітньої історії.

Під час кількарічного проживання в Китаї у мене ніколи не виникала потреба мати при собі американські долари. Практично сто відсотків населення просто не знає інших грошей, окрім юанів. Феномена долара в КНР не існує. Усі ціни на нерухомість, автомобілі, коштовності — тільки в юанях. Чи варто дивуватися, що під час руйнівної азійської фінансової кризи 1997–1998 рр. китайський юань тільки зміцнів?

- Автор пов'язує успішні реформи в Китаї з керівництвом цим процесом комуністичною партією. Існує протилежна думка, що «головною перепорою на шляху прогресу КНР залишається комуністичний режим». А як вважаєте ви?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

- **1 жовтня 1949 р.** — створення Китайської Народної Республіки
- **Грудень 1978 р.** — відбувся пленум ЦК КПК, який визначив курс реформ у внутрішній і зовнішній політиці країни

- Пригадайте, хто очолював національно-визвольний рух народів Індії після Першої світової війни.

1. Перемога народів Індії в боротьбі за незалежність.

Ще однією великою країною Азії є Індія. Національно-визвольний рух у цій найбільшій англійській колонії значно посилювався після Другої світової війни.

Джавахарлал Неру

Керували ним дві партії – *Індійський національний конгрес (ІНК)*, лідером якої був *Джавахарлал Неру*, і *Мусульманська ліга* на чолі з *Мухаммедом Алі Джинною*. ІНК виступав за збереження цілісності та єдності країни, а Мусульманська ліга вимагала створення Пакистану – незалежної мусульманської держави. Британці намагалися маневрувати, шукаючи компроміси, щоб примирити позиції цих сторін.

Однак новий віце-король Індії лорд Л. Маунтбеттен після тривалих консультацій з лідерами обох провідних партій зрозумів, що примирення неможливе, і в червні 1947 р. розробив план, за яким територію країни передбачалося поділити за релігійною ознакою на дві держави – *Індію* (або *Індійський Союз*)

і *Пакистан*. Вони мали ввійти до складу Британської співдружності націй на правах домініонів. План було взято за основу закону «Про незалежність Індії», прийнятого парламентом Великої Британії. Виведення британських військ було завершено **15 серпня 1947 р.** На мапі світу з'явилися дві нові держави – *Індійський Союз (Індія)* і *Пакистан*.

Кордони між новоутвореними державами не відображали особливостей національного складу, географічного положення та історичних традицій, що призводило до збройних конфліктів між Індією та Пакистаном. Перший із них стався восени 1947 р. в князівстві Кашмір.

Магараджа (князь) Кашміру, за віросповіданням індус, хотів приєднати князівство до Індії, а основна маса населення (мусульмани) – до Пакистану. У жовтні 1947 р. між Індією й Пакистаном спалахнув збройний конфлікт через Кашмір, який змогли припинити лише за посередництва ООН.

Магатма Ганді

Політика протистояння спричинила переселення мільйонів людей з однієї країни до іншої. За приблизними підрахунками, мігрувало понад 6 млн мусульман і 4,5 млн індусів. Майже 700 тис. осіб загинули в індусько-мусульманських сутичках.

Проти індусько-мусульманської ворожнечі різко виступав *Магатма Ганді*, оголосивши голодування на знак протесту. Однак його позицію не поділяли екстремісти з обох партій. У січні 1948 р. М. Ганді був смертельно поранений під час одного з мітингів. Його смерть трохи вгамувала суперечки, змусила лідерів ІНК та Мусульманської ліги шукати можливості для компромісів і примирення.

Індійський субконтинент у 1947–1975 рр.

Протягом 1947–1949 рр. відбулося приєднання 555 індійських князівств (із 601) до Індії, решта увійшли до складу Пакистану. Індійський уряд провів реформу князівств, ліквідувавши чимало з них.

26 листопада 1949 р. була прийнята нова конституція Індії. Після набрання конституцією чинності 26 січня 1950 р. країна стала повністю незалежною. За державним устроєм Індія — федеративна республіка. Глава держави — президент, який обирається на 5 років колегією виборців. Найвищий орган законодавчої

влади — парламент, що складається з двох палат — Народної палати (545 місць) і Ради штатів (250 місць). Уряд Індії — Рада міністрів — формується парламентською фракцією партії, що перемогла на виборах до Народної палати. Прем'єр-міністри та уряд Індії зосереджують у своїх руках значну владу. Судова влада як третя гілка влади існує окремо.

2. Курс Джавахарлала Неру та Індіри Ганді у внутрішній та зовнішній політиці.

Першим прем'єр-міністром незалежної Індії став *Джавахарлал Неру*. Після вступу Індії на шлях незалежності розпочалася нова епоха в житті її народу, перед яким постало історичне завдання — подолання колоніального минулого та вибір нового шляху розвитку.

Економічний курс Дж. Неру передбачав створення державного сектору в промисловості, покликаного зайняти передові позиції. Держава також опікувалася приватним капіталом, який зміцнював свої позиції. Крім того, створювався змішаний сектор, фінансування якого здійснювалось і державою, і приватними особами (переважно це були підприємства сучасних галузей економіки). Отже, промисловість мала три сектори:

- державний — важка промисловість, енергетика, транспортні засоби, зв'язок;
- змішаний — сучасні галузі економіки;
- приватний — легка та харчова галузі.

Індустріалізація Індії збіглася з початком НТР у розвинених країнах. Через це, за образним висловом Дж. Неру, Індійському Союзу «перш ніж навчитися ходити, довелося вчитися бігати». Уряд ІНК докладав великих зусиль для створення в країні сучасних галузей промисловості, що потребувало величезних капіталовкладень, яких постійно не вистачало.

Західні країни, насамперед Велика Британія та США, ділилися з Індією своїм технічним досвідом, надавали кредити, укладали кошти в індійську промисловість. Конкуренція на індійському ринку змушувала західних підприємців пом'якшувати умови надання допомоги.

З 1955 р. швидкими темпами почали розвиватися економічні відносини між Індією та СРСР. У грудні 1953 р. була підписана перша радянсько-індійська торговельна угода про радянську участь у будівництві в м. Бхілаї металургійного заводу потужністю 1 млн т сталі на рік із перспективою наступного розширення заводу у 2,5 раза.

Металургійний завод у м. Бхілаї

За роки незалежності Індія досягла великих успіхів у розбудові економіки. Почали розвиватися нові сучасні галузі промисловості — аерокосмічна, приладобудівна, нафтохімічна та ін. Індія виготовляє електронну апаратуру, легкові автомобілі, ліки тощо.

В аграрній сфері стан справ був значно гіршим. Головна соціальна проблема індійського села — малоземелля більшості сільських трудівників — вирішувалася з величезними труднощами. Уряд ліквідував інститут посередників, які орендували

землю в поміщиків, а потім віддавали її в суборенду селянам, увів фіксовану орендну плату, у деяких районах викупив частину поміщицьких земель і передав її селянам. Однак сутність аграрної політики ІНК зводилася до розвитку великих господарств, які мали б високу продуктивність.

У зростанні виробництва зернових певну роль відіграла «зелена революція» — комплекс агротехнічних заходів, пов'язаних із застосуванням високоврожайних сортів культур, добрив, сучасної сільськогосподарської техніки. Однак «зелена революція» мала обмежений характер. Вона охопила порівняно невелику кількість поміщицьких і заможних господарств, оскільки потребувала значного збільшення капіталовкладень.

Зовнішньополітичний курс ІНК в 1947–1964 рр. вирізнявся чіткістю позицій у таких основоположних питаннях, як боротьба за мир, безпеку та співробітництво, протидія агресії, колоніалізму та расизму.

Разом із чотирма країнами Азії (Пакистан, Індонезія, Бірма, Цейлон) Індія стала ініціатором скликання конференції в індонезійському м. Бандунг у квітні 1955 р. У її роботі взяли участь керівники урядів 29 держав Азії та Африки. *Бандунзька конференція*, на якій провідна роль належала Індії та КНР, які виступили від імені більшості населення земної кулі (понад 2,5 млрд) на підтримку миру та національної свободи.

Дж. Неру і його країна стояли біля витоків руху неприєднання. За ініціативою Індії, Індонезії та Югославії у вересні 1961 р. в Белграді відбулася *Перша конференція керівників держав і урядів 25 країн, що не приєдналися*.

Однак серйозних ускладнень у ті роки набули відносини з Китаєм. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років КНР висунула претензії на деякі райони в Гімалаях, провадила шовіністичну політику стосовно народів Тибету. Це призвело до втечі з Тибету до Індії далай-лами¹ — «живого бога» всіх буддистів. Підтримка далай-лами індійським урядом погіршила відносини між державами. Спалахнув збройний конфлікт. Китайські війська захопили частину індійської території в Гімалаях. Ці негаразди згубно вплинули на стан здоров'я Дж. Неру, і в травні 1964 р. він помер. Його смертю завершилася ціла епоха в житті незалежної Індії. Більшою мірою, ніж будь-хто інший, Дж. Неру був творцем політичної системи країни та її зовнішньої політики.

Світова енергетична криза в середині 1973 р. — на початку 1974 р. призвела до кількарізового збільшення витрат на імпорт нафти, за рахунок якої покривалися 2/3 потреб Індії в цьому виді сировини. Сталося різке зниження рівня виробництва в енергетиці, що негативно позначилося на промисловості. Зростали ціни та інфляція. Страшна посуха, що тривала чотири роки поспіль, завдала тяжкого лиха сільському господарству. Життєвий рівень населення, і без того невисокий, знижувався. Незважаючи на оголошений урядом *Індіри Ганді* курс на досягнення економічної самостійності, Індія мусила знову брати великі іноземні позики. В умовах економічної кризи наростав спротив опозиції. За цієї ситуації уряд змушений був 26 червня 1975 р. запровадити в країні надзвичайний стан.

Індіра Ганді

¹ *Далай-лама* — титул глави ламаїстської церкви в Тибеті.

Тим часом опозиція консолідувала свої сили. Депутати парламенту від правих партій об'єдналися в «Джаната парті» (Народна партія), яка у 1977 р., прийшла до влади, але не могла втримати її надовго.

3. Розвиток Індії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

На позачергових виборах до Народної палати в січні 1980 р., викликаних урядовою кризою, Індійський національний конгрес Індіри — ІНК(І) — досяг значного успіху, отримавши 2/3 мандатів. **Індіра Ганді** після 33-місячної перерви знову стала на чолі уряду, який продовжив курс реформ лівоцентристського спрямування.

Однак, окрім економічних проблем, які поступово вирішувались, в Індії існують проблеми етнічні та релігійні. Представники сепаратистських течій використовують їх у своїх цілях, зокрема вони прагнули перетворити окремі регіони країни на самостійні держави. Ця проблема залишається чи не найголовнішою для індійського уряду. Сикхи прагнули створити незалежну державу Халістан на території Пенджабу (північно-західна частина Індії). Вони закликали до поділу Індії, тероризували населення, убивали небажаних їм політичних і громадських діячів, провокували сутички між різними релігійними громадами. Організовували диверсії на залізницях, індійських авіалайнерах. Спроби перемовин з їхнім керівництвом не принесли результатів, хоча індійський уряд готовий був піти на поступки. Більше того, навесні 1984 р. вони захопили Золотий храм у м. Амрітсарі (так звану сикхську Мекку), перетворивши її на штаб-квартиру.

Сикхи були впевнені, що ніхто не зазіхне на їхню святиню, що певною мірою було правильним. Однак воєнна операція урядових військ «Блакитна зірка», завданням якої було очищення Золотого храму від сикхських терористів у червні 1984 р., не вирішила пенджабську кризу, а ще й стала відправним пунктом для її подальшого трагічного розвитку — убивства сикхськими екстремістами **31 жовтня 1984 р.** прем'єр-міністра І. Ганді. Його здійснили охоронці прем'єр-міністра, сикхи за віросповіданням. Постріли в Делі призвели до зростання сепаратистських тенденцій та збройних конфліктів на етнорелігійному ґрунті, не тільки в Пенджабі, а й в інших штатах.

На загальних виборах до центрального парламенту в грудні 1984 р. індійський народ рішуче висловився за підтримку національної єдності та суверенітету республіки. У переконливій перемозі ІНК(І), який здобув рекордну більшість депутатських мандатів (401 із 508), важливу роль відіграла загальнонаціональна хвиля симпатій до загиблої І. Ганді та віра в те, що її син Р. Ганді буде гідним наступником своєї матері на посаді прем'єр-міністра.

Уряд **Раджива Ганді** (1984–1989) ужив рішучих заходів для забезпечення законності й порядку. Він проголосив основними завданнями внутрішньої політики подальше зміцнення єдності країни, боротьбу проти сепаратистських елементів і «старих ворогів» індійського суспільства — бідності, безробіття, неписьменності, хвороб. Проте виконання цих завдань зіткнулося з численними труднощами.

Золотий храм в Амрітсарі

Хронічним явищем стало безробіття (у 1985 р. – 25 млн осіб), зростали корупція та зловживання владою в апараті правлячої партії, що, звісно, викликало обурення різних верств індійського суспільства.

Напередодні виборів 1989 р. сім опозиційних партій створили блок під назвою «Національний фронт», який переміг на виборах у листопаді 1989 р. У новому коаліційному уряді провідні позиції посіла релігійно-громадська організація «Бхаратія джаната парті» (БДП). Новий уряд роздірала суперечності, він виявився недієздатним. У травні 1991 р. було призначено дострокові вибори до парламенту. Під час виборчої кампанії 21 травня 1991 р. терористи вбили Р. Ганді, але це не змогло завдати перемозі партії ІНК(І), яка сформувала уряд на чолі з *Нарасімха Рао*. Він розпочав здійснювати кардинальні перетворення в економіці, поступившись багатьма лівоцентристськими традиціями ІНК(І). Була проведена лібералізація економічної системи, розірвані пута різних регламентацій, країна стала відкритою для іноземного капіталу, збільшилися капіталовкладення в промисловість і сільське господарство. Економічне зростання в 1991–1995 рр. перевищило 5 % на рік. Уряд намагався узгодити свою економічну політику із законами ринку.

Проте уряд ІНК(І) не зміг вирішити всі проблеми. На виборах у травні 1996 р. перемогу здобула опозиційна БДП. Її лідер *Атал Біхари Ваджнаї* став новим прем'єр-міністром Індії. Самостійно керувати державою ця партія не змогла, через що почали створюватися коаліційні уряди. На певний час А. Ваджнаї втратив владу, однак у лютому 1998 р. знов очолив коаліцію, а в жовтні 1999 р. його партія перемогла на позачергових парламентських виборах. 1998 р. ознаменувався ще однією важливою подією – у травні в Індії було здійснено випробування ядерної зброї. Згодом те саме здійснив і Пакистан. Світ був шокований звісткою про те, що ці держави стали членами «ядерного клубу».

Отже, Індія вступила в ХХІ ст. ядерною державою, що продемонструвало можливості її економіки. Однак найбільша у світі демократія, як часто називають Індію журналісти, має багато проблем як в економічній, так і в політичній сферах. Основні з них – низький рівень доходів населення, яке вже перевищило мільярд, і сепаратизм етнічних меншин, що підриває цілісність країни.

Раджив Ганді

1. Охарактеризуйте становище в Індії на момент закінчення Другої світової війни.
2. У чому полягають причини поділу Індії на дві держави?
3. Розкрийте основні положення конституції Індії.
4. Проаналізуйте курс уряду Дж. Неру в економічній сфері.
5. Якими були основні напрями внутрішньої політики уряду І. Ганді?
6. Що стало причиною її загибелі?
7. Як склалася доля Р. Ганді?
8. Яка подія в Індії привернула до неї увагу всього світу в 1998 р.?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

1. Покажіть на мапі спірні території між Індією і Пакистаном. Чому кордони між новоутвореними державами призводили до збройних конфліктів?
2. Накресліть схему державного устрою Індії за конституцією 1950 р.
3. Зробіть хронологічний ланцюжок подій, поставивши в кружечки відповідні букви.

- А** убивство Індіри Ганді
- Б** прийняття конституції Індії
- В** створення руху неприєднання
- Г** смерть Джавахарлала Неру
- Д** відставка уряду Раджива Ганді
- Е** операція «Блакитна зірка»

3. Заповніть схему: «Зовнішня політика Індії в 60–90-х роках ХХ ст.».

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Поясніть, у чому виявляється сепаратизм в Індії.
2. Які, на ваш погляд, причини соціально-економічної відсталості Індії?
3. Яких успіхів досяг індійський народ у розвитку країни у 80–90-х роках ХХ ст.?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

**З книжки Л. Шебаршина «Рука Москви.
Записки начальника радянської розвідки»**

Індія приголомшує новоприбульця... Мені здавалося, що не вистачить життя для того, щоб розібратись у надзвичайно строкатій картині внутрішньої політики цієї країни. Існують десятки великих партій та організацій, які, у свою чергу, діляться на десятки фракцій і груп. Усі вони взає-

модіють між собою, блокуються, змагаються, ворогують. Особисті та групові непорозуміння характеризують індійське керівництво, і лише залізна воля І. Ганді об'єднує політичних суперників...

Індіра Ганді була видатним державним діячем і жорстким політиком. Вона тримала в покорі все керівництво правлячої партії та безжально викидала за борт тих, хто вичерпав свою корисність або чия лояльність викликала в неї сумніви. Проте Індіра не була диктатором у демократичній країні. Вона чутливо реагувала на прояви громадської думки, рахувалася з опозицією, з мінливими настроями в парламенті та власній партії.

На закритих нарадах І. Ганді нагадувала, що в держави не існує постійних друзів і ворогів, постійними є лише національні інтереси. Саме це й було основою її патріотичної зовнішньої політики.

- *Яке враження справила Індія на радянського розвідника?*
- *Як Л. Шебаршин характеризує І. Ганді — політика та державного діяча?*

- **15 серпня 1947 р.** — колишня колонія Індія розділилася на два британські домініони — Індійський Союз і Пакистан
- **26 січня 1950 р.** — набуття чинності конституції Індії
- **Квітень 1955 р.** — відбулася Бандунзька конференція

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

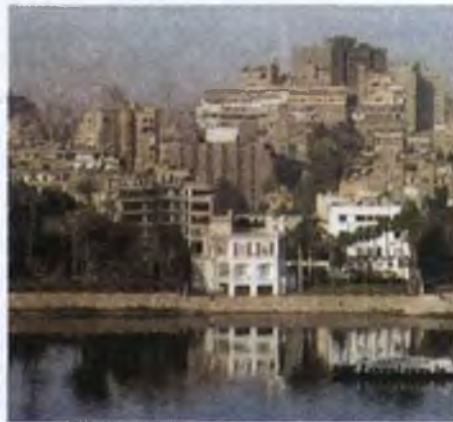
§ 25 / Країни Африки та Близького Сходу

- *Подумайте, що ви знаєте про арабо-єврейське протистояння в Палестині після Першої світової війни.*

1. Здобуття незалежності народами континенту.

До Другої світової війни в Африці існували лише чотири незалежні держави: Єгипет, Ефіопія, Лівія та Південно-Африканський Союз. Найбільші колонії в регіоні належали Великій Британії, Франції, Бельгії та Португалії.

Країни центральної та південної частини Африканського континенту особливо гостро відчули наслідки панування колонізаторів. Тропічна Африка була найвідсталішим в економічному аспекті регіоном світу. Промислової продукції на одну особу вироблялось у 10–20 разів менше, ніж в економічно розвинених країнах. Більша частина населення була зосереджена в традиційному секторі виробництва — сільському господарстві, де панували родоплемінні та напівфеодальні відносини. Корінне населення переважно було неписьменним. Голод і хвороби прирікали народи на вимирання. Середня тривалість життя становила не більше 30 років.

м. Каїр — столиця та культурний центр Єгипту

Туніс здобув незалежність одним із перших у Північній Африці

Пік боротьби за незалежність в Африці припав на 1957–1962 рр., коли майже весь континент звільнився від колоніалізму. У 1957 р. здобули незалежність Лівія, Марокко, Туніс, Судан, Золотий Берег (з березня 1957 р. — Гана). Перші три країни належать до Північної, більш розвинутої частини континенту, де переважає арабське населення. Судан дуже тісно пов'язаний з Єгиптом.

У 1960-і роки здобули незалежність колишні британські колонії: Нігерія — 1960 р., Танганьїка — 1961 р., Уганда — 1962 р., Кенія — 1963 р., Занзібар — 1964 р. Того ж 1964 р. відбулось об'єднання Танганьїки та Занзібару в нову державу — Об'єд-

нану Республіку Танзанію. У жовтні 1958 р. звільнилася перша з французьких колоній — Гвінея. У 1960 р. отримали суверенітет колишні французькі володіння — Малі, Нігер, Чад, Камерун, Габон, Дагомея, Верхня Вольта (нині Буркіна-Фасо), Берег Слонової Кістки (нині Кот-д'Івуар), Конго (зі столицею Браззавіль), Мавританія, Сенегал, Малагасійська Республіка (нині Республіка Мадагаскар).

У 1960 р. бельгійці раптово покинули свою найбільшу колонію *Конго* (нині Заїр). Місцеве населення не було готове до такого перебігу подій, і в країні розпочалася громадянська війна між різними етнічними групами. Цей період, відомий як «конголезька криза», тривав до 1965 р. Для відновлення порядку ООН довелося надіслати до цієї країни експедиційний корпус.

У 1960 р. незалежною державою стала *Сомалі*, територія якої раніше належала Великій Британії та Італії. Тут була утворена демократична парламентська республіка на багатопартійній основі, одна з перших в Африці. Однак багатопартійна система створювалась у країні із сильним кланово-етнічним протистоянням. Державний переворот 1969 р. привів до влади Сіада Барре з його мріями про Велике Сомалі та орієнтацією на соціалістичну модель розвитку. У 1977–1978 рр. у війні з Ефіопією за Огаден Сомалі зазнала поразки, причому це вплинуло на зміну політичної орієнтації: сомалійська влада відмовилася від ставки на СРСР, оскільки радянське керівництво підтримувало ефіопський режим Менгісту Хайле Маріама, і почала шукати підтримки на Заході. Однак західні держави не квапилися допомогати диктаторському правлінню С. Барре. Воєнні витрати призвели до пайгострішої внутрішньої кризи, розпочалися виступи проти режиму Барре. Незважаючи на спроби диктатора провести лібералізацію економічної та політичної системи і навіть уведення нової конституції 1989 р., тоталітарний режим був приречений і був повалений у 1991 р. повстанцями. У 1992 р. в країні розпочалася кровопролитна громадянська війна, яку не спромоглися зупинити навіть війська ООН та армійські підрозділи США. У Сомалі почався небачений за масштабами голод.

До демократичної революції в *Португалії* 1974 р., коли був скинутий фашистський режим А. Салазара, на півдні Африки було п'ять португальських колоній — Ангола, Мозамбік, Гвінея-Бісау, Острови Зеленого Мису (нині Кабо-Верде), Сан-Томе і Принсіпі.

Квітнева революція в Португалії створила сприятливі умови для здобуття незалежності колишніми португальськими колоніями. Однак подальші події в Анголі та Мозамбіку склалися трагічно — їхня територія стала ареною кровопролитних громадянських воєн, у цій боротьбі перетиналися інтереси багатьох країн.

В Анголі ще під час визвольної боротьби діяли три угруповання різного спрямування. Народний рух за незалежність Анголи (МПЛА) дотримувався марксистського курсу та був підтриманий СРСР і Кубою. Фронт національного визволення Анголи (ФНЛА) виступав за збереження місцевих традицій і спирався на підтримку сусідніх африканських країн, насамперед Заїру. Національний союз за повну незалежність Анголи (УНІТА) був прихильником прозахідного розвитку та мав підтримку США та ПАР.

Після підписання мирної угоди між трьома угрупованнями та португальським урядом у січні 1975 р. було створено умови для мирного демократичного розвитку країни. Однак політичні та ідеологічні чвари взяли гору. Розгорнулися бої за столицю держави м. Луанду, до якої першими вступили війська МПЛА. **11 листопада 1975 р.** була проголошена *Народна Республіка Ангола (НРА)*. Першим президентом республіки став керівник МПЛА *Агостіньо Нето*. Основна частина опозиційних угруповань відступила на південь країни та незабаром розпочала наступ на столицю. За безпосередньої участі СРСР на допомогу режимові А. Нето прийшли регулярні кубинські війська, які блокували повстанців УНІТА та ФНЛА на підступах до Луанди. Почалася тривала громадянська війна між урядом і опозиціонерами, очолюваними Ж. Савімбі. Ангола, як і сусідній Мозамбік, у 1970–1980-і роки була своєрідним полігоном, територією протиборства великих держав, двох світових сил. Марксистів Анголи і Мозамбіку підтримували 50 тис. кубинських вояків і 20 тис. радянських військових спеціалістів, а формування УНІТА — південноафриканські війська.

«Перебудова» в СРСР вплинула на перебіг подій у регіоні та насамперед позначилася різким скороченням допомоги прорадянським режимам МПЛА в Анголі та Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО). У 1986 р. радянські війська залишили території цих держав.

Перемовини, що розпочалися між МПЛА та УНІТА за посередництва Заїру, завершилися підписанням угоди про перемир'я в Анголі (червень 1989 р.). У 1989–1991 рр. були підписані інші угоди між сторонами, унаслідок яких кубинські війська залишили цю країну. Постало питання про загальні вибори за участю всіх її політичних сил. Вибори до парламенту восени 1992 р. мали завершити воєнний етап історії незалежної Анголи. Однак перемога МПЛА не задовольнила опозиціонерів, через що війна в Анголі тривала. Мирна угода між воюючими сторонами була підписана лише в березні 2002 р. після смерті Ж. Савімбі.

Мозамбік — ще одна португальська колонія, яка має долю, подібну до Анголи. Після здобуття незалежності в 1975 р. владу в країні захопила прорадянська партія ФРЕЛІМО. Мозамбік, де проживає майже 15 млн населення, упродовж 15 років прямував шляхом, звичним для соціалістичної моделі розвитку, — зі здійсненням тотальної націоналізації та насильницької кооперації на селі. Постійне погіршення економічного становища викликало потужний опір прокомуністичному режимові. У країні розпочалася кровопролитна громадянська війна. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років керівництво *Мозамбіку* відмовилося від багатьох своїх початкових позицій. Керівник правлячої партії та президент країни *Жоакім Чиссано*, який змінив у 1986 р. Самору Машела,

провів низку реформ, пов'язаних із приватизацією економіки та відмовою від насильницької кооперації. У серпні 1989 р. розпочалися перемовини між ФРЕЛІМО та РЕНАМО (Національний опір Мозамбіку). Прибічники ФРЕЛІМО також погодилися на проведення виборів на багатопартійній основі. Незважаючи на поліпшення економічного становища, у країні час від часу спалахували бойові дії.

Наприкінці 1970-х років хвилі національно-визвольного руху на Африканському континенті докотилися до останніх оплотів колоніалізму на півдні — Південної Родезії (нині Зімбабве) та Південно-Західної Африки (за рішенням ООН з 1968 р. — Намібії).

У *Південній Родезії* — колишній британській колонії — мешкали майже 200 тис. осіб європейського походження та понад 8,8 млн африканців, позбавлених будь-яких прав. Расисти на чолі з Яном Смітом у 1965 р. проголосили незалежність і взяли владу до своїх рук. Однак африканці, які становили більшість, розгорнули боротьбу за справжнє визволення під керівництвом Патріотичного фронту. Британський уряд намагався контролювати ситуацію в країні, однак його зусилля були марними. Лондон був змушений скликати конференцію протидіючих сторін. На основі досягнутого компромісу в лютому 1980 р. відбулися вибори до парламенту Зімбабве, на яких здобув перемогу Патріотичний фронт. Новий уряд очолив один із його лідерів *Роберт Мугабе*. У квітні 1980 р. була проголошена незалежність Республіки Зімбабве. У подальшому країна досягла певних економічних успіхів, хоча з роками режим Р. Мугабе все більше нагадував диктатуру.

Драматично складалася доля *Намібії*. ПАР практично перетворила територію Намібії на свою колонію, анексувавши її в 1949 р. Наприкінці 1950-х років у країні розпочався національно-визвольний рух, очолюваний Народною організацією Південно-Західної Африки (СВАПО).

З 1966 р. СВАПО водночас із політичними формами боротьби чинила збройний опір. У 1973 р. ООН визнала цю організацію «єдиним справжнім представником народу Намібії». У 1978 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію щодо Намібії, яка передбачала припинення вогню між ПАР та СВАПО, виведення військ ПАР з країни, проведення виборів до Установчих зборів під контролем ООН, ухвалення конституції, проголошення незалежності Намібії. Однак ПАР за підтримки США затримала виконання цієї резолюції більш як на 10 років. Тільки в **березні 1990 р.** була проголошена Республіка Намібія, першим президентом якої став *Сем Нуйома*, лідер СВАПО. Нове керівництво взяло курс на розвиток багатопартійної парламентської республіки та ринкових відносин в економіці.

2. Крах апартеїду¹ на півдні Африки.

З 1948 р. расистський режим Південно-Африканського Союзу (ПАС) офіційно запровадив політику апартеїду. Понад 300 законів, ухвалених різними урядами ПАС (з 1961 р. — ПАР), створили її систему. Велике обурення викликало ухвалення закону «Про розвиток», який обґрунтовував створення 10 бантустанів — маріонеткових «національних держав», де повинні були жити окремі етнічні групи за межами території, зайнятої білою меншиною.

Світове співтовариство рішуче засудило расистський режим ПАР, а ООН ввела проти нього економічні, політичні та інші санкції. Боротьбу проти апартеїду вела більшість африканського населення ПАР, однак вона послаблювалася міжплеменними суперечностями. У країні існували два ворогуючі політичні угруповання – Африканський національний конгрес (АНК) і зулуський рух «Інката». У 1961 р. АНК і комуністична партія, яка діяла в підпіллі, створили збройне формування «Спис нації», однак його діяльність паралізували масові арешти, а лідера АНК Н. Манделу засудили до довічного ув'язнення.

Йоганнесбург – одне з найбільших міст Південної Африки

Внутрішньополітичний розвиток країни багато в чому визначала правляча з 1948 р. націоналістична партія. Вона була ініціатором ухвалення всіх расистських законів і впродовж десятиріч обстоювала режим апартеїду.

Після приходу до влади **Фредеріка де Клерка**, лідера націоналістичної партії, який став у **1989 р.** президентом країни, розпочався поступовий демонтаж системи апартеїду. Були скасовані одіозні обмеження для африканського населення, анульовано закон про заборону змішаних шлюбів. Президент і його прихильники виступали за активне залучення небілого населення до економічного й політичного життя. Було легалізовано всі опозиційні політичні партії, амністовано багатьох політичних в'язнів. У 1991 р. вийшов на волю Н. Мандела.

У **квітні 1994 р.** у ПАР уперше відбулися вибори до парламенту без расової дискримінації. За підсумками виборів АНК, за який проголосувало 62,55 % виборців, здобув більшість місць у нижній і верхній палатах парламенту (національна асамблея і сенат) і посади президента ПАР та першого виконавчого віце-президента (Т. Мбекі), представники якого очолили 18 із 27 міністерств. Президентом ПАР став **Нельсон Мандела**.

Нельсон Мандела та його уряд неухильно здійснювали політику національного примирення, у тому числі через збереження статусу-кво в економічній системі та становища білого населення з одночасним ужиттям масштабних заходів для поліпшення соціально-економічного становища африканського населення країни. У **червні 1999 р.** на чергових президентських виборах переміг **Табо Мбекі**, який продовжив курс Н. Мандели.

3. Утворення держави Ізраїль.

Ідею утворення єврейської держави висловив наприкінці ХІХ ст. єврейський письменник і публіцист, автор брошури «Єврейська держава» Теодор Герцль. У 1897 р. сіоністський конгрес у м. Базелі (Швейцарія) ухвалив рішення про утворення держави євреїв на території Палестини. Однак шлях до втілення цього рішення розтягнувся на півстоліття.

Лише після закінчення Другої світової війни питання про утворення єврейської держави було поставлене перед світовим товариством. У 1946 р. воно було винесене на обговорення ООН. США та СРСР підтримали ідею утворення держави Ізраїль. Радянський Союз розраховував створити свій форпост на Сході,

Ізраїль і Палестина

Розподіл території Палестини згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р.:

- територія єврейської держави
- територія арабської держави

Території, приєднані до Ізраїлю внаслідок арабо-ізраїльської війни 1948 – 1949 рр.

Території, окуповані Ізраїлем у 1967 р.

Території, окуповані Ізраїлем у 1973 р.

1974 Етапи виведення ізраїльських військ із Синайського півострова

щоб у такий спосіб сприяти розпадові Британської імперії. 29 листопада 1947 р. ООН оголосила резолюцію про утворення на території Палестини двох держав: єврейської (56 % території) та арабської (43 %). Місто Єрусалим оголошувалося міжнародною зоною. Велика Британія зобов'язувалася вивести свої війська з Палестини.

Проти створення єврейської держави категорично виступили араби, що посилило міжнародну боротьбу. 3 квітня 1948 р. єврейські збройні загони вирізали мешканців арабського селища Дейр-Ясін (254 особи), араби також не поступалися в жорстокості. У таких складних умовах Велика Британія вирішила достроково вивести свої війська — до 14 травня 1948 р. Того ж дня була проголошена держава Ізраїль. Першим її прем'єр-міністром став *Давид Бен Гуріон*. Палестинці ж не зуміли створити своєї держави через відсутність політичних структур.

4. Близькосхідна проблема та шляхи її врегулювання.

Сусідні арабські країни не визнали державу Ізраїль і відразу оголосили їй війну. 15 травня 1948 р. їхні об'єднані сили (10 тис. єгиптян, 4,5 тис. сирійців, 4 тис. йорданців, 3 тис. іракців і 2 тис. ліванців) розпочали військові дії. Однак сили оборони Ізраїлю зупинили агресорів і завдали удару у відповідь.

У першій арабсько-ізраїльській війні СРСР підтримував ізраїльтян (араби вважалися агентами англійського імперіалізму). У квітні–червні 1949 р. між сторонами був підписаний договір про перемир'я. Палестинська держава знову не була створена. Територію, відведену для неї за рішенням ООН, захопили Ізраїль (6,7 тис. км²), Єгипет (сектор Газа), Йорданія (Західний берег р. Йордан). Ця війна започаткувала близькосхідну проблему, яка непокоїть людство впродовж усіх повоєнних років.

Ізраїль та арабські країни воювали п'ять разів. Уперше — у 1948–1949 рр., удруге — у 1956 р., коли Ізраїль узяв участь в англо-французькій інтервенції проти Єгипту, спричиненій націоналізацією Суецького каналу. Світова громадськість виступила проти цієї воєнної акції, і агресори змушені були вивести свої війська.

Третя («шестиденна війна») була розв'язана Ізраїлем проти Єгипту, Сирії та Йорданії в 1967 р. Багато дослідників вважають, що то була превентивна¹ війна (Ізраїль завдав випереджувальний удар, оскільки уряди Єгипту та Йорданії готували «скинути Ізраїль у море»). У тій війні Ізраїль захопив Синайський півострів, Західний берег р. Йордан, сектор Газа, східну частину Єрусалима та Голанські висоти, що належать Сирії. Територія, захоплена Ізраїлем унаслідок «бліцкригу на Синаї», утричі перевищувала його власну. Незважаючи на перемогу у війні, ситуація для Ізраїлю погіршилася. Сусідні арабські держави заявили, що не визнають його право на існування.

Учетверте арабсько-ізраїльська війна розгорілася в 1973 р., коли Єгипет і Сирія намагалися відвоювати свої території, але безрезультатно. П'ята воєнна сутичка сталася в 1982 р. між Ізраїлем і Ліваном, куди перебазувалися військові формування палестинців. Вона започаткувала багаторічну громадянську війну в цій арабській країні.

Варто зазначити, що серцевиною всіх цих кривавих конфліктів є палестинська проблема. У 1964 р. була створена *Організація визволення Палестини (ОВП)*,

¹ *Превентивний* — запобіжний; такий, що випереджає дії противника.

Підписання ізраїльсько-палестинської домовленості. 2000 р.

головою якої з 1969 р. став **Ясир Арафат**. Палестинці ставлять питання про створення своєї держави з 1988 р. Ідеться про Західний берег р. Йордан та інші палестинські землі, окуповані Ізраїлем у 1967 р.

Зусилля провідних країн світу, а надто США, сприяли початкові врегулювання близькосхідної кризи і підписанню ізраїльсько-палестинської домовленості про надання обмеженої автономії секторові Газа та району Єрихона в складі Ізраїлю (1994).

Процес близькосхідного врегулювання набув подальшого розвитку в жовтні 1994 р., після того як мирний договір між Ізраїлем та Йорданією підписали прем'єр-міністр Ізраїлю **Іцхак Рабин** і король Йорданії

Хусейн. Згідно з договором, автономія палестинців поширювалася на райони Західного берега р. Йордан. У вересні 1995 р. був підписаний ізраїльсько-палестинський договір про автономію Західного берега р. Йордан. Після цього в жовтні 1995 р. терорист убив ізраїльського прем'єр-міністра І. Рабина, який, як і Я. Арафат, був лауреатом Нобелівської премії миру. У травні 1996 р. прем'єр-міністром Ізраїлю став лідер партії «Лікуд» Б. Нетаньягу, який зайняв жорсткішу позицію щодо палестинців. Він заявив про початок будівництва єврейських кварталів у Східному Єрусалимі, через що мирний процес на Близькому Сході сповільнився. Сирія відмовилася від перемовин з Ізраїлем, хоча він пропонував повернути Голанські висоти. Не було також вирішене питання про повернення до Палестини 3,5 млн біженців.

Наступний прем'єр-міністр Ізраїлю **Єгуд Барак**, обраний на цю посаду в 1999 р., запропонував значні поступки палестинцям, аби підписати з ними широкомасштабний мирний договір. Улітку 2000 р. арабсько-ізраїльські перемовини відбувалися за активного сприяння американського президента Б. Клінтона. Однак домовленості досягнуто не було. Каменем спотикання стало питання про Єрусалим, який вважають своєю столицею як ізраїльтяни, так і палестинці. Міжнародні експерти кваліфікували непоступливість Я. Арафата на цих перемовинах як стратегічну помилку.

У жовтні 2000 р. арабсько-палестинські відносини різко погіршилися, у багатьох містах спалахнули збройні сутички. Єгуд Барак, звинувачений у невмінні захистити національні інтереси, пішов у відставку. На дострокових виборах переміг лідер правих сил **Аріель Шарон**, який не хотів йти на поступки палестинцям. Узимку 2001–2002 рр. розпочалися збройні сутички, які призвели до загибелі мирних жителів. У наступні роки збройне протистояння арабів і євреїв тривало, незважаючи на зусилля міжнародної спільноти встановити в цьому регіоні мир і спокій. Близькосхідний конфлікт і нині ще не вирішений.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Які європейські країни мали колонії в Африці?
2. Назвіть загальні проблеми економічного розвитку країн Тропічної Африки.
3. У чому полягає подібність історичних доль Зімбабве та Намібії?

4. Яку роль у житті Південно-Африканської Республіки відіграв Н. Мандела?
5. За яких умов була проголошена держава Ізраїль?
6. Назвіть арабсько-ізраїльські війни та їх наслідки.
7. Які домовленості були досягнуті між ізраїльтянами та палестинцями в 1990-і роки?

1. Знайдіть на мапі території, окуповані Ізраїлем у 1967 р. Визначте, кому вони належали раніше.
2. Заповніть таблицю:

Національно-визвольна боротьба країн Африки

Дата здобуття незалежності	Країна	Унаслідок яких дій

3. Заповніть таблицю:

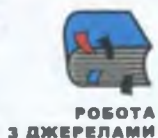
Арабсько-ізраїльські війни

Причини	Дати розв'язання та закінчення	Учасники	Наслідки

4. Складіть хронологічну таблицю процесу врегулювання конфлікту на Близькому Сході в 1980–1990-х роках.

1. Чому, на вашу думку, серед найбільш багатих країн світу багато африканських країн?
2. Діяльність Ф. де Клерка іноді порівнюють з діяльністю М. Горбачова. Чи згодні ви з цим?
3. Назвіть витоки арабсько-ізраїльської кризи.

Практична робота

Прочитайте уривки з праць різних авторів, виданих у СРСР та у Великій Британії.

З праці В. Міхіна «Світовий соціалізм і національно-визвольний рух»

Економічна й технічна співпраця соціалістичних держав з африканськими країнами, що розвиваються, — важлива ланка їх зовнішньоекономічних зв'язків. Особливістю співробітництва соціалістичних країн із державами, що розвиваються, є його виробнича спрямованість. Деякі цифри економічної та технічної допомоги країнам, що розвиваються, з боку РЕВ: промисловість і енергетика — 79,4 %; сільське господарство — 5 %; транспорт і зв'язок — 5,4 %; геологорозвідувальні роботи — 4,9 %; освіта, культура, охорона здоров'я, комунальне господарство — 5,3 %.

На 1 січня 1984 р. в країнах Африки за допомогою країн РЕВ побудовано та введено в дію 1507 об'єктів. Наприклад, було побудовано 425 173

об'єктів енергетики та енергетичної інфраструктури, 19 об'єктів нафтодобувної та газової промисловості. Так, у Ефіопії споруджено великий нафтопереробний завод, який практично звільнив країну від необхідності імпортування нафтопродуктів. В Анголі працюють нафтобази в Маланже та Порту-Амбоін.

З праці доктора філософських наук М. Мнацаканяна «Солідарність із силами національного й соціального визволення — незмінний курс СРСР»

Соціалістичне спрямування виникає як наслідок революційного завоювання влади революційно-демократичними силами, як вибір шляху розвитку конкретним народом. У першій половині 1980-х років налічувалося майже 20 країн соціалістичного спрямування. Соціалістичні країни, СРСР надають країнам соціалістичного спрямування відповідну політичну, моральну, матеріальну підтримку.

Так, для формування розвиненої національної економіки Ефіопії соціалістичні країни надали допомогу для будівництва 30 об'єктів, які вже введені в дію, і 40, які ще будуються.

З книжки К. Ендрю та О. Гордієвського «КДБ. Історія зовнішньополітичних операцій від Леніна до Горбачова»

За п'ять років (січень 1976 — грудень 1980 рр.) обсяг радянських військових поставок в африканські країни південніше від Сахари становив майже 4 млрд доларів, що в десять разів перевищувало військові поставки Сполучених Штатів. Наприкінці 1970-х років Москва зосередила всі свої надії та сподівання на Африканському континенті на Ефіопії, де в 1974 р. під керівництвом Менгісту Хайле Маріама до влади прийшла військова хунта марксистського зразка. У період жорстоких боїв між Ефіопією та Сомалі взимку 1977–1978 рр. радянські військові поставки до Ефіопії збільшилися настільки, що за деякими даними радянські транспортні літаки приземлялися на її території через кожні 20 хв понад 3 місяці. В операції, яка координувалася через радянський супутник-шпигун, брали участь 225 літаків. Одночасно з Анголи до Ефіопії було переміщено 17 тис. кубинців, там уже перебували 1 тис. радянських радників і 400 східних німців...

Незважаючи на все це, Менгісту розчарував Кремль не менше, аніж керівники Анголи та Мозамбіку. Через десять років після його приходу до влади ефіопська економіка була на межі повного краху, мільйони жителів країни страждали від голоду, а закінчення війни проти Сомалі й еритрейських сепаратистів не було видно.

- *З якою метою Радянський Союз надавав допомогу країнам Африки? Відповідь обґрунтуйте прикладами.*
  - *Які форми співробітництва були найважливішими?*
  - *Висловлюванням яких авторів ви довіряєте більше? Чому?*
-
- **29 листопада 1947 р.** — резолюція ООН про утворення єврейської та арабської держав
  - **14 травня 1948 р.** — проголошення держави Ізраїль
  - **1994 р.** — перші вільні й демократичні вибори в Південно-Африканській Республіці

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

1. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн регіону в повоєнний час.

У роки Другої світової війни більшість держав Латинської Америки приєдналася до антигітлерівської коаліції. Унаслідок зростання попиту на сільсько-господарські товари та промислову сировину на світовому ринку економіка латиноамериканських країн у воєнний період помітно поживилася. Розвивалися нафтопереробна, текстильна, цукрова, харчова галузі промисловості, виробництво шкіри; споруджувалися електростанції; розширювалося виробництво цементу.

Після закінчення війни економічна ситуація ускладнилася. Маючи гостру потребу в промисловому устаткуванні та машинах, країни Латинської Америки витрачали величезні суми на їх імпорт. За цих умов виникла ідея імпортозамінної індустріалізації, тобто створення власного машинобудування та інших галузей промисловості для задоволення потреб економічного розвитку. Для впровадження цієї ідеї в життя здійснювалося одержавлення значної частини економіки через викуп або пряму націоналізацію приватних підприємств, а також будівництво підприємств державного сектора.

Особливо інтенсивно цей процес відбувався в Чилі, Аргентині, Мексиці, Бразилії. Приклад тому — президентство *Хуана Домінго Перона в Аргентині (1946–1955)*. Він провів часткову націоналізацію, сплатив борги країни, домогся самозабезпечення Аргентини основними промисловими товарами. У роки правління Х. Перона в країні був збудований перший у Латинській Америці реактивний літак, але під тиском США його виробництво припинили.

У *Бразилії в 1950 р.* повернувся до влади *Жетуліо Варгас*, який відновив свою політику 1930-х років, але вже без спроб копіювання фашистських держав. Наступний президент — *Жуселіно Кубічек* — продовжив імпортозамінну індустріалізацію. На початку 1960-х років Бразилія вже наполовину забезпечувала себе промисловими товарами.

У Мексиці індустріалізація відбувалася в основному за рахунок розвитку державного сектора, тривала аграрна реформа.

США в період 1940–1960-х років прагнули запобігти проникненню СРСР до Латинської Америки. Для здійснення цього Сполучені Штати зробили ставку на посилення військового потенціалу та на військово-політичне співробітництво з країнами Латинської Америки. Саме тоді була укладена угода про колективну безпеку (1948), створено Організацію американських держав (ОАД) (1948). Американці переозброїли місцеві армії та сформували нову військову еліту, яка пройшла підготовку в США.

У 1950–1960-і роки розпочався новий етап соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки. Ресурси для проведення імпортозамінної індустріалізації були вичерпані. Державний бюджет ледве підтримував державний сектор економіки. Дефіцит державного бюджету був спричинений також здійсненням амбіційних проєктів. Наприклад, в 1957 р. у Бразилії розпочалося будівництво нової столиці в центрі країни — подалі від перенаселеного Ріо-де-Жанейро. Це було ультрасучасне

Хуан Домінго Перон

Кафедральний собор в м. Бразилія — столиці Бразилії

місто Бразилія, збудоване на невпорядкованій території. Нова столиця мала стати символом майбутнього розквіту країни.

Мексика домоглася права проведення у своїй столиці Олімпійських ігор 1968 р., що передбачало значну реконструкцію багатомільйонного м. Мехіко. Ці вартісні проекти призвели до інфляції та зростання соціальної напруженості в суспільстві. Вихід із становища вбачався в установленні диктаторських режимів правого або лівого спрямування.

У 1960-і роки сталися військові перевороти в Еквадорі, Гватемалі, Гондурасі, Домініканській Республіці, Бразилії. Ліві сили прийшли до влади на Кубі, у Чилі та Нікарагуа.

2. Варіанти революційного процесу: кубинська революція, революція в Чилі.

Фідель Кастро

Боротьбу проти військово-політичної диктатури американського ставленика Фультенсіо Батіста-і-Сальдівара на Кубі розпочали молоді революціонери на чолі з Ф. Кастро, які 26 липня 1953 р. організували напад на казарму Монкада в м. Сантьяго-де-Куба.

2 грудня 1956 р. невеликий озброєний загін, який прибув на шхуні «Гранма», під керівництвом Ф. Кастро висадився на узбережжі Куби в провінції Ор'енте. Озброєну боротьбу проти диктаторського режиму він продовжував до остаточної перемоги — 1 січня 1959 р. Відтоді **Фідель Кастро** став прем'єр-міністром Республіки Куба. Як голова уряду він убачав своє завдання в зміцненні незалежності Куби від Сполучених Штатів. Однак, наразившись на опір США, націоналізував усю американську власність і зблизився із СРСР. Це сприяло швидкому перетворенню Ф. Кастро на справжнього комуніста, а Куби — на типову тоталітарну соціалістичну країну.

Сальвадор Альєнде

Збереглася традиційна залежність кубинської економіки від експорту цукру, але тепер не від США, а від СРСР і країн Східної Європи. СРСР став основним кредитором Куби. Проте це не вирішило економічні, соціальні та політичні проблеми. США, зі свого боку, під впливом кубинської революції змінили своє ставлення до країн Латинської Америки.

4 вересня 1970 р. на президентських виборах у Чилі, одній із найбільш розвинених тоді країн Латинської Америки, переміг кандидат від блоку лівих партій «Народна єдність» **Сальвадор Альєнде**, який негайно розпочав радикальні перетворення — націоналізацію

основних галузей промисловості та здійснення аграрної реформи, що не сподобалося Сполученим Штатам.

Під тиском уряду США міжнародні фінансові структури та приватні північноамериканські банки відмовили Чилі в кредитах на загальну суму 350 млн доларів. Від уряду «Народної єдності» зажадали негайно сплатити величезний зовнішній борг, залишений попередниками — 4 млрд 226 млн доларів, що призвело до швидкого вичерпання валютних резервів країни, зниження купівельної спроможності населення та дефіциту товарів іноземного виробництва. Тільки протягом 1972 р. вони подорожчали на 60 %.

З листа американського посла Е. Коррі

21 вересня 1970 р.

Жоден болт, жодна гайка не досягнуть берегів Чилі, якщо Альєнде прийде до влади. У цьому випадку ми зробимо все від нас залежне, аби довести Чилі та чилійців до злиднів і крайніх нестатків... Ви дуже помиляєтесь, сподіваючись уникнути жахливих злиднів у майбутньому. Усяка надія на це є для Чилі ілюзією.

• Прокоментуйте текст. Висловіть своє ставлення до його змісту.

Скориставшись ситуацією, що склалася, генерал Августо Піночет у 1973 р. вчинив державний переворот і встановив у країні диктаторський режим. Сальвадор Альєнде загинув під час захисту президентського палацу.

У Чилі запанував терор, жертвами якого стали десятки тисяч людей, у тому числі й іноземці. Майже 100 тис. потрапили до в'язниць. Мало не мільйон чилійців змушені були залишити батьківщину. Проте й за кордоном деяких із них діставали «довгі руки» чилійських спецслужб. В Аргентині був убитий попередник А. Піночета на посаді головнокомандувача сухопутних військ К. Пратс, у Сполучених Штатах — колишній міністр уряду «Народної єдності» О. Летельєр.

За часів диктатури А. Піночета чилійська економіка розвивалася дуже успішно завдяки скасуванню тарифних бар'єрів іноземним інвестиціям, використанню новітніх технологій. Проте відкритий ринковий варіант розвитку економіки та жорстка політична диктатура довго співіснувати не могли. У 1980 р. А. Піночет запровадив конституцію, яка відновила інститути демократії, однак вибори до конгресу та вибори президента відкладалися до 1989 р. На виборах 1989 р. перемогу здобув лідер християнсько-демократичної партії **Пампціо Ейльвін**. У березні 1990 р. А. Піночет передав йому владу й пішов у відставку. Пізніше його судили за злочини проти чилійського народу, проте серед населення було багато прихильників колишнього президента.

3. Установлення конституційного ладу в країнах Латинської Америки.

Протягом 1980–1990-х років авторитарні режими були повалені в 13 країнах Латинської Америки. Перехід від диктатури до демократії відбувався в більшості з них мирним шляхом. У Гренаді (1983) й Панамі (1989) мало місце воєнне втручання США. У Нікарагуа та Сальвадорі тривалий час точилася громадянська війна. У Нікарагуа в липні 1979 р. внаслідок партизанської війни виборів владу Фронт національного визволення імені Сандіно, що скинув найодіознішу в Латинській

Америці диктатуру Анастасіо Сомоси, який правив країною понад 30 років. Сандіністи розпочали в країні соціалістичні експерименти, проти яких виступили і колишні сомосівці, і демократичні організації. Тривала громадянська війна завершилася в 1990 р. проведенням вільних виборів. Президентом *Нікарагуа* була обрана **Віолетта Чаморро**, міністром оборони став лідер сандіністів Даніель Ортега.

На той час у Латинській Америці залишилася тільки одна країна з диктаторським режимом — Куба. Після розпаду СРСР комуністичний режим на острові Свободи перебуває в дуже складному становищі.

В останні роки ХХ ст. у більшості країн регіону відмовилися від системи протекціонізму; відбувся поворот до роздержавлення та приватизації засобів виробництва, до відкритості економіки, до демократії та ринку; країни регіону почали активно інтегруватись у світове господарство. В економіку залучаються американські, японські, німецькі, французькі, британські інвестиції. Іноземний капітал проникає в нові галузі: електротехніку, машинобудування, виробництво автомобілів тощо. У 1995 р. президент США Б. Клінтон на нараді лідерів Західної півкулі запропонував створити спільний ринок від Аляски до Вогняної Землі. Ці плани почали втілюватися в життя. На зустрічі керівників урядів країн Американського континенту у квітні 2001 р. було прийнято рішення про створення загальноамериканського спільного ринку.

4. Українці в країнах Латинської Америки.

Більшість українців, які проживають у Латинській Америці, зосереджена в Аргентині та Бразилії.

В Аргентині історія українського поселення розпочалася в 1897 р., коли сюди на постійне проживання прибула перша невелика група українських емігрантів. Українці прибували до Аргентини протягом 50 років. Українські громади проживають у 43 місцевостях майже в усіх провінціях країни. Із 250 тис. осіб українського походження майже 100 тис. є жителями столиці й провінції Буенос-Айрес, майже 55 тис. мешкають у провінції Чако та 10 тис. — у провінції Мендоса.

В Аргентині діють українські громадські організації — «Просвіта», «Відродження», «Український національний клуб», «Січ». У 1947 р. було скликано Перший конгрес українців в Аргентині, на якому створено Українську центральну репрезентацію (УЦР).

Аргентина однією з перших у світі та першою в Латинській Америці визнала незалежність України (5 грудня 1991 р.). Українська громада активно виступає за розвиток торговельно-економічного співробітництва між двома країнами. З цією метою на початку 1992 р. була створена Аргентинсько-українська торговельна палата.

У Бразилії мешкає понад 200 тис. етнічних українців. Більшість із них зосереджена в південному штаті Парана, що межує з аргентинською провінцією Місьйонес, де також живе багато українців. Там діють просвітницькі товариства, найбільшим з яких є Хліборобсько-просвітницька спілка в Парані. Наукову та видавничу діяльність здійснює Українсько-бразильський центр українознавства.

1. Назвіть основні тенденції розвитку економіки країн Латинської Америки в 1940–1960-х роках.
2. Яким чином перемогла революція на Кубі?
3. Які важливі зміни в житті народів Чилі та Нікарагуа відбулись у 1970–1980-х роках?

- Охарактеризуйте перебудову економіки країн Латинської Америки в 1980–1990-х роках.
- Охарактеризуйте суспільно-політичне життя українців в Аргентині та Бразилії.

Зробіть хронологічний ланцюжок подій у країнах Латинської Америки, поставивши в кружечки відповідні букви.

Завершення Другої світової війни

Об'єднання країн регіону в спільний ринок

- А** прихід до влади в Чилі уряду Сальвадора Альєнде
Б повернення до влади в Бразилії Жетулію Варгаса
В перемога революції на Кубі
Г передача влади Августо Піночетом законно обраному президенту
Д повалення диктатури клану Анастасіо Сомоси в Нікарагуа

ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПИ

- Визначте роль США для країн Латинської Америки: «доброго дядечка Сема», жандарма, багатого й пихатого сусіди...
- Чому, на ваш погляд, частим явищем у латиноамериканських країнах у 1960–1970-і роки були військові заклоти?
- Чим, на вашу думку, країни Латинської Америки кардинально відрізняються від країн Азії та Африки?

РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ

Практична робота
Прочитайте уривок.

З книжки «Сто великих правителів ХХ століття»

Фідель Кастро підтримує рівень життя на острові Куба трохи вище нестерпного. Для того щоб не піднявся бунт невдоволених, йому потрібен іноземний капітал. Однак у царині прав людини на Кубі, усупереч обіцянкам Ф. Кастро, усе залишається, як і раніше. Утім, політичних в'язнів стає менше, але це аж ніяк не пов'язано з демократичними перетвореннями.

Кубинське керівництво використовує нові методи боротьби проти дисидентів. Нині їх не кидають до в'язниць, боячись зіпсувати репутацію кубинського керівника. Уряд позбавляє опозиціонерів робочих місць, як сталося, наприклад, із членами Асоціації захисників політичних прав. Декого висилають за кордон. Лише найактивніші потрапляють за ґрати. Так, президент АДЕПО та ідеологічний лідер Кубинської партії за права людини Луїс Піте Сантос був засуджений на 8 років ув'язнення за організацію мирної демонстрації на площі Революції в Гавані. Члени АДЕПО вмовляли його емігрувати, однак Л. Сантос, який є «революціонером із дитинства», заявив: «Якщо хтось і повинен залишити Кубу, то це Кастро, а не я».

- Як ви вважаєте, чи мають дисиденти перспективу прийти до влади на Кубі?
- 1 січня 1959 р. — перемога революції на Кубі

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ

§ 27 / Виникнення та розгортання «холодної війни» в 40–80-х роках ХХ ст.

- Пригадайте, які зміни стались у співвідношенні сил у світі після завершення Другої світової війни.

1. Початок «холодної війни».

Після закінчення Другої світової війни сталінське керівництво Радянського Союзу сподівалося встановити свій контроль у країнах, звільнених радянськими військами, привести до влади комуністичні уряди й у такий спосіб створити навколо себе зону дружніх і залежних від СРСР держав. Водночас керівники США за підтримки уряду Великої Британії прагнули не допустити переходу країн Центральної та Південно-Східної Європи під контроль Радянського Союзу й перешкодити поширенню комуністичного тоталітаризму на нові території.

Думка про необхідність боротьби проти міжнародного комунізму була оприлюднена в промові колишнього прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчілля, з якою він виступив 5 березня 1946 р. у Вестмінстерському коледжі м. Фултона в штаті Міссурі (США) у присутності президента США Г. Трумена. Стверджуючи, що СРСР заслонила Східну Європу від усього світу «залізною завісою», В. Черчілль запропонував створити для боротьби проти СРСР і комунізму «асоціацію народів, які розмовляють англійською мовою», що володіла б ядерною зброєю та могла б розраховувати на військову перевагу над Радянським Союзом. Ця промова вважається початком «холодної війни».

Радянський Союз також узяв активну участь у розпалюванні «холодної війни». Він почав проводити активний зовнішньополітичний курс, поширювати зону свого впливу на сусідні держави, незважаючи на інтереси народів цих країн і світову громадську думку.

погляд дослідника

Американський історик А. Шлесінджер уважав, що «холодна війна»... була результатом не якогось рішення, а наслідком дилеми, перед якою опинилися сторони. Кожна сторона відчувала непереборне бажання провадити саме ту політику, яку інша ніяк не могла розглядати інакше, як загрозу принципам устрою світу. Потім кожна сторона відчула нагальну потребу розпочати оборонні заходи. Так, росіяни не вбачали іншого вибору, окрім зміцнення своєї безпеки в Східній Європі. Американці, які

180 вважали, що це всього лише перший крок у напрямі до Західної Європи, відреагува-

ли заявою про свої інтереси в зоні, яку росіяни вважали дуже важливою для своєї безпеки...

Кожна сторона вірила, що майбутня міжнародна стабільність залежить від успіху її власної концепції світового порядку»

- Які чинники, на думку А. Шлесінджера, сприяли виникненню «холодної війни»?

Отже, «холодна війна» мала і внутрішні, і зовнішні причини.

Внутрішні причини:

- зростання впливу військовиків на внутрішньо- та зовнішньополітичний курс СРСР і США;
- милітаризація економіки за роки Другої світової війни (створення військово-промислового комплексу), суспільних інститутів і масової свідомості;
- пошук зовнішньополітичного «ворога» як засіб консолідації суспільства.

Зовнішні причини:

- перетворення СРСР і США на наддержави та виникнення між ними гострих суперечностей з питань повоєнного устрою світу;
- установа радянської моделі тоталітарного суспільства в країнах Східної Європи та протидія цьому процесу з боку США;
- боротьба за сфери впливу між СРСР і США в різних регіонах світу.

«Холодна війна» стала новим виявленням основної тенденції світового розвитку у ХХ ст. — боротьби між демократією та тоталітаризмом. Вона втілювалася в активній участі в регіональних конфліктах; установа економічних блоку, обмежень; гонці ракетно-ядерних і космічних озброєнь; боротьби розвідувальних служб; ідеологічних диверсій; глобальному військовому протистоянню; стратегії взаємного ядерного залякування тощо.

Хронологічно «холодну війну» можна поділити на 5 етапів:

- 1945–1953 рр. Найважливіші події — це «берлінська криза» 1948 р., а також війна в Кореї.
- 1953–1962 рр. Найважливіші події — зведення Берлінської стіни та Карібська криза.
- 1962–1979 рр. Цей етап характерний такими подіями, як війна у В'єтнамі, загострення близькосхідної проблеми, «розрядка» міжнародної напруженості. Завершився він уведенням радянських військ до Афганістану.
- 1979–1985 рр. На цьому етапі після «розрядки» відбулося загострення міжнародної напруженості, воєнні конфлікти в Індокитаї, на Близькому Сході, війна за Фолклендські острови. Він закінчився перемовинами М. Горбачова та Р. Рейгана про скорочення наступальної ядерної зброї.
- 1985–1991 рр. — завершальний етап «холодної війни», під час якого відбулися зустрічі керівників супердержав СРСР і США та підписання важливих угод про скорочення та нерозповсюдження ядерної зброї. СРСР вивів свої війська з Афганістану, припинився конфлікт в Індокитаї. Закінчився цей період розпадом Радянського Союзу.

«Холодна війна» перетворилася на протистояння військово-політичних блоків у Європі та інших регіонах світу.

Першою серйозною сутичкою в Європі стала «берлінська криза». Вона виникла в 1948 р. після введення в західній частині Німеччини нової грошової одиниці. Радянська сторона розцінила цю акцію як дію, спрямовану на розкол країни.

Скориставшись тим, що в угоді про статус окупованого Берліна не були передбачені конкретні зобов'язання СРСР щодо забезпечення транспортним зв'язком західних секторів міста, Радянський Союз 24 червня 1948 р. перекрив транспортні артерії Західного Берліна та Західної Німеччини. Фактично була встановлена блокада Західного Берліна, яка тривала 324 дні — з 24 червня 1948 р. до 12 травня 1949 р., коли на конференції в Нью-Йорку колишні союзники домовилися про компромісні умови її скасування.

У тяжкі дні «берлінської кризи» постачання двохмільйонного міста всім необхідним забезпечувала англо-американська авіація. Було встановлено «повітряний міст», яким мешканці Західного Берліна отримували продовольство, медикаменти, паливо, машини та інші товари.

2. Міжнародні кризи та конфлікти в 40–80-х роках ХХ ст.

Війна в Кореї. Міжнародна напруженість зростала, «холодна війна» кілька разів перетворювалася на «гарячу». У 1950–1953 рр. розпочалася бойові дії на Корейському півострові.

З 1948 р. там існували дві держави: Республіка Корея зі столицею в м. Сеулі та Корейська Народна-Демократична Республіка (КНДР) зі столицею в м. Пхеньяні.

Збройний конфлікт між двома державами розпочався 25 червня 1950 р. нападом військ КНДР на Республіку Корея. Армія останньої виявилася небоєздатною та почала відступати. Майже вся територія Південної Кореї була захоплена військами КНДР.

Коли Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію, у якій засудила агресію КНДР, війська США та деяких інших країн у вересні 1950 р. вступили у війну, а наприкінці жовтня, захопивши Пхеньян, вийшли до китайського кордону.

На допомогу КНДР прийшов північний сусід — Китай. 26 листопада 1 млн китайських «добровольців» за підтримки радянських танків та авіації перейшов у наступ і змусив американців відступити. Радянські льотчики під командуванням І. Кожедуба прикривали небо.

30 листопада 1950 р. президент США Г. Трумен заявив, що США готові використати всі воєнні засоби, у тому числі й ядерну зброю. Вперше виникла небезпека переростання локального конфлікту в ядерну війну. І все ж здоровий глузд виявився сильнішим за військові та політичні амбіції.

Наприкінці 1950 р. фронт стабілізувався в районі 38-ї паралелі. Два роки тривала позиційна війна. У 1953 р. було підписано перемир'я, яке зафіксувало існування двох держав на Корейському півострові.

Карибська криза. Ще одна серйозна загроза світові виникла в 1962 р. під час Карибської кризи.

США негативно поставилися до революції на Кубі. У 1961 р. вони підтримали висадження контрреволюційних груп на її території. Фідель Кастро звернувся по допомогу до СРСР. Радянське керівництво вирішило розмістити на острові ядерні ракети середньої дальності. Довідавшись про це, президент США Дж. Кеннеді оголосив про встановлення з 22 жовтня 1962 р. морської блокади Куби та про перевірку всіх радянських кораблів, які пливли до острова. Радянські й американські війська були приведені в стан повної бойової готовності. Ніколи раніше небезпека ядерної війни не була настільки реальною, як у ті дні.

Американський історик П. Джонс писав: «24 жовтня навантажені ракетами радянські судна досягли лінії карантину й зупинилися. Однак залишалося прибрати встановлені ракети. Отже, наступного дня президент Дж. Кеннеді телеграфував М. Хрущову, вимагаючи «відновлення попереднього становища» (тобто виведення ракет). Микита Хрущов надіслав дві відповіді. У першій, від 26 жовтня, висловлювалася згода в обмін на американську гарантію, що США не нападуть на Кубу. У другій, надісланій наступного дня, вимагалася ще одна поступка від США — прибрати з Туреччини американські ракети середнього радіуса дії «Юпітер». Дж. Кеннеді проігнорував другий лист і згодився на домовленість про ненапад, запропоновану в першому. 28 жовтня М. Хрущов погодився вивести ракети».

• *Наскільки реальною була загроза нової світової війни в період Карибської кризи?*

Берлінська стіна. Однак «холодна війна» тривала ще понад 20 років. Її символом стала Берлінська стіна, побудована в ніч на 13 серпня 1961 р., яка поділила Берлін на Західний і Східний.

Реакція США на цю акцію була надзвичайно різкою. Американське командування почало перекидати додаткові частини на територію ФРН та Західного Берліна. 27 жовтня американські танки були переміщені до контрольно-пропускного пункту на Фрідріхштрассе, а навпроти них на відстані 200 м зупинилися радянські танки. Цілу добу тривало це протистояння. Нарешті керівники обох держав віддали наказ своїм військам відійти від кордону.

Напружена ситуація в місті зберігалася до укладення 3 серпня 1971 р. чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна. Отже, «холодна війна» неодноразово ставила світ на межу глобальної ядерної війни.

3. Радянсько-афганський конфлікт.

Ще один гострий міжнародний конфлікт виник наприкінці 1970-х років. Це була радянська інтервенція до Афганістану, яка розпочалася 27 грудня 1979 р. введенням до цієї країни 100-тисячного «обмеженого» контингенту радянських військ.

Керівництво СРСР виправдовувало введення радянських військ до Афганістану різними причинами, проте на міжнародній арені Радянський Союз потрапив практично в повну ізоляцію. Уже 3 січня 1980 р. 52 держави — члени ООН вимагали термінового скликання Ради Безпеки з афганського питання, заявивши, що ця збройна інтервенція дестабілізувала становище в регіоні й загрожує міжнародній безпеці та миру. Згодом радянську інтервенцію засудила Генеральна Асамблея ООН. Агресивні дії СРСР не підтримала навіть більшість соціалістичних країн.

Дедалі негативніше ставлення до афганської війни формувалось і в радянському суспільстві через великі людські втрати та матеріальні збитки. Однак реальні дії щодо припинення агресії в Афганістані СРСР розпочав лише після 1985 р., коли радянське

Виведення радянських військ з Афганістану. 1989 р.

керівництво очолив М. Горбачов. Перемовини між учасниками афганського конфлікту, що велися під егідою ООН, завершилися підписанням 14 квітня 1988 р. *Женевських угод* делегаціями Афганістану, Пакистану, а також СРСР і США як держав-гарантів. ООН спостерігала за виконанням Женевських угод, відповідно до яких остаточне виведення радянських військ з Афганістану завершилося 15 лютого 1989 р.

4. Спроби роззброєння.

Договір про заборону випробувань ядерної зброї. Проблеми роззброєння перебували в центрі уваги світової громадськості, зокрема сесій Генеральної Асамблеї ООН у 1950–1960-х роках. Так, XIV сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1959 р. ухвалила резолюцію на підтримку ідеї загального та повного роззброєння, однак в умовах «холодної війни» вона мала декларативний характер.

Першим реальним кроком на шляху роззброєння став *Московський договір про заборону ядерних випробувань у повітрі, під водою та в космосі*, підписаний 5 серпня 1963 р. керівниками урядів СРСР, США, Великої Британії – трьох тодішніх ядерних держав.

Перемовини, що передували підписанню договору, не були успішними. Каменем спотикання стало питання про контроль. Нарешті всі погодилися, що вибухи в трьох сферах можна контролювати національними засобами без міжнародного контролю. Дозволялися тільки підземні ядерні вибухи, але згодом відповідні перемовини були проведені й щодо них. На жаль, Франція та Китай, які створили власні ядерні арсенали пізніше, не приєдналися до договору 1963 р. і продовжували здійснювати випробування в атмосфері. Проте Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї мав велике значення, оскільки був першою конкретною угодою з обмеження гонки озброєнь. Згодом до Московського договору приєдналося понад 130 держав світу. У 1963 р. Генеральна Асамблея ООН закріпила своїм рішенням радянсько-американську домовленість «не розміщувати в космічному просторі будь-які об'єкти з ядерною зброєю або іншими видами зброї масового знищення».

Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі. Перемовини та консультації з підготування Народи з питань безпеки та співробітництва в Європі тривали шість років (1969–1975 рр.). У цій роботі брали участь представники 33 європейських країн (за винятком делегації Албанії), а також США та Канади – держав, які відіграють важливу роль у світовій та європейській політиці, у тому числі – як члени НАТО.

Нарада відбулася 31 липня – 1 серпня 1975 р. у столиці Фінляндії – м. Гельсінкі. Вона завершилася підписанням 1 серпня 1975 р. *Підсумкового акта* – найважливішого політичного документа, що відіграє велику роль у формуванні міжнародних відносин і в наші дні. Він має такі розділи:

- I – з питань безпеки в Європі;
- II – з економічного, науково-технічного співробітництва та охорони навколишнього середовища;
- III – з гуманітарних питань;
- IV – з урахування та виконання положень Підсумкового акта, продовження розвитку міжнародних контактів, у тому числі – організації нових зустрічей і нарад, подібних до Гельсінкської.

Такі зустрічі держав-учасниць загальноєвропейської наради відбулися згодом у Белграді (1977–1978), Мадриді (1980–1983), Стокгольмі (1984–1987), Відні (1986–1989).

Гельсінкська нарада була унікальним, безпрецедентним явищем у міжнародному житті, відігравши велику роль у стабілізації становища у світі, запобіганні сутичці між двома системами, що могла б призвести до загибелі людської цивілізації.

Одним із результатів форуму в м. Гельсінкі стало створення постійної *Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ)*, яка до 1990-х років охопила понад 50 держав Європи, США та Канади. Нині вона має політичні механізми, що забезпечують можливість оперативно реагувати на порушення прав людини. НБСЄ (з 1994 р. прийнято назву Організація з питань безпеки й співробітництва в Європі – ОБСЄ) опікується також питаннями безпеки та роззброєння, співробітництва у сфері економіки й охорони навколишнього середовища, формування образу нової, неблокової Європи.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Дайте визначення терміна *холодна війна*. Які причини призвели до її виникнення?
2. Проаналізуйте розвиток «берлінської кризи» та її наслідки.
3. Яку мету мало створення військово-політичних блоків НАТО й ОВД? Який із цих блоків витримав випробування часом?
4. Які держави стояли за силами, що протидіяли в Кореї?
5. Охарактеризуйте причини Карибської кризи. З іменами яких державних діячів пов'язане її завершення?
6. Якими, на ваш погляд, були причини спорудження Берлінської стіни?
7. Поясніть поняття *роззброєння*.
8. Які держави підписали Московський договір 1963 р. про заборону випробувань ядерної зброї, а які не підписали?
9. Які наслідки мало введення радянських військ до Афганістану для внутрішньополітичної ситуації та для міжнародного авторитету СРСР?

ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ

Як вплинула «холодна війна» на різні сфери діяльності?

Політична — _____
Військова — _____
Ідеологічна — _____
Економічна — _____

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ

1. У якій сфері життя прояви «холодної війни» були найтяжчими для народів СРСР?
2. У який історичний момент найвірогідніше могла виникнути третя світова війна?
3. Чи правомірно порівнювати дії США у В'єтнамі та СРСР в Афганістані? Якщо так, то за якими параметрами?

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Практична робота

Прочитайте уривки з документів.

3 промови В. Черчілля у м. Фултоні

5 березня 1946 р.

Від Штеттіна на Балтиці до Бреста на Адріатиці на континент опустилася «залізна завіса». За нею сховані всі скарби стародавніх країн Центральної та Східної Європи. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія — усі ці знамениті міста й населення цих країн знаходяться в радянській зоні та всі підкоряються певною мірою не лише радянському впливу, а й дедалі зростаючому контролю з боку Москви...

У всіх цих країнах переважають поліцейські уряди й дотепер у них не існує ніякої справжньої демократії...

Росіяни над усе захоплюються силою, і нема нічого менш важливого для них, аніж військова слабкість. Тому наша стара доктрина рівноваги сил виявилася недієздатною. Ми не повинні робити ставку на незначну перевагу в силі, оскільки це може викликати бажання помірятися силами.

3 інтерв'ю Й. Сталіна кореспонденту газети «Правда»

14 березня 1946 р.

По суті справи, пан Черчілль стоїть зараз на позиції підпалювача війни...

Можливо, хтось має намір забути ті колосальні жертви, яких зазнав радянський народ, забезпечуючи визволення Європи від гітлерівської навали. Постає питання, кого може здивувати те, що Радянський Союз, прагнучи підтримати свою безпеку в майбутньому, намагається домогтися, щоб у цих країнах існували лояльні до нього уряди.

Я не знаю, чи поталанить пану Черчіллю та його друзям організувати після Другої світової війни новий воєнний похід проти Східної Європи. Проте, якщо й поталанить, хоча дуже малоймовірно, то можна з упевненістю сказати, що вони будуть розбиті.

- *Лише рік тому в березні 1945 р. В. Черчілль та Й. Сталін були союзниками в боротьбі проти спільного ворога. Які кардинальні зміни сталися у світі, що дали їм підстави говорити про можливість застосування сили один проти одного?*
- *Чи погоджуєтеся ви з твердженням В. Черчілля, що тоді в країнах Східної Європи переважали поліцейські уряди та не існувало ніякої демократії?*
- *Чи погоджуєтеся ви з аргументацією Й. Сталіна щодо прагнення мати лояльні до Радянського Союзу уряди в країнах Східної Європи?*

**ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ
ДАТУ**

- **5 березня 1946 р.** — В. Черчілль виголосив промову в м. Фултоні, яка започаткувала «холодну війну»
- **22–28 жовтня 1962 р.** — Карибська криза
- **5 серпня 1963 р.** — підписання Московського договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах: в атмосфері, у космосі та під водою

§ 28 / Закінчення «холодної війни» (друга половина 80-х — 90-і роки ХХ ст.)

• *Пригадайте, за яких умов розпочалася «холодна війна».*

1. Передумови розрядки міжнародної напруженості.

На початку 1970-х років у міжнародних відносинах настав новий період — перехід від протистояння двох світів на чолі з «наддержавами» СРСР і США до розрядки міжнародної напруженості. Передумовами цих змін можна назвати:

- досягнення до початку 1970-х років військово-стратегічного паритету (рівноваги) між СРСР і США;
- негативні наслідки гонки озброєнь для економіки провідних держав;
- загострення соціальних проблем у США внаслідок війни у В'єтнамі;
- усвідомлення світовою громадськістю, керівниками провідних держав науково обгрунтованого вченими висновку про катастрофічність для життя на Землі будь-якого ядерного конфлікту.

2. Радянсько-американські угоди.

Першим внеском в оздоровлення міжнародної ситуації в 1970-і роки стали радянсько-американські перемовини на найвищому рівні, що відбулися в 1972–1974 рр.

У лютому 1972 р. президент США Р. Ніксон у своєму посланні до Конгресу США заявив, що у виробництві ядерної зброї між Радянським Союзом і Сполученими Штатами досягнуто паритету. Це стало поштовхом до початку перемовин, унаслідок яких було підписано «основи взаємовідносин між СРСР і США»:

- Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), що має безстроковий характер;
- Тимчасова угода про деякі засоби щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСВ-1), укладена на 5 років;
- Угода про запобігання ядерній війні.

Важливе значення мала також підписана в 1972 р. Великою Британією, СРСР і США *Конвенція про заборону розроблення, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) й токсичної зброї та їх знищення.*

У листопаді 1974 р. у м. Владивостоці відбулася зустріч генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежньєва та президента США Дж. Форда, на якій було підписано попередню угоду про подальші радянсько-американські дії у сфері контролю над озброєннями. Ця зустріч стала важливим кроком на шляху до загальноєвропейської наради 1975 р. у столиці Фінляндії.

У 1974 р. СРСР і США підписали Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. Однак особливе значення для приборкання гонки озброєнь мав підписаний ними в 1979 р. Договір ОСВ-2. Він не був ратифікований, хоча обидві сторони дотримувалися його положень.

3. Нове політичне мислення.

Розрядка міжнародної напруженості в 1970-х роках, кульмінацією якої була Гельсінкська угода 1975 р., не стала незворотною. Недовіра між країнами двох блоків, насамперед — СРСР і США, не зникла, а, навпаки, посилилася.

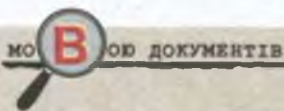
Загострення міжнародної напруженості в першій половині 1980-х років було не меншим, аніж у 1950–1960-х роках. При цьому ядерні потенціали країн значно збільшилися. У світі налічувалося 50 тис. ядерних зарядів сумарною потужністю 16 тис. мегатонн. Найбільша кількість ядерних і звичайних озброєнь була зосереджена в Європі.

Поступово у свідомості світової громадськості сформувалося різко негативне ставлення до ідеї насильницького розв'язання протистояння між Заходом і Сходом.

Після приходу до влади М. Горбачова в Москві почали розуміти, що серйозна зовнішня політика неможлива без взаємних поступок.

«Перебудова» в СРСР сформувала «нове політичне мислення» його керівників. Воно полягало в пріоритеті загальнолюдських цінностей над класовими принципами, що панували в радянській зовнішній політиці.

Крім того, «нове політичне мислення» визнавало за народом кожної країни його власний соціальний і політичний вибір, забезпечення балансу інтересів усіх держав — членів світового співтовариства. Наголос робився на принципі мирного співіснування як умові виживання та збереження цивілізації.

Із Делійської декларації про принципи вільного від ядерної зброї та ненасильницького миру, підписаної керівниками СРСР та Індії

27 листопада 1986 р.

В ядерну епоху людство повинно виробити «нове політичне мислення», нову концепцію світу, що дає надійні гарантії виживання людства.

Світ, що дістався нам у спадок, належить теперішньому та майбутньому поколінням. І це вимагає, аби пріоритет надавався загальнолюдським цінностям. Повинне визнаватися право кожного народу та кожної людини на життя, свободу, мир і прагнення до щастя. Має поважатися право кожного народу на власний вибір — соціальний, політичний, ідеологічний.

Михайло Горбачов розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. На Стокгольмській конференції щодо заходів закріплення довіри та безпеки в Європі, що проходила з перервами з 17 січня 1984 р. по 21 вересня 1986 р., був узгоджений комплекс політичних і військово-технічних заходів для зменшення ризику війни в Європі. У квітні 1985 р. СРСР припинив виготовлення ракет СС-20, а в серпні ввів односторонній мораторій на ядерні випробування, який діяв півтора року.

У листопаді 1985 р. у Женеві відбулася перша радянсько-американська зустріч на вищому рівні між удруге обраним у 1984 р. президентом США Р. Рейганом і М. Горбачовим. Унаслідок цієї важливої зустрічі була досягнута принципова згода про 50-відсоткове скорочення стратегічних наступальних озброєнь, до того ж обидві сторони підписали проміжний договір про ядерні сили середнього радіуса дії.

У жовтні 1986 р. відбулася нова радянсько-американська зустріч на вищому рівні в Рейк'явіку. СРСР запропонував пакет радикальних пропозицій щодо ядерного роззброєння: скоротити на 50 % стратегічні наступальні озброєння протягом перших п'яти років, а потім цілком їх ліквідувати; звільнити Європу від усіх ракет середньої дальності; домовитися про заборону ядерних випробу-

вань та ін. На відміну від попередніх перемовин СРСР погодився з вимогами США про жорстку систему контролю.

Підписанню цих угод, які мали б історичне значення, перешкоджали розбіжності з питань розгортання програми СОІ. Однак важливий крок на шляху зміцнення взаємної довіри між двома наддержавами був зроблений.

У грудні 1987 р. під час чергової радянсько-американської зустрічі на вищому рівні М. Горбачов і Р. Рейган підписали *Угоду про скорочення озброєнь середнього радіуса дії*, згідно з якою передбачалася ліквідація цілого класу ядерної зброї під жорстким взаємним контролем.

Тенденція послаблення міжнародної напруженості та «потепління» політичного клімату у відносинах між Сходом і Заходом проявилася й на черговій загальноєвропейській конференції, що проходила у Відні в 1986–1989 рр. Разом із проблемами зміцнення міжнародної безпеки серйозна увага на ній приділялася дотриманню прав людини.

Епоха «холодної війни» остаточно закінчилась і «залізна завеса» між Сходом і Заходом піднялася після виведення радянських військ з Афганістану 15 лютого 1989 р., зруйнування Берлінської стіни в листопаді 1989 р., обрання в 1988 р. президентом США Дж. Буша та його зустрічі в грудні 1989 р. на о. Мальті з М. Горбачовим. За підсумками мальтійської зустрічі СРСР і США перестали бути потенційними противниками, а розкол людства на «капіталістичний світ» і «соціалістичну співдружність» на початку 1990-х років став надбанням історії.

31 липня 1991 р. була укладена найважливіша радянсько-американська угода: М. Горбачов і Дж. Буш підписали в Москві давно обговорюваний *Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)*, який передбачав взаємне 30–40-відсоткове скорочення ядерних арсеналів. Уперше в історії роззброєння найбільших держав світу досягло таких масштабів.

У січні 1993 р. президенти Б. Єльцин і Дж. Буш підписали новий *Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2)*, до якого приєдналася й Україна.

4. Перехід від конфронтації до співробітництва.

Припинення «холодної війни», внутрішньополітичні зміни в СРСР, мирні революції в країнах Східної Європи привели до розпаду Організації Варшавського Договору (1 липня 1991 р.) і трансформації НАТО. Лондонська нарада керівників держав Північноатлантичного альянсу 5–6 липня 1990 р. ухвалила декларацію про радикальні зміни у своїй військовій доктрині. Країни НАТО зобов'язувалися не нападати на інші держави, а ядерне озброєння оголошувалося «зброєю екстремальної ситуації».

Зміни, що відбувались у світі, зробили актуальним завдання становлення нової системи європейської безпеки. Його розв'язанню сприяли як різноманітні багатосторонні зустрічі, так і двосторонні контакти між керівниками держав Європи. Так, на Паризькій нараді країн-учасниць Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) на вищому рівні (листопад 1990 р.) були прийняті три важливі документи: *Хартія для нової Європи*, *Спільна декларація 22 держав*, яка фактично узгоджувала принципи їх військових доктрин, і *Договір про звичайні збройні сили в Європі*. У Хартії велика увага приділялася гуманітарним аспектам міжнародних відносин, «людському виміру» та становленню

нового механізму розвитку загальноєвропейського процесу. Також на нараді було ухвалено рішення про радикальне скорочення озброєнь і збройних сил у Європі. 1 березня 1991 р. у Відні розпочав роботу постійно діючий Центр із запобігання конфліктам. Країни Східної Європи та Росія стали членами Ради Європи.

Отже, перемога «нового політичного мислення» у зовнішній політиці СРСР, реальні кроки щодо її реалізації на початку 1990-х років стали завершенням періоду «холодної війни» між Заходом і Сходом, виходом із стану розколу та конфронтації.

5. Внесок України в поліпшення загальної атмосфери безпеки у світі.

Україна, як і Росія, Білорусь та Казахстан, після розпаду СРСР стала ядерною державою. Для західних країн це було великою проблемою. Вони прагнули, щоб Україна, Білорусь і Казахстан відмовилися від своїх ядерних арсеналів і вивезли їх до Росії. Починаючи з 1992 р. США витратили 1,5 млрд доларів на встановлення контролю за ядерною зброєю в Росії, Україні, Білорусі та Казахстані (до цієї суми входять витрати на перевезення ядерних боєголовок, їх зберігання та демонтаж). Президент України Л. Кравчук в січні 1993 р. разом із президентами США та Росії підписав *Договір про скорочення стратегічної ядерної зброї (СНО-2)*. Україна почала вивозити ядерні боєголовки зі своєї території до Росії, демонтувати ракети та шахти з устаткуванням. Така діяльність України викликала велику повагу до неї з боку урядів і народів багатьох країн світу.

Важливим досягненням зовнішньої політики незалежної України стало її приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Це стало можливим після того, як на будапештській зустрічі країн ОБСЄ в грудні 1994 р. президенти США та Росії, а також прем'єр-міністр Великої Британії підписали меморандум про гарантування безпеки Україні, Білорусі та Казахстану. Аналогічні гарантії надали Україні уряди КНР і Франції, які також мають ядерну зброю.

Україна підтримала програму НАТО «Партнерство заради миру». 9 липня 1997 р. Президент України Л. Кучма підписав у Мадриді *Хартію особливого партнерства України з лідерами 16 країн НАТО*. Цей документ сприяв зміцненню миру та безпеки в Європі.

Леонід Кучма

Україна утвердилася на міжнародній арені як суверенна держава. Її зовнішня політика є виваженою та передбачуваною, вона спрямована на розвиток добросусідських відносин, зміцнення безпеки в Європі та світі.

Розвиток відносин України з іншими державами вийшов на рівень стратегічного партнерства. У двосторонніх документах уже закріплені відносини стратегічного партнерства України з шістьма державами світу — Азербайджаном, Болгарією, Польщею, Росією, США, Узбекистаном. Ще з двома державами Грузією та Канадою — документально зафіксовані відносини особливого партнерства. Активно розвиваються полі-

тичні контакти України з країнами ГУУАМ. Членами цього регіонального об'єднання є Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан і Молдова. Поступово нарощується регіональне співробітництво в рамках ОЧЕС (Організація чорноморського економічного співробітництва). Головною проблемою зовнішньополітичної діяльності України є низька ефективність використання зовнішніх чинників для піднесення вітчизняної економіки та вирішення нагальних внутрішніх проблем.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яка загроза світу існувала в другій половині 1980-х років?
2. Що являє собою «нове політичне мислення»?
3. Проаналізуйте еволюцію радянсько-американських відносин у 1980-х роках.
4. Яких позитивних змін пощастило досягти внаслідок реалізації «нового політичного мислення»?
5. Визначте нову роль східноєвропейських країн на міжнародній арені в 1990-і роки.
6. У чому полягає внесок України в поліпшення атмосфери безпеки у світі?

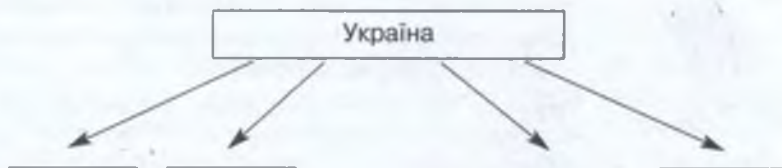
ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Зробіть хронологічний ланцюжок еволюції радянсько-американських відносин, поставивши відповідні букви в кружечки.

- А** договір СНО
- Б** американсько-радянська зустріч у м. Рейк'явіку
- В** введення в СРСР одностороннього мораторію на ядерні випробування
- Г** зустріч М. Горбачова і Дж. Буша на о. Мальті
- Д** підписання Угоди про звичайні види озброєнь у Європі
- Е** досягнення принципової згоди про 50-відсоткове скорочення стратегічних наступальних озброєнь

2. Визначте, членом яких європейських міжнародних організацій є Україна.

ОБГОВОРЕННЯ У ГРУПІ

1. Підтвердіть або спростуйте думку про те, що «холодна війна» завершилася наприкінці 1980-х років.
2. Чи погоджуєтеся ви з твердженням про те, що світ у 1990-х роках перестав бути біполярним і став уніполярним?
3. Який напрям зовнішньополітичної стратегії України є найважливішим?

РОБОТА З ДЖЕРЕЛАМИ

Із статті американського політолога С. Гантінгтона «Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір»

Більшість людей погоджується з тим, що за часів «холодної війни» світова система була біполярною, тоді як нині існує односилова система. З іншого боку, тривають дискусії з приводу того, яким же вважати нинішній світ — уніполярним, багатополярним чи якоюсь іншою системою. Моя позиція полягає в тому, що нинішня міжнародна політична система є водночас уні- та мультиполярною.

Для вирішення міжнародних проблем нині потрібні зусилля як однієї супердержави, так і спільні зусилля кількох інших керівних держав. У цьому уні- та мультиполярному світі глобальна структура сили має чотири рівні.

Єдиною наддержавою залишаються США. За ними йдуть найважливіші регіональні держави, кожна з яких відіграє домінуючу роль у своєму регіоні. А потім група країн, які я називаю другорядною регіональною силою. До них належать: Велика Британія стосовно Німеччини та Франції в Європі, Україна стосовно Росії, Японія та В'єтнам стосовно Китаю, Пакистан стосовно Індії, Австралія стосовно Індонезії, Саудівська Аравія стосовно Ірану, Єгипет стосовно Ізраїлю та Аргентина стосовно Бразилії. Нарешті, четвертий рівень — це країни, які не ввійшли до перших трьох груп.

Якщо говорити про інтереси наддержави в такій уні- та мультиполярній системі, то, поза сумнівом, вона зацікавлена в поверненні до уніполярної системи, аби самостійно ухвалювати всі рішення.

Впливові в регіонах країни зацікавлені в багатополярній системі світу. Тому стабільність наявної системи значно залежить від рівноваги між головними конфліктуючими групами. Я вважаю, що така рівновага за своєю природою нестабільна, і марно сподіватися, що її можна буде втримати. Світова політика відійшла від біполярної системи, яка існувала під час «холодної війни», пройшла через однополюсний момент (кульмінацією його стала війна в Перській затоці), а тепер рухатиметься до справді багатополосного XXI ст. Сполучені Штати, як сказав Збігнев Бжезінський, будуть першою, останньою та єдиною світовою наддержавою.

- *Яким є нинішній світ: уніполярним чи біполярним?*

- **19 листопада 1990 р.** — прийняття Хартії для нової Європи
- **Січень 1993 р.** — підписання Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2)
- **Грудень 1994 р.** — приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї
- **9 липня 1997 р.** — підписання Хартії особливого партнерства України з лідерами 16 країн НАТО

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТУ

Тема 8

РОЗВИТОК НАУКИ
ТА КУЛЬТУРИ
(1945 р. — ПОЧАТОК XXI ст.)

§ 29 / Основні напрями НТР у другій половині ХХ ст.

- Пригадайте, які наукові відкриття першої половини ХХ ст. ви вважаєте найважливішими для розвитку людства.

1. Найвизначніші наукові відкриття та їх вплив на життя суспільства.

У другій половині ХХ ст. людство досягло значного поступу в розкритті таємниць природи та їх практичному застосуванні. Відкриття та мирне використання атомної енергії, освоєння космосу, створення нових технологій змінили організацію та управління виробництвом. Докорінний переворот у продуктивних силах суспільства, коли наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу, отримав назву «науково-технічна революція» (НТР). Її початком вважаються **1950-і роки**, коли стали до ладу перші атомні електростанції, був запущений перший штучний супутник Землі, розпочалося використання в промисловості електронно-обчислювальних машин. Характерними рисами НТР є: універсальність і пришвидшення науково-технічних перетворень.

Розгортання НТР спричинило активізацію соціально-економічних процесів у світі. Наука, що раніше була лише джерелом нових технічних ідей, перетворилася на безпосередню виробничу силу. Виробництво ставило завдання перед наукою, а наука пропонувала йому нові технології. Якщо на першому етапі НТР робилися лише перші кроки в цьому напрямі, то на другому етапі (1960-і роки) автоматизація виробництва стала масовою: широко використовувалися роботи, автоматизовані системи управління виробництвом.

На початку 1980-х років настав третій етап НТР. Автоматизація та роботизація виробництва досягли такого рівня, що робітник дедалі більше відходив від процесу виготовлення продукції та здійснював лише регулювання й контроль над виробничим процесом.

У всіх сферах життя людей відбувалися перетворення. Основними енергоносіями в різний час були вугілля, нафта, газ. Оскільки їх запаси не безмежні, учені працюють над використанням інших видів енергії, зокрема ядерної. Ведуться пошуки шляхів широкого застосування енергії води, сонця. У природі є величезна кількість ресурсів, однак не завжди можливо знайти матеріали, що повністю задовольняли б потреби людей. Тому завдяки досягненням науки створені синтетичні замінники, які широко використовуються в побуті та виробництві. Величезні можливості має сучасна медицина, особливо після відкриття антибіотиків і створення досконалих діагностичних апаратів.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. розпочинається четвертий етап НТР, пов'язаний із комп'ютеризацією та використанням Інтернету в усіх сферах життя суспільства.

Створення комп'ютера вважається одним із найбільших досягнень людства та прирівнюється до використання вогню й винайдення колеса. Мікроелектроніка відкриває величезні можливості для інтелектуалізації праці представників більшості професій. Услід за мікроелектронікою починають стрімко розвиватися біотехнологія, а також технологія створення матеріалів із задалегідь заданими властивостями.

Удосконалюються системи транспорту та зв'язку. Невід'ємною частиною життя більшості людей стало телебачення. Супутники зв'язку зробили засоби масової інформації глобальними. Значна частина громадян у розвинених країнах уже не уявляє свого життя без Інтернету — світової системи інформації. Отже, науково-технічна революція принципово змінила суспільство, підвищила рівень задоволення потреб усіх його членів.

2. Формування постіндустріального суспільства. Зміни в соціальній структурі суспільства, якості життя людей провідних країн світу та країн, що розвиваються.

На зміну індустріальній стадії розвитку суспільства, на якій західні держави та Японія перебували наприкінці ХІХ ст., в останній третині ХХ ст. прийшла постіндустріальна. Якщо для індустріального суспільства характерним є домінування великого машинного виробництва, наявність маси найманих робітників, які працюють на промислових підприємствах, боротьба за джерела сировини, енергії, ринки збуту товарів, то постіндустріальне суспільство характеризує науково-технічна революція, переважання сфери послуг над сферою виробництва; створення й використання новітніх технологій, які значно підвищують продуктивність праці, змінюють характер виробництва; переміщення центру знань, що справляють вирішальний вплив на політику, до університетів; зміни в соціальній структурі суспільства. У всіх розвинених країнах в останні десятиріччя ХХ ст. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві, зменшилася у 2–4 рази, значно скоротилася чисельність промислових робітників. Деякі професії, пов'язані з виробництвом, просто зникли; водночас стало більше людей, задіяних у сфері послуг, у науці, освіті. Наприклад, у США кількість студентів збільшилася з 2,3 млн у середині 1950-х років до 7,1 млн у 1970 р., у Франції — з 0,8 до 2,1 млн за той самий період. У цілому важливою складовою соціальної структури постіндустріального суспільства стають середні верстви, частка яких становить від 1/4 до 1/3 населення, яке займається трудовою діяльністю, що дає самостійний заробіток. Серед цієї групи можна виокремити принаймні дві підгрупи: дрібних і середніх підприємців та «нові середні верстви», що складаються з людей, безпосередньо пов'язаних з науково-технічною революцією, а також лікарів, викладачів, науковців, менеджерів, які належать до середніх верств уже декілька десятиліть.

Варто зазначити, що теорія нового суспільства в 1960–1970-х роках була розроблена американським соціологом Д. Беллом, директором Гудзонівського інституту Г. Каном, економістом і соціологом Р. Тібоггдом. Згідно з цією теорією, у постіндустріальному суспільстві основними напрямками діяльності є інформатика та сфера обслуговування. У 1980-і роки концепція постіндустріального суспільства набула розвитку в теорії «інформаційного суспільства»

(Л. Масуда, Дж. Нейстріт), у якій зростає значення виробництва, розподілу та використання інформації. Ця теорія підтвердилася на практиці, оскільки в останні десятиріччя ХХ ст. інформаційні потоки значно збільшилися. Швидкість їх переміщення зростає, кількість інформації подвоюється через кожні два роки. Це приводить до того, що інформація стає найціннішим і найдорожчим продуктом людської діяльності. Той, хто володіє інформацією, володіє ситуацією. Відбувається переоцінювання цінностей, зміна стереотипів, формується новий стиль життя, поведінки, моралі, що впливає на цивілізаційні процеси в усьому світі.

Рівень життя представників середніх верств у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. покращився. Вони володіють майном: будинками, квартирами, автомобілями, відпочивають на курортах, здійснюють туристичні мандрівки. Ці люди є активними громадянами, які беруть участь у виборах, підтримують стабільність у суспільстві.

Завдяки зростанню середніх верств у державах Європи та Північної Америки достатньо швидко формується громадянське суспільство, здатне лояльно сприймати емігрантів з країн Азії та Африки, які в повоєнний період активно прибувають до Старого та Нового світів у пошуках кращої долі. Завдяки глобалізації сучасного світу, розвитку систем транспорту, зв'язку, поширенню мережі Інтернет на всі континенти змінилася якість життя не тільки в розвинених державах, а й у країнах, що розвиваються, країнах «третього світу». Люди, які живуть на різних континентах, мають можливість безперешкодно та миттєво спілкуватися один з одним, бачити свого співрозмовника, вирішувати проблеми в режимі on-line. Таке спілкування, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій приводять до того, що люди поступово доходять висновку, що світ єдиний. Унаслідок цього формується тенденція до взаємопроникнення культур різних регіонів.

Кращі характерні риси західної цивілізації – дух демократії та громадянського суспільства, динамізм, спрямування на новизну, утвердження гідності та поваги до людської особистості, ідеали волі, рівності, толерантності – запозичають передові країни Азії та Африки. Це сприяє створенню спільних стандартів якості життя людини.

На західне суспільство позитивно впливають духовно-моральні системи східних країн, які орієнтуються на високі духовні основи.

Отже, одночасно зі змінами в суспільстві відбуваються значні зміни в культурі.

1. Поясніть термін *постіндустріальне суспільство*. Хто був родоначальником цієї теорії?
2. Що означає термін *середні верстви населення*?
3. Як змінився рівень життя людей у провідних країнах світу?

1. Заповніть таблицю:

Етапи НТР

I		
II		
III		
IV		

2. Назвіть найважливіші, на вашу думку, наукові відкриття другої половини ХХ ст.

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

**РОБОТА
З ДЖЕРЕЛАМИ**

Чи можливе, на вашу думку, об'єднання людства в єдину соціокультурну цілісність у найближчому майбутньому? Відповідь обґрунтуйте.

З книжки Д. Белла «Насувається постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування»

Історично склалося, що власність була основою багатства та влади, отримували її переважно у спадок. Нині технічні знання стають основою влади та соціального статусу, що їх отримують завдяки відповідній освіті...

Піднесення нових еліт, які спираються на знання, впливає з того простого факту, що знання і планування — військово, економічне, соціальне — стало основною передумовою будь-якої діяльності в сучасному суспільстві.

З книжки П. Друкера «Нові реалії в уряді та політиці, в економіці та бізнесі, у суспільстві та світосприйнятті»

Можливість отримати престижну роботу та зробити кар'єру в розвинутих країнах нині дедалі більше залежить від наявності університетського диплома... Буквально одиниці з-поміж визначних бізнесменів ХІХ ст. взагалі коли-небудь переступали поріг вищого навчального закладу, а про закінчення його годі й казати...

Перехід до знань і освіти як основної перепустки до престижної роботи та можливості зробити кар'єру насамперед означає перехід від суспільства, у якому головним шляхом до успіху був бізнес, до суспільства, у якому бізнес є лише однією з можливостей, до того ж не найкращою.

Власне, це означає перехід до постіндустріального суспільства. Найбільший крок на цьому шляху був зроблений у Сполучених Штатах Америки та в Японії, але та сама тенденція має місце також у Західній Європі.

- Якого значення надають автори джерелам освіти, університетському диплому?
- Що, на думку П. Друкера, є найхарактернішою ознакою постіндустріального суспільства?

§ 30 / Основні течії в літературі та мистецтві в повоєнні роки

- Пригадайте, які нові течії в літературі та мистецтві виникли в першій половині ХХ ст.

Основні тенденції та напрями в розвитку літератури.

На розвиток повоєнної літератури великий вплив справили війна з її трагічними для людської цивілізації наслідками, розгром нацизму, розкол світу на демократичну й тоталітарну системи, ядерна небезпека, глобальні проблеми, що постали перед людством і, насамперед, — проблема місця та ролі людини в новому постіндустріальному суспільстві.

Основними течіями в літературі другої половини ХХ ст. були реалізм і модернізм. Суспільно-політичне піднесення перших повоєнних років посилило реалістичні традиції в літературі. Реалістична література, позначена психологізмом, морально-етичною проблематикою, усвідомленням антагонізмів сучасної цивілізації, посіла пріоритетне місце в повоєнному літературному процесі.

Реалістичним зображенням життя позначена літературна творчість багатьох видатних письменників Франції: М. Дрюона (трилогія «Кінець людей», 1954), Е. Базена («Родина Резо», 1948–1972), Ф. Ерріа («Родина Буссардель», 1957). Значне місце в повоєнній літературі Франції посідає творчий доробок Л. Арагона. У поетичній збірці «Знову ніж у серце» (1948) він засудив мілітаризм. У 1950-х роках Л. Арагон створив дві прекрасні поеми «Очі й пам'ять» і «Незакінчений роман» — про кохання, війну і мир, про себе та свій шлях у мистецтві, про долі сучасників.

Дуже популярним письменником у Великій Британії в повоєнні роки був Д. Б. Прістлі. У його романі «Ця стара країна» (1967) зображено звичай та побут Англії. Усесвітньо визнаними стали англійські письменники Г. Грін і Ч. П. Сноу, які розглядали у своїх творах актуальні соціально-політичні та морально-психологічні проблеми. Це стосується, зокрема, романів Г. Гріна «Тихий американець», «Наш резидент у Гавані», «Комедіанти», «Почесний консул» та романів Ч. П. Сноу «Чужі та брати», «Коридори влади», «Пора надій».

Важливе місце в повоєнній літературі реалістичного напрямку посідають письменники США: В. Фолкнер, Е. Хемінгуей, Дж. Стейнбек.

Розвиваючись, реалізм збагачувався новими відтінками і нюансами. Так, особливим явищем у літературі став «міфологічний реалізм», представником якого є колумбійський письменник Габріель Гарсія Маркес. Він міфологізовано зображує у своїх творах реальні диктаторські режими останніх десятиріч у країнах Латинської Америки. У романах «Сто років самотності», «Осінь патріарха» письменник сатирично зобразив три різні іпостасі диктатора та його влади.

Особливим напрямом вважається соціалістичний реалізм, притаманний літературі Радянського Союзу та країн соціалістичної співдружності, де в умовах існування тоталітарного режиму писали твори лояльні щодо влади літератори. Літературний процес утратив багатобарвність. Теоретики соціалістичного реалізму вимагали від письменників прикрашати історію, спонукали їх до «лакування» дійсності. Прикладами такої напівправди є твори відомих радянських письменників М. Шолохова «Піднята цілина», О. Толстого «Хліб», О. Фадеєва «Молода гвардія» (другий варіант) та ін.

Водночас із «слухняними» літераторами в Радянському Союзі писали твори автори, які викривали вади тоталітаризму та використовували літературні й художні засоби боротьби проти нього. Найвідомішим серед них є О. Солженіцин, який у своїх творах «Один день Івана Денисовича», «Архіпелаг ГУЛАГ», «Раковий корпус» розкрив світові страшну правду про сталінські репресії.

Крамольними та забороненими в Радянському Союзі були: роман Б. Пастернака «Доктор Живаго», удостоєний Нобелівської премії, твори А. Платонова, Й. Бродського, В. Войновича та інших письменників. Дехто з них мусив покинути батьківщину й переселитися на Захід.

Борис Пастернак

Проте були в Радянському Союзі й такі літератори (письменники В. Астаф'єв, Ч. Айтматов, В. Биков, Г. Бакланов, поети Є. Євтушенко, Р. Рождественський та ін.), які не переслідувалися владою, але в межах дозволеного писали твори (особливо в роки «відлиги» та «перебудови»), у яких висвітлювали проблеми добра та зла, сенсу життя, людських стосунків і найсвітлішого почуття — кохання, що ставали близькими та зрозумілими людям усього світу.

У руслі соціалістичного реалізму вирізнялися «селянські» письменники (С. Залигін, В. Шукшин), які розглядали проблеми життя людей у російській глибинці. «Екологічна» проза (В. Распутін «Прощання з Матьорою», Б. Васильєв «Не стріляйте в білих лебедів») торкалася проблем охорони довкілля в умовах наступу НТР та необхідності збереження культурної спадщини (В. Солюхін «Чорні дошки»).

Популярними авторами, твори яких читали мільйони людей у Радянському Союзі, були В. Пікуль — писав в основному історичні романи, Ю. Семенов — писав політичні детективи.

Модерністська течія у сучасній зарубіжній літературі теж представлена іменами талановитих письменників. Центральне місце в модернізмі цього періоду посідає екзистенціалізм, надзвичайна популярність якого пояснюється тим, що він вийшов за межі реальності й став світовідчуттям, нерідко надзвичайно життєвим, емоційним.

Екзистенціалізм захоплює тим, що спонукає керуватися ілюзіями, утверджуючи свободу особистості серед безмежного моря буття. Найяскравішими представниками цього напрямку є Ж. П. Сартр, А. Камю, С. де Бовуар (Франція); А. Мердок і К. Вілсон (Велика Британія); Н. Мейлер (США). Основоположник французького екзистенціалізму Ж. П. Сартр на початку 1970-х років був кумиром певної частини молоді. Пошуки абсолютної свободи, абсурдність буття проходять червоною ниткою через його незавершений роман-тетралогію «Дороги свободи» (1950-і роки).

У романі-притчі А. Камю «Чума» мужність людини вбачається в боротьбі проти абсурдності буття. У п'єсі «Облога» життя змальоване як круговерть, де рух відбувається від поганого до ще гіршого та знову повертається до поганого.

Найбільшою популярністю в повоєнні роки користувалися жанри масової літератури, зокрема детектив і фантастика. Детектив дає можливість багатьом читачам відмежуватися від гамірних вулиць, одноманітної виробничої діяльності та труднощів життя. Письменники різних літературних напрямів випробовують себе в детективному жанрі. Так, у 1965 р. вийшов у світ детектив К. Еміса «Досьє Джеймса Бонда», а в 1975 р. — шпигунський роман Дж. Брейна «Благочестивий агент».

Найвидатнішими творцями детективу стали англійська письменниця Агата Крісті та французький письменник Жорж Сіменон.

В епоху бурхливого розвитку НТР важливе значення має розвиток такого напрямку в літературі, як наукова фантастика, яскравими представниками якого стали А. Азімов, А. Кларк, Р. Шеклі, П. Андерсон, Ф. Корсак та ін.

Своєрідністю наукової фантастики є її соціально-науково-моделююча роль. Чималий внесок у розвиток цього жанру зробив Р. Бредбері, якого називають мораліс-

Альбер Камю

том ХХ ст. у фантастиці. Його твори мають морально-філософську спрямованість, заперечують «машинізацію» людини, виступають на захист свободи виявлення «природних почуттів».

Отже, літературний процес другої половини ХХ ст. вирізнявся великим розмаїттям течій і стилів, багатобарвністю письменницьких пошуків, глибиною та значущістю тематики, значним впливом на життя суспільства.

ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ

1. Які основні проблеми хвилювали письменників у повоєнний час?
2. Назвіть імена видатних англійських письменників, чиї твори відзначаються актуальними соціально-політичними та морально-психологічними проблемами.
3. Хто з радянських письменників мусив переселитися на Захід?
4. У яких творах найяскравіше змальовуються абсурдність буття та пошуки свободи?

ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ

Визначте основні напрями у світовій літературі другої половини ХХ ст.

ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ

1. Чому, на вашу думку, екзистенціалізм набув популярності серед європейських читачів у повоєнні роки?
2. Які літературні твори мають найбільший вплив на формування особистості?
3. Порівняйте творчість письменників демократичних і тоталітарних країн у повоєнний час: у яких мистецьких напрямках вони працювали, які теми висвітлювали у своїх творах, які ідеї сповідували.

§ 31 / Образотворче мистецтво, музика, театр, кіно, архітектура, фізична культура та спорт

• Поміркуйте, що таке масова культура.

1. Основні течії в образотворчому мистецтві.

З-поміж значної кількості течій у повоєнному образотворчому мистецтві вирізняються дві основні: *соціальний реалізм* і *абстракціонізм*. Соціальний реалізм об'єднав художників, які вбачали зміст мистецтва в його зв'язку з дійсністю,

у суспільних діях, служинні цій меті засобами художньої творчості. Абстракціонізм згуртував митців, які віддавали перевагу формам, фарбам, кольору.

Мистецтво соціального реалізму проявилось у двох основних формах: *неореалізм* (демократичні держави Заходу) і *соціалістичний реалізм* (країни соціалістичної співдружності). Вони мали загальні риси, які виражалися в соціальній спрямованості, але кардинально відрізнялися ставленням до життя.

Засновником неореалістичного напрямку став італійський художник Р. Гуттузо. На відміну від класичного реалізму неореалісти прагнули до максимальної узагальненості образів своїх картин. Вони використовували образи-символи, зображали не особистість, якій притаманні окремі якості, а масового героя; велику увагу приділяли кольору, що мав і змістове, і емоційне навантаження.

Розквіт італійського неореалізму припав на середину 1950-х років, коли Р. Гуттузо створив твори «Захоплення вільних поміщицьких земель селянами на Сицилії», «Битва біля мосту Амміральйо», які стали класикою цього напрямку.

Андре Фужерон своїм реалістичним полотном «Слава Андре Ульє» і Борис Тислицький серією графічних портретів в'язнів Бухенвальда репрезентували французький неореалізм.

Усесвітньої популярності набула робота японських художників Тосіко та Ірі Марукі «Страхіття Хіросіми». Автори з величезною художньою переконливістю зобразили трагічну картину загибелі жителів міста від вибуху атомної бомби.

Інший значний напрям соціального реалізму – соціалістичний реалізм – славив соціалістичну ідеологію, правлячі партії та їх лідерів. Авторам таких творів був властивий показний, здебільшого фальшивий, оптимізм. Усі явища, зображені художниками, наділялися суспільним змістом. До особливо запальних творців соціалістичного реалізму можна віднести Д. Налбандяна, У. Лопухова, скульптора Ф. Кломера. Становлення цього напрямку відбувалося в гострій боротьбі з усіма іншими стилями та тенденціями в мистецтві, які кваліфікувалися як реакційні. Характерною ознакою творів соціалістичного реалізму було те, що художники ніколи не «опускалися» до реальних проблем людини, які завжди приносилися в жертву абстрактній людяності, не ставили головною метою пізнання людиною дійсності, шукання істини.

Найвідоміший французький художник, іспанець за походженням Пабло Пікассо, з ім'ям якого пов'язана ціла епоха в живописному мистецтві, активно працював і в повоєнні роки. У його творчості переважали ідеї любові до життя й добра, ненависті до війни, властиві більшості художників його покоління. Знані твори П. Пікассо – статуя «Людина з ягням» і малюнки голуба миру, над якими він працював починаючи з 1942 р. утілюють ідеали добра та миру. Цій же тематиці присвячено знаменитий плакат до Всесвітнього конгресу прихильників миру (1949) та політичний памфлет «Убивство в Кореї», який об'єднав символічні та реальні мотиви. Вершиною творчості майстра на антивоєнну тему став розпис храму Миру у Валлорисі, де на протилежних стінах невеликої капели зображені фрески «Війна» і «Мир».

П. Пікассо. Розпис храму Миру у Валлорисі. 1952 р.

Течію повоєнного абстракціонізму можна поділити на три великі групи. Перша з них — абстрактний експресіонізм, засновником якого став американець **Джексон Поллок**. Він запропонував термін «дрипінг» — розбризкування фарб на полотні без використання пензля, за допомогою інших предметів. У цьому мистецтві акцентується дія, процес створення картини. Інший представник цього напрямку, **Жорж Мат'є**, супроводжував свої творчі сеанси маскарадними перевдяганнями та музикою.

Дж. Поллок. Стенографісти. 1942 р.

Друга група абстракціоністів тяжіє до деякої загадковості, вкриваючи свої полотна знаками, які нічого не означають.

Третю групу становлять послідовники технізованого, абстрактно-геометричного мистецтва. Живописці створюють строго геометричні декоративні композиції, скульптори використовують для своїх абстрактних творів полірований або грубий зварний метал, а також металеві механізми та пристосування.

Ж. Мат'є.
Присрascне презирство. 1990 р.

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років у світовому мистецтві проявилися перші симптоми кризи абстракціонізму.

Свідченням цього стало виникнення нових стилів: *поп-арту* (популярне мистецтво) та *оп-арту* (оптичне мистецтво).

Характерною рисою поп-арту було створення різноманітних композицій, часто абстрактних, із цілком реальних предметів побуту — сільськогосподарських знарядь, труб, частин автомобілів тощо. Сіль поп-арту виник у США. Його засновниками були Р. Раушенберг і Дж. Джонс.

Оп-арт — це ефект кольору та світла, пропущених крізь оптичні прилади на складні геометричні конструкції. На повну силу цей напрям був продемонстрований на виставці «Чуйне око» в Нью-Йорку, де брали участь 75 художників із 10 країн.

У повоєнні роки продовжував розвиватися *сюрреалізм*, основою якого є переконання, що мистецтво покликане зображати духовний світ художника, стан його душі, а не навколишню дійсність. Найяскравішим представником цього напрямку став видатний іспанський художник Сальвадор Далі. Його найвідоміші картини повоєнного періоду — «Три сфінкси острова Бікіні», «Атомний Нерон», «Атомна Леда», «Атомістичний хрест».

У 1970-х роках розпочалася нова епоха у світовому мистецтві, яку називають *постмодернізмом*. Вона характеризувалася прагненням митців повернутися до реального світу. Тому реалізм, який упродовж десятиліть зазнавав гоніння, знову викликав інтерес. Особливе місце в цьому процесі посідає *гіперреалізм* (або *фотореалізм*) — живопис, що імітує реальні сцени та предмети з фотографічною точністю. Ця течія виникла в США й набула поширення в інших країнах.

Загалом постмодернізм характерний для творчості молодих художників, яким притаманні суворі та вимогливі погляди на життя.

2. Музика.

Для музики більше, аніж для інших видів мистецтва, характерний поділ на елітарну та масову. Головною відмінною рисою масової культури порівняно з елітарною (що орієнтується на смаки вишуканої публіки), є свідома ставка на середнього споживача.

Основними напрямками масової музики стали *рок* і *джаз*. У 1954 р. вперше пролунала пісенька Білла Хейлі «Rock around the clock», яка дала назву новому музичному стилю *рок-н-рол*. Того ж року вийшла перша платівка майбутнього короля рок-н-ролу Елвіса Преслі. Новий стиль одразу ж привернув увагу слухачів, особливо молоді. Для творчості Е. Преслі були характерними прості солодкі мелодії, інтимний характер виконання.

У 1960-х роках стали надзвичайно популярними легендарні групи «Бітлз» і «Ролінг Стоунз». «Бітлз» оспівували кохання, протестували проти війни у В'єтнамі, вимагали повернення Ірландії ірландцям, збирали гроші для жителів Бангладеш. Прикладами політизованого року були їхні пісні «Дамо світу шанс», «Не хочу бути солдатом», «Скажи мені хоч трохи правди» та ін.

Різно аполітичний, бунтарський, «непристойний» напрям символізувала група «Ролінг Стоунз», що, на думку її учасників, було протестом проти обивательської буржуазної культури. Вершиною цього етапу розвитку року стала широкі відома в 1960-і роки рок-опера «Ісус Христос — суперзірка» (музика Е. Вебера). Дія рок-опери охоплює останні шість днів життя Ісуса, але в тексті згадується й про його минуле. Ідеї, закладені у творі та оформлені сучасними зрозумілими молодим людям 1960-х років засобами, зробили твір надзвичайно популярним. У рок-музиці розвивались і розвиваються також інші напрями: *панк-рок*, *брейк*, *рок-метал*, *хард-рок* та ін.

Найвідомішими естрадними співаками в останній третині ХХ ст були Мірей Матьє, Шарль Азнавур, Патрісія Каас, ансамбль «Абба». На початку ХХІ ст. суперзірками естради стали Майкл Джексон, Мадонна, Принц, Стінг та ін.

Джаз став фаховим мистецтвом — радянські оркестри О. Лундстрема, К. Орбеяна набули всесвітньої популярності. До кращих зразків мюзиклу належать надзвичайно популярні твори «Звуки музики» Р. Роджерса, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу, «Вестсайдська історія» Л. Бернстайна.

Дуже відомими були музиканти-класики: композитори Р. Щедрін, А. Шнітке, піаністи В. Клайберн, С. Ріхтер, віолончеліст Р. Ростропович, скрипаль Д. Ойстрах. Вони перемагали на престижних музичних конкурсах.

Всесвітню славу здобули оперні співаки: Л. Паваротті, П. Домінго, М. Кабалє, Х. Каррерас, Г. Вишневська, І. Козловський, Є. Мірошніченко, А. Солов'яненко та ін.

Група «Бітлз»

3. Театр.

У повоєнні роки театральне мистецтво переживало не кращі часи, оскільки увагу глядача привертали більш доступний кінематограф, а згодом і телебачення. За цих умов для повернення глядачів до театральних зал була здійснена величезна робота драматургами і театральними режисерами. У США, наприклад, виникла суто американська традиція організації театральної справи. Найвідоміший американський драматург Ю. О'Ніл визначив шляхи розвитку театру на десятиріччя. У його п'єсах «Продавець льоду прийде», «Довга подорож у ніч», «Місяць для пасинків долі» відтворена картина абсурдності й ганебності людських стосунків. Ці твори проклали дорогу для сприйняття публікою таких складних драматургів, як Т. Вільямс і А. Міллер. У п'єсах Т. Вільямса «Скляний звіринець», «Трамвай бажання», «Орфей спускається в пекло» та інших світ людських взаємин постає в усій його трагічності та проблемності. П'єси Т. Вільямса перекладені багатьма мовами, вони з успіхом ставилися на сценах найпрестижніших театрів світу. У роботах А. Міллера «Смерть комівоаяжера», «Вид з мосту», «Після гріхопадіння» розглядаються проблеми цінності внутрішнього світу людини, його неповторності, відповідальності кожного за те добро і зло, які він учинив.

Юджин О'Ніл

Співзвучні мотиви спостерігаються у творчості європейських драматургів, які створили «драму абсурду». Найвідоміші представники цієї течії — французькі драматурги румун Е. Йонеско та ірландець С. Беккет.

У п'єсах Е. Йонеско «Лиса співачка», «Урок», «Носоріг», «Небесний пішохід» домінують відчуття жаху та безглуздості існування. Широкої популярності набули п'єси С. Беккета «Чекаючи на Годо», «Кінець гри», «Остання магнітофонна стрічка». У 1969 р. творчість драматурга була відзначена Нобелівською премією. На відміну від кіномистецтва, розрахованого на мільйонну аудиторію та значною мірою пересічного глядача, театр усе ж таки залишається елітарним мистецтвом.

У Радянському Союзі театральне мистецтво досягло досить високого рівня. У кожному обласному центрі існували театри: музичні, драматичні, дитячі, а в Москві, Ленінграді та інших великих містах сформувалися цікаві творчі колективи, у яких працювали талановиті актори, очолювані видатними режисерами. Це, зокрема, Великий драматичний театр у Ленінграді на чолі з Г. Товстоноговим, московський Театр на Таганці (головний режисер Ю. Любимов), МХАТ, театр «Современник».

На весь світ знані балетні групи Великого театру в Москві, ленінградського Марїнського театру, Київського театру опери та балету. Відомі балерини Г. Уланова, М. Плісецька, танцювальні колективи — ансамбль «Берізка» під керівництвом І. Мойсеєва, ансамбль імені П. Вірського, хор імені Г. Вірьовки — під час виступів демонстрували найвищий мистецький рівень.

Галина Уланова

4. Кіно.

Кіномистецтво другої половини ХХ ст. розвивалося в руслі основних художніх напрямів того часу, але кожний національний кінематограф мав свої особливості.

Неореалізм найбільше втілений в італійському кіно. Цей напрям виник на хвилі руху Опору, в умовах становлення демократичного суспільства. Пошуки нових напрямів розвитку неореалізму були зумовлені проблемним аналізом взаємовідносин людини та суспільства.

З іменами Р. Росселіні, Л. Вісконті, М. Антоніоні, Ф. Фелліні пов'язаний розквіт філософського, поетичного кінематографа. У різних кінострічках проявилася одна з головних тенденцій західноєвропейського кіно наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років — дослідження психологічних і соціальних мотивів поведінки людини (Ф. Фелліні «Дорога», «Солдатське життя», М. Антоніоні «Хроніка одного кохання», «Крик»). Наприкінці 1960-х років почали формуватися головні жанри політичного кіно, яке в Італії сягнуло вершин у першій половині 1970-х років.

Федеріко Фелліні

Характерною рисою англійського кіно залишилася вірність національним традиціям. Знаменитий режисер і актор Л. Олів'є з успіхом знімав кінострічки за класичними творами В. Шекспіра «Гамлет», «Генріх V», «Річард III».

У Франції в 1970-і роки зняв свої кращі сатиричні фільми знаний метр сюрреалізму в кіно — іспанець Л. Бунюель («Цей невизначений об'єкт бажання», «Привид свободи»). Традиційний і популярний у Франції жанр кінокомедії відкрив глядачам імена Ж. П. Бельмондо, Л. де Фюнеса, П. Рішара.

Для розвитку кінематографа в СРСР цього періоду характерні кілька тенденцій: епічність («Війна і мир», «Червоні дзвони», «Мексика у вогні» С. Бондарчука); скранізація літературної класики («Дама з собачкою» Й. Хейфіца, «Тихий Дон» С. Герасимова), спрямованість на яскраву особистість («Початок», «Прошу слова», «Васса» Г. Панфілова), створення фільмів «для полиці», які не потрапили в широкий прокат через заборону комуністичної цензури.

В останні роки телебачення перехопило пальму першості в традиційного кінематографа, оскільки стало невід'ємною частиною побуту кожної родини. Герої телесеріалів сприймаються як добрі знайомі, за життям яких глядачі уважно спостерігають. Перед творцями цих телефільмів постає дуже важливе завдання — виховувати людей на принципах гуманізму, за допомогою різноманітних художніх засобів прищеплювати їм кращі загальнолюдські цінності.

5. Архітектура.

Основним архітектурним напрямом у ХХ ст. став *функціоналізм*. Для нього характерний принцип, відповідно до якого архітектурну форму визначають функції, призначення будівлі. Функціоналізм дав світу нові типи житлових будинків (коридорного та галерейного типу, з квартирами у двох рівнях) з умонтованим устаткуванням і зручним для трансформації інтер'єром. Принципи функціоналізму легко пристосовувалися до національних особливостей різних країн, що зробило цей напрям інтернаціональним. У більшості міст світу з'явилися

Сіднейська опера (Австралія).
Архітектор Й. Утзон

Капела Нотр-Дам дю О в м. Рошані
(Франція). Архітектор Ле Корбюзьє

нові будівлі громадського призначення, художній образ яких визначається як «скляний паралелепіпед» чи «скляна призма», тобто будинок, який складається з геометричного металевого каркасу, зашкленого з усіх боків. Ці будинки стали своєрідною візитівкою архітектури 1950–1960-х років (наприклад, будинок ООН, готельні комплекси «Хілтон» і «Форум» у більшості європейських міст). Такі типові будинки зі скла та металу першим запропонував американець Л. Місван дер Рое.

Ще одним напрямом в архітектурі повоєнного часу стала *органічна* архітектура. Її ідеолог, американський архітектор Франк Ллойд Райт, проповідував зв'язок із природою, звернення до людської індивідуальності. Одним із прикладів органічної архітектури є будинок Сіднейської опери в столиці Австралії. Данський архітектор Йорг Утзон, пояснив, що на створення цієї споруди його надихнули вітрила яхт у порту м. Сіднея, а ще – храми майя та ацтеків у Мексиці.

Найвидатніший архітектор ХХ ст. Ле Корбюзьє (Шарль Едуар Жаннере) прагнув зблизити та поєднати кращі риси функціоналізму та органічної архітектури (житловий будинок у Марселі, капела Нотр-Дам дю О в Рошані).

У 1951 р. Ле Корбюзьє дістав можливість здійснити свою мрію: побудувати нове місто. Північний штат Пенджаб (Індія) втратив свою столицю після поділу держави в 1947 р., і архітектор отримав пропозицію спроектувати нову столицю штату – Чандігарх. Було створене велике штучне озеро, навколо якого проклали дорогу для прогулянок. Усе місто засадили деревами. Чандігарх поділений на сектори-мікрорайони широкими бульварами. Однак критики вважають, що Ле Корбюзьє не врахував у своєму проекті особливостей способу життя індусів.

Ще один усесвітньо відомий архітектор – бразилець Оскар Німейєр також дістав пропозицію збудувати місто. За його проектом у тропічних джунглях за три роки була збудована нова столиця – м. Бразилія, офіційне відкриття якого відбулося 21 квітня 1960 р. Нині воно вважається одним із найкрасивіших міст планети.

Отже, друга половина ХХ ст. характеризувалася кардинальними змінами не тільки в громадському житті, а й у розвитку культури. Нові естетичні принципи, нова організація художньої реальності – такими є характерні ознаки розвитку мистецтва другої половини ХХ ст.

6. Розвиток фізичної культури та спорту.

Майкл Джордан

Фізична культура та спорт мають важливе значення в суспільному житті економічно розвинутих країн світу. У США провідними видами спорту є баскетбол, американський футбол, хокей, легка атлетика, бейсбол. У 1946 р. в Сполучених Штатах була створена Національна баскетбольна асоціація, що об'єднує кращі команди країни: «Бостон Селтікс», «Лос-Анджелес Лейкерс», «Чикаго Буллс», «Х'юстон Рокетс» та ін. Американські спортсмени — М. Алі (бокс), М. Джордан, Л. Бьорд (баскетбол), М. Спітц (плавання), Е. Хайден (ковзанярський спорт), Р. Фішер (шахи), К. Льюїс (легка атлетика), Л. Армстронг (велосипедний спорт) зробили великий внесок у розвиток світового спорту.

У Великій Британії надзвичайно популярним є футбол. У 1966 р. англійські футболісти стали чемпіонами світу та завоювали Кубок Жуля Ріме. Велику популярність мають у британців легка атлетика, кінний та вітрильний спорт, гольф. Кращі тенісисти світу щороку в червні розігрують у передмісті Лондона призи Вімблдонського турніру, який має понад столітню історію.

Найпопулярніші види спорту у Франції — футбол, легка атлетика, велосипедний спорт, гірські лижі, фехтування. Іменами Ж. К. Кіллі (гірські лижі), М. Платіні та З. Зідана (футбол), Л. Флессель (фехтування) пишається кожна французька родина. 1988 рік став тріумфом французьких футболістів, які вперше завоювали звання чемпіонів світу, а у 2000 р. вони стали чемпіонами Європи. Набувають популярності й інші види спорту (баскетбол, волейбол, гандбол).

Спортсмени СРСР вийшли на світову спортивну арену наприкінці 1940-х років. У 1952 р. вони вперше взяли участь у літніх Олімпійських іграх, що відбулися в Гельсінкі. Світове визнання здобули: В. Куц, В. Брумелль, В. Санєєв (легка атлетика), Ю. Власов (важка атлетика), Л. Яшин (футбол), В. Попенченко (бокс), Г. Вольнов (баскетбол), Л. Скоблікова (ковзанярський спорт), Л. Турищева, О. Корбут (спортивна гімнастика), І. Родніна (фігурне катання).

Володимир Кличко

Значний внесок у розвиток фізкультури та спорту в роки існування Радянського Союзу зробили тренери і спортсмени України. Імена Л. Латиніної, П. Астахової, Б. Шахліна (спортивна гімнастика) знає весь спортивний світ. Українці О. Блохін та І. Беланов вибороли звання кращих футболістів Європи.

За роки незалежності України видатних спортивних успіхів досягли олімпійські чемпіони В. Кличко (бокс), О. Баюл (фігурне катання), Л. Подкопаєва (спортивна гімнастика), К. Серебрянська (художня гімнастика), Я. Клочкова (плавання) та інші спортсмени.

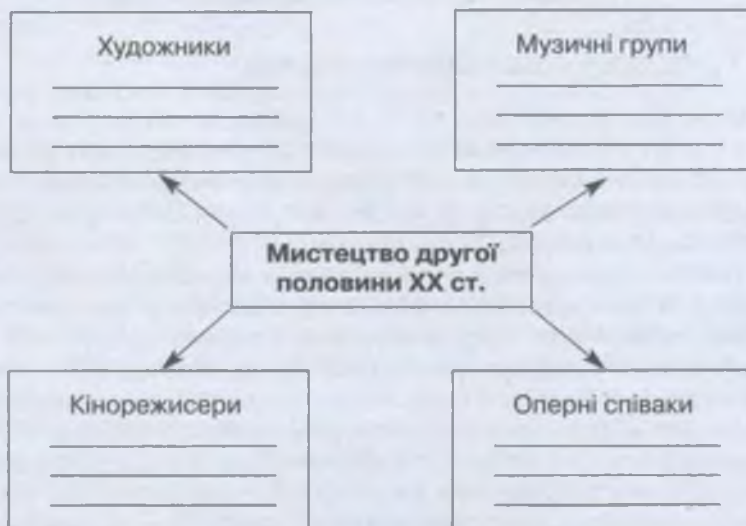
**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Які напрями переважали в образотворчому мистецтві другої половини ХХ ст.?
2. Кого вважають королем рок-н-ролу?
3. Назвіть імена найвідоміших естрадних співаків останніх десятиріч.
4. Які проблеми розглядаються в п'єсах сучасних американських і європейських драматургів?
5. У яких театрах СРСР працювали найвідоміші режисери та актори?
6. Назвіть найвідоміших кіноакторів Франції. Які фільми за їхньою участю ви бачили?
7. Що означає архітектурна форма «скляний паралелепіпед» і «скляна призма»?
8. Кого вважають найвідомішим архітектором ХХ ст.?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

Заповніть схему:

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

1. Які течії в образотворчому мистецтві здаються вам найперспективнішими й чому?
2. Дайте поради сучасним театральним режисерам: як зацікавити глядачів і залучити їх до театру.
3. Які музичні напрями та стилі, на вашу думку, найбільше подобаються публіці?

Тема 9

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

§ 32 / Загальна характеристика глобальних проблем сучасності

- Пригадайте, що ви знаєте про глобалізацію.

1. Актуальні проблеми людства.

Науково-технічна революція, що триває протягом останніх десятиріч, істотно змінила світ. Передусім на вищий рівень вийшла комунікація. Електронний лист за лічені секунди досягає адресата в найвіддаленішому місці Землі. Завдяки Інтернету спростився доступ до інформації. Побут і дозвілля людини полегшують десятки різноманітних пристроїв.

Технічна революція значно наблизила людей один до одного, але вона одночасно й розмежувала їх за місцем проживання в багатих чи бідних країнах, а також за рівнем доступу до технічних та інших благ. Можна скільки завгодно говорити та слухати про суспільство рівних можливостей, вільну конкуренцію, подолання відставання в соціальному розвитку, але одночасно мільйони людей потерпають від голоду, а інші лікуються від надмірної ваги. Те ж саме стосується медичної допомоги, роботи, грошей, освіти та житлових умов – їх не можна навіть порівнювати. Крім того, у країнах «третього світу» вже давно розміщуються виробництва, шкідливі для довкілля та людей. Причому країни Заходу, особливо США, робили і роблять усе можливе, аби й надалі зберігати таке становище.

За даними ООН, через різні перешкоди та обмеження експорту своєї продукції країни, що розвиваються, щорічно втрачають до 700 млрд доларів. Ця сума набагато перевищує загальний обсяг укладених у ці країни іноземних інвестицій, які, по суті, не дають позитивних результатів. Гроші потрапляють до рук корумпованих чиновників або витрачаються на формування економічної системи, яка нездатна самостійно існувати.

У 2007 р. на долю найбагатших держав припадало 76 % виробництва світового валового внутрішнього продукту, країни із середніми доходами виробляли 20,7 %, а бідні (120–130 країн) – лише 3,3 %. Тобто ідеться про ту саму колоніальну залежність, хоча вона проявляється нині в інших формах.

Загальновідомо, що ми не тільки живемо на одній планеті, а й залежні один від одного. До того ж ця залежність набагато сильніша, аніж видається на перший погляд. Найкращою ілюстрацією такої ситуації є наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС, що й досі відчуваються не тільки в Україні, а й у Польщі та Білорусі. Розміщення шкідливих виробництв за межами зон проживання або навіть у чужих країнах не захищає від можливості виникнення

глобального «парникового ефекту», посилення негативного впливу ультрафіолетового випромінювання, підвищення рівня Світового океану та зміни клімату. Державні кордони не впливають на чистоту повітря та стан водойм, які отруює сусідня держава. Багатим суспільствам завдає шкоди нелегальна міграція, створюючи вогнища економічного, політичного, релігійного та міжетнічного напруження. І все це відбувається на тлі поступового зменшення впливу Заходу.

Отже, жити за рахунок інших або хижачького використання багатств природи з кожним роком стає дедалі складніше. Постали такі глобальні проблеми, нехтування якими реально загрожує подальшому існуванню людства:

- екологічні;
- вичерпання природних ресурсів і необхідність їх збереження;
- демографічні;
- міжнародної безпеки у світі;
- поширення невиліковних хвороб;
- загальної кризи моралі.

2. Екологія: сучасне становище та перспективи.

Забруднення довкілля досягло безпрецедентних масштабів — «екологічне житло» людини становить майже 1/4 земної суші, але лише десята частина цієї площі придатна для землеробства. Через непродумане використання інтенсивних сільськогосподарських технологій вона щороку зменшується приблизно на 5 млн гектарів.

Масове застосування пестицидів і гербіцидів знищує ґрунтоутворювальну флору та фауну, водночас сприяючи розмноженню шкідливих комах і бактерій. Нині існують майже 400 видів шкідників рослин, які мають стійкість до впливу хімічних препаратів.

Швидкими темпами відбувається забруднення атмосфери шкідливими продуктами металургійної, хімічної, залізорудної промисловості, а також індивідуальними транспортними засобами. Щорічно до атмосфери потрапляє понад 200 млн т вуглекислого газу, 150 млн т двоокису сірки, 55 млн т окислів азоту та багато іншого — загалом майже 23 млрд т газів і понад 1 млрд т інших сполук. Понад 350 млн автомашин поглинають кисень, необхідний для дихання 1 млрд

Багато видів представників дикої природи гинуть через негативний вплив техногенних чинників

Звалище радіаційно забрудненої техніки

Забруднення атмосфери створює загрозу існуванню людства

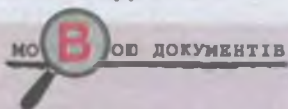
людей і викидають у повітря до 200 різноманітних отруйних речовин. На кожного жителя Землі щорічно припадає майже 20 т відходів (промислових, побутових і ін.).

Унаслідок цього рівень забрудненості повітря у великих містах у десятки та сотні разів перевищує встановлені граничні екологічні норми, а озоновий атмосферний шар усе слабкіше захищає Землю від ультрафіолетового випромінювання. Пошкодження озонового шару, яке прогресує зі швидкістю 1–2 % на рік, спричинює так званий парниковий ефект, який проявляється

кліматичними змінами, пов'язаними з підвищенням температури поверхні Землі, наслідки яких навіть важко передбачити. Танення льодовиків в Антарктиді та Гренландії може призвести до затоплення значної частини земної суші.

Не краще становище з водою, головним споживачем якої (майже 70 %) є сільське господарство. Учені стверджують, що наявних водних джерел вистачатиме, навіть якщо витрати зростуть удвічі. Проте непокоїть якість цієї води, яка забруднюється каналізаційними стоками, продуктами промислових відходів й пестицидами. Через кожні 5 років кількість споживачів неякісної води у світі збільшується приблизно на 100 млн. Три чверті населення країн «третього світу» взагалі користуються водою, що не проходить жодного санітарного очищення. До речі, забруднена вода — причина майже 80 % інфекційних захворювань.

Під загрозою знаходиться й Світовий океан, куди щорічно скидається понад 600 млрд т забруднених промислових відходів. Існують великі «мертві» ділянки води, забруднені нафтою. Риба, яку виловлюють у Світовому океані, відповідно, також забруднена.

З відозви Генерального секретаря ООН

П. Гі Муна з нагоди Всесвітнього дня океанів

8 червня 2010 року

Океани відіграють провідну роль у нашому повсякденному житті. Вони — невід'ємна частина процесу сталого розвитку та важливий об'єкт наукових досліджень... Однак щоб повною мірою скористатися благами, які дарують нам океани, ми повинні вирішити проблему руйнівного впливу на них діяльності людини. Різноманітні біологічні види, що живуть в океанах, перебувають під загрозою, що неухильно зростає. Надмірна експлуатація живих ресурсів моря, зміна клімату та забруднення океанів небезпечними для них речовинами й відходами виробничої діяльності — усе це являє серйозну загрозу для морського середовища. Так само це стосується й злочинної діяльності, зокрема піратства, що має серйозні наслідки для безпеки судноплавства та мореплавців... У другу річницю Всесвітнього дня океанів я закликаю уряди та громадян, де б вони не перебували, визнати неминущу цінність Світового океану — і долучити свій внесок для забезпечення його здоров'я та життєздатності.

• Прокоментуйте наведений текст. Чому, на вашу думку, ООН мусить обмежуватися лише закликами?

Незважаючи на заходи світового співтовариства, спрямовані на збереження та відновлення лісів, які справедливо називають «зеленими легенями планети», їх площа продовжує катастрофічно зменшуватися. За даними експертів Продовольчої та Сільськогосподарської організації ООН, площа вологих тропічних лісів у 2001–2010 рр. зменшилася на 8,5 % — більше, ніж за попереднє десятиліття, і зменшується настільки швидко, що це може спричинити зникнення майже 135 видів рослин, тварин і комах щоденно, а за рік ці втрати становитимуть уже понад 50 тис. видів. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших лісах, причому основною причиною цього явища є діяльність людини: комерційні вирубування, розширення площ під посіви сільськогосподарських культур, пасовища, тваринницькі ферми, сільськогосподарські угіддя, а також будівництво гребель, прокладання доріг і трубопроводів, гірничорудні розробки тощо. У світовому масштабі площі лісів зменшуються зі швидкістю 13 млн га на рік (відновлюється лише 1/10 частина). Території країн колишнього СРСР дуже засмічені — навіть у Сибіру поблизу великих міст ліси перетворюються на звалища.

З метою порятунку зелених насаджень у розвинених країнах багатьом лісовим масивам надається статус особливої зони охорони, їх усе частіше бере під контроль держава. Площа приватних лісів повсюдно зменшується. Ця тенденція найяскравіше проявляється в Північній Америці. Так, у Канаді 95 % лісів належать провінціям, а в США державних лісів хоча й набагато менше (усього 55 %), але протягом останніх років їх площа постійно зростає.

3. Природні ресурси.

Проблема нестачі природних ресурсів і ресурсозбереження безпосередньо пов'язана з екологічною кризою. Вона значною мірою має суб'єктивний характер, оскільки наявні можливості, безумовно, можна використовувати раціональніше. У 1960-х роках більшість країн не виходила за межі своїх екологічних ресурсів. І тільки в 1970–2005 рр. біологічна розмаїтість знизилася приблизно на третину, а наслідки шкоди, завданої руйнівною діяльністю людини, подвоїлися. Однак навіть наявні ресурси розподіляються непропорційно.

Природні ресурси — це об'єкти та процеси природи, які використовує суспільство для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. До них належать: корисні копалини, джерела енергії, ґрунт, вода, мінерали, ліси, дикорослі рослини,

Значна частина лісів знищується внаслідок пожеж

Терикони — відходи видобування кам'яного вугілля

тваринний світ, генофонд культурних рослин і свійських тварин, мальовничі ландшафти, оздоровчі зони тощо.

Людина використовує природні ресурси безпосередньо або в переробленому вигляді. Невичерпні ресурси мають здатність до відновлення, тому вони можуть використовуватися багаторазово, а запаси їх практично необмежені. До таких належать водні (зв'язані кругообігом), космічні (сонячна радіація), кліматичні; атмосферне повітря, енергія морських припливів тощо.

До вичерпних (невідновлюваних) ресурсів належать такі, які витрачаються й знищуються в процесі їх споживання. Це насамперед стосується ґрунту, рослинності, тваринного світу, поверхневих і підземних вод, а також деяких видів мінеральних ресурсів.

У минулому людина використовувала відновлювані енергетичні ресурси біомаси, води та повітря. Лише в XIX ст. вугілля стало відігравати провідну роль в енергетичному виробництві країн, які стали на шлях промислового розвитку, а з другої половини XX ст. його почала витіснити нафта. Так відбувся перехід на невідновлювальні ресурси, що нині забезпечують майже 75 % усієї споживаної енергії. Тому запаси нафти стрімко зменшуються і можуть бути вичерпані вже через 40–100 років, так само як і природний газ.

Учені прогнозують, що в недалекому майбутньому нестача природних ресурсів стане катастрофічною, оскільки біозапаси планети вичерпуються з небаченою в історії людства швидкістю. За даними Всесвітнього фонду дикої природи, природні ресурси споживаються нині швидше, ніж планета здатна їх відтворювати. Уже в 2003 р. біологічні можливості Землі були перевищені приблизно на 25 %. За умови збереження нинішніх темпів споживання ресурсів, до 2050 р. їх буде вдвічі менше від потреби.

4. Демографічна проблема.

Нині у світі щосекунди народжується 21 людина і помирає 18. З цієї причини населення Землі щодня збільшується на 250 тис. і майже на 90 млн осіб за рік. Процес безперервного зростання населення світу вимагає збільшення виробництва енергії, їжі, споживання мінеральних ресурсів, що посилює навантаження на біосферу планети, сприяє виникненню апокаліптичних прогнозів. Протягом останніх двох десятиліть приріст населення в цілому становив приблизно 2,4 %. При цьому в більшості розвинених країн він не перевищував 0,5–1 %, зате в країнах, що розвиваються, досягав, 4 %. Максимально цей процес позначився на Індійському субконтиненті, у Західній Азії та деяких африканських країнах. Загалом, дві третини земного населення – це так звані «однодоларові країни» (де люди в день отримують не більше одного долара) – Азія, Африка та Латинська Америка. У цих регіонах видобувається половина сировинних і паливних ресурсів планети, але країни цих континентів споживають лише 1/8 частину своїх багатств. Розрив між багатими та бідними країнами шороку зростає.

У провідних, індустріально розвинених країнах стає реальністю проблема надлишкового населення. Масова легальна та неле-

гальна міграція до розвинених країн здатна породити нову проблему з непередбачуваними наслідками. Недавні конфлікти на національному ґрунті в Греції та Франції є провісниками майбутніх, значно відчутніших потрясінь. Навіть економіка США навряд чи спроможна забезпечити 400 млн мешканців, яких за прогнозами ця країна матиме в 2050 р.

При збереженні сучасних темпів зростання населення в найближче десятиліття до «клубу землян» додасться ще майже 1 млрд чоловік. Демографи не сподіваються стабілізації чисельності населення раніше 30-х років ХХІ ст., коли вона досягне 10–12 млрд. Натомість варто очікувати різкого загострення всіх негативних процесів, помітних уже нині. Причому процеси, що практично неминуче супроводжують зростання населення, охоплюють усі сфери життя. Ідеться, зокрема, про зниження життєвого рівня, спричинене багатодітністю, що позначається на стані сімейного бюджету; підвищення ціни на землю, особливо в містах; подорожчання житлового будівництва, ресурсів, систем життєзабезпечення; зростання непродуктивних витрат.

Відбувається також неконтрольоване збільшення кількості населення міст. Оскільки розширення площі сільськогосподарських угідь уже практично неможливе, надлишок населення спрямовується до міст, які обростають багатомільйонними трущобами, що не тільки забруднюють навколишнє середовище, а й поступово насуваються на орні землі та національні парки.

У деяких країнах густина населення становить сотні мешканців на квадратний кілометр. Майже половина людства живе в містах. У більшості країн Сходу дуже високі темпи народжуваності збігаються з одночасним зниженням темпів смертності.

Перед деякими країнами, насамперед західноєвропейськими, а також Японією та США постала проблема старіння населення. У глобальному вимірі кількість людей похилого віку зростає щорічно на 2 %. Це позначається на всіх аспектах життя суспільства — економічному, соціальному, політичному, культурному тощо. Натомість у бідних країнах кількість дітей і молоді значно перевищує можливості здобуття освіти та забезпечення робочими місцями.

Наукові фантасти у своїх творах уже передбачали подібний варіант розвитку людства — у трилогії американського письменника А. Азімова «Заснування», написаній у 1951 р., проблема перенаселення Землі вирішується за рахунок освоєння космічного простору.

5. Проблема міжнародної безпеки у світі.

Соціально-економічні проблеми, які все відчутніше турбують людство, об'єктивно сприяють формуванню критичної маси напівголодних, охоплених відчаєм, переважно молодих людей, які завдяки засобам масової комунікації вперше в історії мають можливість у режимі реального часу спостерігати життя багатіїв у своїй країні та за кордоном, страждаючи при цьому від почуття власної недосконалості й нереалізованості. Багато хто з них згодом пробує сили в армійських формуваннях, у «гарячих точках» планети. Вони повертаються звідти ще агресивнішими та замкнутими, до того ж «збагаченими» навичкою вбивати. Для цього їм варто лише вказати ворога та дати в руки зброю. «Під моїм керівництвом 300 тис. людей віком від 17 до 50 років — бездомних, безробітних, озлоблених, яким нічого робити. Єдине, на що вони здатні, — це воювати», — заявляв колишній президент Чечні Д. Дудаєв.

Нестабільності світового порядку сприяє й цивілізаційне протистояння між Заходом та ісламістами, між ісламістами й індуїстами в Індії, між ісламістами та слов'янською православною громадою, а також зміна розстановки сил у світі.

Згідно з прогнозом Світового банку, у 2020 р. США в кращому разі будуть другими в переліку країн із найбільш розвинутою економікою, а дев'ять місць у ньому належатимуть країнам, що розвиваються. Навіть якщо прогноз не достатньо точний, загальна тенденція залишиться незмінною. Вашингтон уже не може диктувати свою волю з багатьох питань і все частіше нашоується на спротив. Економічні та політичні виклики США надходять звідусіль і вони будуть посилюватись.

Отже, у світі формуються нові центри економічної та політичної сили, зокрема в Азії та Латинській Америці. Динамічно розвивається Китай, який усе частіше починають називати «наддержавою XXI століття». На шлях прискореного розвитку стала також Індія.

Джерелом потенційного виникнення вибухонебезпечних конфліктів, за якими вимальовується привид війни, що нависав над людством уся другу половину XX ст., може стати боротьба за економічне панування. Загроза війни із застосуванням зброї масового знищення (термоядерної, хімічної, бактеріологічної), що ймовірно призведе до ліквідації людської цивілізації, може розпочатися за доступ до ресурсів. Наприклад, поклади такої важливої сировини, як нафта, швидко вичерпуються, а замінити її нічим. Переходом на інші види енергії можна лише частково вирішити цю проблему. Тому боротьба за доступ до нафтових родовищ, чимало яких зосереджено в районі Перської затоки, створює в недалекому майбутньому перспективу виникнення воєнних локальних або ширших конфліктів.

погляд
дослідника

**З праці американського дослідника С. Гантінгтона
«Зіткнення цивілізацій»**

Захід намагається та намагатиметься й надалі зберегти своє становище та захищати свої інтереси, називаючи їх інтересами «світової спільноти». Цей вислів... покликаний надати правочинності в очах усього світу діям, що виражають інтереси США та інших західних держав... За допомогою МВФ та інших міжнародних економічних інститутів Захід... змушує інші країни вести ту економічну політику, яку вважає прийнятною.

• *Прокоментуйте текст. Наведіть приклади, що проілюстрували б думку автора.*

У потенційних війнах майбутнього бойові дії не обов'язково вестимуться між арміями. Набуває нових форм і проявів тероризм, якому стрімкий технічний прогрес починаючи із середини минулого століття не лише надав додаткового імпульсу, а й перетворив його на «ахіллесову п'яту» цивілізації. Цьому сприяють мініатюрність зброї, «прозорість» кордонів і авіатехніка, що дає змогу за лічені години перенестись у найвіддаленіші куточки земної кулі.

Стало порівняно легко виводити з ладу навіть системи життєзабезпечення цілих країн. Комп'ютерні мережі та трубопроводи, високовольтні лінії та ядерні реактори, склади токсичних речовин і транспортні перевезення продуктів розпаду, радіоактивні відходи — усе це може в будь-яку мить потрапити під приціл терористів або стати об'єктом для шантажу з боку нечистих на руку політичних

діячів або фанатиків. Утім, знайдуться навіть такі, кого на теракт штовхає патологічне прагнення до популярності: Л. Лугані, який у 1898 р. здійснив замах на австрійську імператрицю Єлизавету, записав перед тим у своєму щоденнику: «Як хотілося б мені когось убити. Однак цей хтось неодмінно має бути відомим, аби це стало надбанням газет».

6. Проблема поширення невиліковних хвороб.

Забруднення навколишнього середовища та продуктів харчування все відчутніше позначається на здоров'ї населення. Щороку мільйони людей у світі стають жертвами «цивілізаційних» захворювань, перше місце серед яких посідає пандемія синдрому набутого імунного дефіциту (СНІД), кількість носіїв якого вже наближається до 40 млн.

Це захворювання передається при прямому контакті слизових оболонок або крові з біологічними рідинами, що містять вірус. Воно виникло в Західно-Центральній Африці наприкінці XIX — на початку XX ст., а вперше було описано на початку 1980-х років.

За прогнозами вчених, протягом найближчих 20 років від СНІДу помруть майже 68 млн осіб (під час Другої світової війни загинуло майже стільки ж). Хоча лікувальні методи сповільнюють розвиток цієї хвороби, вакцини проти неї досі не створено. Ураховуючи цю обставину, затримати пандемію можна лише шляхом запобігання зараженню.

Значну небезпеку для людства становлять онкологічні хвороби. Гарантованих методів їх лікування не існує, хоча в галузі досліджень і лікування раку впродовж XX ст. було досягнуто значних успіхів.

Серед інших невиліковних хвороб варто згадати астму — респіраторні розлади, що виникають усередині легенів унаслідок запалення дихальних шляхів. Астму викликають пилок квітів, забруднене повітря, лікарські препарати, погодні умови, цигарковий дим та ін. Характерними ознаками цього захворювання є задишка, напади кашлю та інші симптоми, які можуть іноді загрожувати життю людини. Лікування зводиться до використання антиалергенних і протизапальних препаратів, які допомагають дещо послабити перебіг хвороби.

Дж. Махаммад.
СНІД

7. Проблема загальної кризи моралі.

Мораль суспільства в цілому не є ізольованою від інших чинників. Навпаки — її стан багато в чому є визначальним для подолання негативних явищ, з якими доводиться мати справу цивілізації. Адже необхідність не завдавати шкоди природі, суспільству або людині диктують моральні принципи, закладені ще в дитинстві. Тому стан екології є віддзеркаленням нинішнього морального стану людства. Криза моралі проявляється в:

- зростанні проявів асоціальної поведінки (злочинність, уживання наркотиків, насильство);
- руйнуванні традиційного типу сім'ї (розлучення, неповні сім'ї, позашлюбні діти);

- скороченні кількості громадських організацій та зниженні довіри до їх діяльності;
- зниженні інтересу до освіти й інтелектуальних видів праці.

Це насамперед пояснюється глобалізацією інформаційного простору, який розмиває духовні цінності національних культур пропагуванням насолод і переваг неконтрольованого споживання. Державні інституції, зазвичай, нездатні запропонувати прийнятну альтернативну ідеологію. Через це іноді навіть історія країни подається як калейдоскоп безглузких злочинів і помилок, а постаті осіб, вартих наслідування, стають предметом «розвінчування».

Необхідно пам'ятати, що суспільство, яке втратило свої ідеали та зв'язок із минулим, є історично приреченим.

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Назвіть основні глобальні проблеми людства.
2. Дайте характеристику екологічній проблемі.
3. У чому полягає суть соціально-економічних проблем людства?
4. Чому виникла проблема збереження енергоресурсів?
5. Запропонуйте методи боротьби з поширенням пандемії СНІДу.

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

Складіть таблицю «Глобальні проблеми сучасності».

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

Чим можна пояснити, що людство на початку XXI ст. потрапило в кризовий стан?

§ 33 / Шляхи подолання нинішніх проблем людства

1. Пошуки рівноваги людини та середовища.

Більшість проблем, які доводиться вирішувати суспільству, є наслідком учинків людини. Отже, саме вона може подолати ці негативні процеси, дати їм зворотний хід. Проте це дуже складно, урахувавши, що певні спроби в такому напрямі робилися й раніше, зокрема під егідою ООН і ЮНЕСКО. Існують продовольчі, екологічні та інші програми, але їх здійснення гальмується країнами, які продовжують активно захищати свої вузькокорисливі інтереси.

Важливим кроком уперед у питаннях скорочення або стабілізації викидів в атмосферу, які спричиняють парниковий ефект, стало підписання у 1997 р. *Київського протоколу*, економічним підґрунтям якого є ринкові механізми, передбачені в цьому міжнародно-правовому акті. Один із них — торгівля надлишками скорочення викидів. У цьому випадку в межах певної території (регіону або країни) встановлюється загальна допустима норма викиду тієї або тієї

забруднюючої речовини. У межах цієї норми власні викиди підприємства визначають самостійно.

Такий підхід має стимулювати підприємства до пошуку способів досягнення загального нормативу викидів за рахунок:

- переходу на екологічно чистіший вид палива;
- заміни технологій;
- зміни профілю виробництва;
- скорочення його обсягу;
- закриття особливо «брудних» виробництв.

З Кіотського протоколу до рамкової конвенції ООН про зміну клімату

грудень 1997 р.

Стаття 2

1. Кожна Сторона, уключена до Додатку I, при виконанні своїх певних кількісних зобов'язань з обмеження та скорочення викидів відповідно статті 3, з метою заохочення сталого розвитку:

а) здійснює й/або надалі розробляє відповідно до своїх національних умов такі політичні заходи, як:

I. Підвищення ефективності використання енергії у відповідних секторах національної економіки.

II. Охорона та підвищення якості поглиначів і нагромаджувачів парникових газів... з урахуванням своїх зобов'язань у відповідних міжнародних природоохоронних угодах; сприяння раціональним методам ведення лісового господарства, залісненню та лісовідновленню на постійній основі.

III. Заохочення усталених форм сільського господарства у світлі міркувань, пов'язаних зі зміною клімату.

IV. Проведення дослідницьких робіт, сприяння їх упровадженню, розроблення та ширше використання нових і поновлювальних видів енергії, технологій поглинання діоксиду вуглецю й інноваційних екологічно безпечних технологій.

V. ...Звільнення від податків, мит і субсидій, що суперечать меті Конвенції, у всіх секторах – джерелах викидів парникових газів...

VI. Заохочення належних реформ у відповідних секторах з метою сприяння здійсненню політики та заходів, що обмежують або скорочують викиди парникових газів...

VII. Заходи щодо обмеження й/або скорочення викидів парникових газів...

- Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до нього.

Ще одним цікавим ринковим механізмом, закладеним у Кіотському протокоді, є торгівля дозволами на викиди забруднюючих речовин або торгівля надлишками скорочення викидів. Суть його полягає в тому, що фірма, яка знизила сумарні викиди забруднюючої речовини на своєму підприємстві до рівня нижче встановленого, має право продати ці «надлишки» комусь іншому, отримуючи за це кошти.

Кіотський протокол підписали майже всі світові держави, за винятком Західної Африки, Афганістану, Андорри, Сомалі, Сан-Марино та Ватикану. Сполучені

Забруднення навколишнього середовища

Штати Америки теж, на жаль, залишилися осторонь від цього важливого світового процесу — вони підписали протокол, але не ратифікували його.

В ефективному здійсненні екологічних програм провідну роль відіграє Європа. Країни Євросоюзу та Росія навіть перевиконують взяті на себе зобов'язання. Вони ж виступають ініціаторами програм щодо захисту лісів, розроблення механізму екологічно чистого розвитку, протидії глобальним змінам клімату.

Євросоюз першим визначив довгострокові внутрішні регіональні цілі на період до 2020 р. Однак поступово все більше інших держав намічають аналогічні рубежі у своїй внутрішній політиці. Наприклад, так зробила Росія в червні 2009 р., задекларувавши обмеження викидів парникових газів на перспективу до 2020 р. на 10–15 % від нинішнього рівня, а потім і Японія.

Зовсім новим явищем стали внутрішні цілі щодо екологічного розвитку в таких країнах, як Мексика, Індонезія, Сінгапур, Китай, Індія, ПАР та ін. Це є свідченням досягнення реальних результатів загальної мобілізації зусиль людства в боротьбі з екологічною кризою.

Цікаві ідеї комплексного вирішення проблем безпеки, ресурсозбереження, зниження рівня забруднення повітря запропонували розробники концепцій міст майбутнього на Всесвітній виставці «Експо–2010» у Шанхаї. У конструкції італійського павільйону використано фарбу, що виконує функцію очищення повітря, а також антибактеріальну керамічну плитку. Скляний навіс із умонтованими в нього фотоелектронними елементами запобігає втраті енергії, а спеціальні лампи освітлюють увесь простір усередині будівлі завдяки особливій конструкції.

Можливості економії енергії та використання сонячного світла продемонстрували павільйони Польщі та Норвегії.

Стіни польського павільйону зроблені з прорізами, що нагадують витинанку — народне мистецтво фігурного вирізання з паперу: удень у них проникає сонячне світло (це дає можливість заощаджувати електроенергію, завдяки чому павільйон відзначений як «зелений»); увечері підсвічений із середини, він має дуже ошатний вигляд.

Норвегія використала для даху напівпрозорий матеріал — особливий вид штучної шкіри. Крім того, що він пропускає світло вдень, цей матеріал акумулює сонячну енергію, тому павільйон освітлюється автономно від загальної електромережі.

У нових будинках Данії вітер потраплятиме до приміщення крізь круглі отвори в стінах (такою «перфорацією» архітектори домоглися природного охолодження приміщення, а кондиціонери тут не потрібні навіть за сильної спеки).

2. Подолання глобальних проблем сучасності.

Поступовий підхід до вирішення загальносвітових проблем може давати позитивні результати. Це відбувалося б, мабуть, швидше, аби ухвали ООН

Вітряки — джерела екологічно чистої енергії

Електромобіль «Міцубіші» — екологічно безпечний вид транспорту

та ЮНЕСКО були обов'язковими для виконання, а не мали рекомендаційний характер. Саме тому в недалекому майбутньому швидше за все постане питання про створення єдиного світового координаційного органу, покликаного здійснювати ефективне керування глобальними процесами — міжнародною економікою, світовою торгівлею, екологією, політичною структурою, вирішувати проблеми бідності, війни та миру, прав людини, міграції тощо.

У зв'язку з існуючими проблемами зростання населення й обмеження ресурсів усе найважливіше значення в забезпеченні охорони довкілля та раціональному використанні природних ресурсів відіграють і надалі відіграватимуть економічні методи регулювання.

Основою такого підходу є плата за природокористування. Будь-яка фізична або юридична особа, яка використовує природні ресурси, зобов'язана оплачувати їх у вигляді податків або спеціальних платежів. Це забезпечуватиме, з одного боку, економічність споживача, а з іншого — формування централізованих джерел фінансування охорони та відновлення природних ресурсів.

До вартості природних ресурсів неодмінно мають включатися не тільки плата за право користування, а й плата за відновлення й охорону. При цьому понадлімітне використання має перевищувати звичайну оплату в кілька разів.

Також доведеться поступово вирішувати такі питання:

- має бути повністю виключена можливість військових конфліктів, під яким би приводом вони не виникали;

- життєво необхідним є перехід до використання екологічно чистих джерел енергії, з відмовленням від тих, що пов'язані із забрудненням навколишнього середовища;
- необхідно розробити екологічно безпечні види транспорту та відмовитися від використання двигунів внутрішнього згорання;
- потрібні значні капіталовкладення для підтримання та розвитку бідних регіонів;
- дуже важливою є принципова зміна ставлення до навколишнього середовища.

Це — основні заходи, без вирішення яких існування людської цивілізації завжди перебуватиме під загрозою.

Безумовно, процес переосмислення цінностей не проходитиме безболісно. Однак усе відбуватиметься набагато легше, якщо люди переглянуть своє ставлення до «суспільства споживання», як до прогресивної та безальтернативної моделі розвитку людства. Адже саме ця основа «ринкової економіки» створила нинішню нестабільну суспільну систему, спричинила хвилю міжнародного тероризму.

Кожний повинен відповісти собі: чи є сенс брати участь у нескінченній гонитві за матеріальними потребами, які постійно зростають? Куди приведе це прагнення в умовах зменшення уже й так обмежених ресурсів планети? Чи варто міняти духовне багатство та свободу на надмірний матеріальний добробут?

**ПЕРЕВІРТЕ
СЕБЕ**

1. Охарактеризуйте загальний зміст Кіотського протоколу.
2. Чому, на вашу думку, Кіотський протокол не ратифікували США та не підписав Ватикан?
3. Чи вважаєте ви можливим досягнення порозуміння між провідними світовими державами щодо питань захисту екології, зменшення міграції та вирішення демографічної проблеми? Свою точку зору обґрунтуйте.
4. У чому полягають ринкові механізми природокористування?
5. Чи залежить, на вашу думку, стан екології у світі від учинків окремих споживачів, у тому числі й вас? Якщо так, то як це проявляється?

**ВИКОНАЙТЕ
ЗАВДАННЯ**

Напишіть реферат (обсягом 6–7 сторінок) на тему «Які я бачу шляхи вирішення глобальних проблем людства?».

**ОБГОВОРЕННЯ
У ГРУПІ**

Чим, на вашу думку, пояснюються розбіжності між державами в справах вирішення проблем цивілізації?

Шановні випускники, ви вже, напевно, переконалися, що новітня історія — складний, суперечливий, однак дуже цікавий період у житті людства. Він насичений багатьма важливими подіями, які кардинально змінили світ порівнянно з попередніми десятиріччями.

Вивчення історії в 11 класі розпочалося із з'ясування передумов виникнення Другої світової війни — найбільшої трагедії в людській історії, яка забрала життя майже 68 млн людей. У підручнику визначені причини цієї війни, названі її ініціатори, охарактеризовані всі періоди воєнних дій.

Найвагомішою складовою Другої світової війни була Велика Вітчизняна війна, яку вели народи СРСР після віроломного нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. Ви вивчали не тільки військовий аспект подій, а й політичний, економічний та соціальний. Варто наголосити, що в період Другої світової війни змінилося становище жінок у суспільстві: вони не лише замінили чоловіків на виробництві та в сільському господарстві, а й брали безпосередню участь у бойових діях. Це викликало зміни в суспільній свідомості: у багатьох країнах жінки отримали політичні та соціальні права, яких були позбавлені раніше.

Після завершення Другої світової війни розпочалося гостре військово-економічне та політичне суперництво між двома супердержавами — США та СРСР, які уособлювали протилежні соціально-економічні системи: соціалістичну та капіталістичну. За ними стояли країни Європи, розділені «залізною завісою». Це суперництво перетворилося на «холодну війну», яка тривала чотири десятиріччя. Завершилася вона, як ви пам'ятаєте, після розпаду Радянського Союзу і всієї соціалістичної співдружності.

Певний час у світі домінували Сполучені Штати Америки. Проте вже на початку XXI ст. почали утворюватися нові потужні центри, насамперед: Європейський Союз, а також Китай, Росія, Індія, Бразилія. Нині ми живемо у світі, який все більше глобалізується. Свідченням цього є існування та активне поширення «світової павутини» — Інтернету, взаємовплив культур, а також спільні проблеми, які потребують кардинального вирішення, оскільки від цього залежить існування людської цивілізації в цілому.

Ми вивчені, що ви стали значно краще обізнаними з проблемами сучасної історії, яка стосується кожного з нас, володієте науковою історичною термінологією, порівнюєте різноманітні погляди на ті чи ті події, пам'ятаючи при цьому, що історія як наука розвивається, а нові дослідження можуть змінити уявлення про причини подій. Проте найважливішим є те, щоб у вас сформувалося почуття поваги до чужих поглядів і думок, щоб ви навчилися слухати один одного, маючи своє власне бачення минулого. Доброзичливість, терпимість, толерантність — ось основні якості людини, яка живе в багатомірному, мультикультурному, швидкоплинному світі. Сподіваємося, що наш підручник сприятиме їх вихованню у вас.

Короткий словник понять і термінів

Антигітлерівська коаліція — військово-політичний союз держав і народів, які боролися в Другій світовій війні проти блоку нацистської Німеччини, фашистської Італії, милітаристської Японії та їхніх сателітів. Основні учасники коаліції — Велика Британія, Китай, СРСР, США, Франція.

Асиміляція (від латин. *assimilatio* — уподібнення) — процес злиття одного народу з іншим з утратою одним із них своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості.

Біловезька угода — документ, у якому повідомлялося про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав. Підписана 8 грудня 1991 р. Президентом Росії Б. Єльциним, Президентом України Л. Кравчуком та Головою Верховної Ради Білорусі С. Шушкевичем.

Варшавський договір — договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, підписаний 14 травня 1955 р., який заклав підвалини створення військового блоку країн «соціалістичної співдружності» (Організації Варшавського Договору) на противагу НАТО. Існував до розпаду Радянського Союзу.

Веймахт (від нім. *Wehr* — зброя, оборона та *Macht* — сила) — назва збройних сил нацистської Німеччини в 1935–1945 рр.

Волюнтаризм (від латин. *voluntas* — воля) — 1) теорія, згідно з якою воля є першоосновою та творцем дійсності, основним чинником у психічному житті людини всупереч розумові; 2) соціально-політична діяльність, яка, нехтуючи об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними бажаннями та довільним рішенням осіб, які її здійснюють.

Деколонізація — процес ліквідації колоніалізму.

Демілітаризація — роззброєння, ліквідація відповідно до міжнародних угод військових споруд, а також заборона мати військову промисловість та збройні формування.

Денаціоналізація — 1) передавання державного майна (підприємств, банків, земельних ділянок, акцій і т. ін.) у власність окремих колективів або приватних осіб. Інша назва — реприватизація; 2) утрата національних особливостей культури, мови тощо.

Денонсація (від фр. *denoncer* — повідомляти, розривати) — відмова однієї зі сторін міжнародного договору від його виконання, що призводить до припинення його дії.

Депортація (від латин. *deporto* — засилаю, висилаю) — примусове, за наказом органів державної влади, виселення осіб чи груп населення, а інколи й народів із місця постійного проживання.

Дискримінація (від латин. *discrimino* — розрізняю, розділяю) — цілеспрямоване обмеження або позбавлення прав і законних інтересів осіб чи соціальних груп за расовою чи національною належністю, політичними чи релігійними переконаннями, статтю тощо; створення нерівноправних умов для держави або групи держав.

Доктрина Трумена — зовнішньополітична програма уряду США, висунута президентом Г. Труменом у 1947 р. Передбачала надання військової та економічної допомоги Греції та Туреччині в боротьбі проти комуністичної загрози. Проголошувала право США на втручання у внутрішні справи будь-якої країни світу у випадку виникнення загрози поширення комунізму.

Домініон (від латин. *dominium* — володіння, влада) — колонія, яка отримала право самоуправління в складі Британської імперії.

Ескалація (від англ. *escalation* — поступове розширення, посилення) — поняття, що використовується у військовій і політичній термінології для позначення нагнітання конфлікту, нарощування військової могутності, інтенсивності воєнних дій.

Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) — об'єднання держав Європи на економічних засадах, створене в 1957 р. в складі Бельгії, ФРН, Італії, Нідерландів і Люксембургу, Франції. У подальшому кількість членів ЄЕС збільшилася.

Європейський Союз (ЄС) — об'єднання 12 держав Європи — членів Європейського Економічного Співтовариства (Бельгія, Данія, Франція, Німеччина, Велика Британія, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Іспанія) для подальшої економічної та політичної інтеграції. Договір про створення ЄС підписано в лютому 1992 р. в голландському м. Маастрихті.

Інформаційне суспільство — людська цивілізація, що настає внаслідок інформаційно-комп'ютерної революції та базується на інформаційній технології, «інтелектуальних» комп'ютерах, автоматизації та роботизації всіх сфер і галузей економіки та управління, єдиній найновішій інтегрованій системі зв'язку.

Колабораціоністи (від фр. *collaboration* — співробітництво) — особи з місцевого населення, які співпрацюють із загарбниками під час окупації країни.

Культ особи — сліпа покора авторитетові політичного діяча, перебільшення його дійсних заслуг, обожнювання історичної особи.

Монетаризм — економічна теорія, згідно з якою існує прямий зв'язок між зміною обсягу грошової маси в обігу та величиною валового (виробленого) національного продукту.

Організація американських держав (ОАД) — регіональна організація 32 країн Західної півкулі (Кубу виключено з неї в 1962 р.). Створена в 1948 р. на IX Міжамериканській конференції в м. Боготі (Колумбія).

Плюралізм (від лат. *pluralis* — множинний) — 1) філософське вчення, згідно з яким існує кілька незалежних начал буття чи основ знання; 2) характеристика політичної системи суспільства, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через своїх представників у політичних і громадських організаціях.

Популізм (від латин. *popularis* — народний, корисний народові) — синонім демагогії; намагання деяких політичних діячів, партій або рухів завоювати політичний авторитет нездійсненними обіцянками.

Постіндустріальне суспільство — етап суспільного розвитку, який настає після завершення існування індустріального суспільства. Якщо попередня модель була зорієнтована на збільшення матеріального продукту за рахунок додаткових витрат енергії, сировини, праці, то нова передбачає посилення чинника знань, інформації, використання відновлюваних видів енергії, захист довкілля.

Соціалістична співдружність — група держав, які впродовж 1950–1980-х років здійснювали політичне та економічне співробітництво, спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію та соціалістичну модель розвитку.

Фундаменталізм — релігійні напрями, які проголошують та обстоюють незмінність догматики, наполягають на суворому, беззаперечному виконанні всіх традиційних (фундаментальних) настанов. Нині найчастіше вживається для позначення течії в сучасному протестантизмі та особливо в ісламі.

Хунта (ісп. *junta*, букв. — об'єднання) — 1) назва суспільно-політичних організацій, об'єднань в Іспанії та більшості країн Латинської Америки; 2) військові союзи та організації, які приходять до влади шляхом збройних переворотів і встановлюють зазвичай режими військової диктатури.

«Червоні бригади» — екстремістські угруповання лівого спрямування, що діяли в Італії в 1970–1980-і роки. Прагнули встановити соціалістичний лад насильницьким способом, переважно вдаючись до терористичних актів.

Навчальне видання

Ладиченко Тетяна В'ячеславівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Л. Загорнюк, В. Халявка*
Макет і художнє оформлення *В. Кушніренка*
Художній редактор *Ю. Мітченко*
Мани підготовлені *С. Позняком*
Технічний редактор *І. Селезньова*
Комп'ютерна верстка *С. Овсяннікової, Л. Ткаченко*
Коректор *І. Барвінок*

Підписано до друку 1.06.2011.
Формат 70×100/16 Папір офс. Гарнітура Петербург.
Друк офс. Ум друк. арк. 18,2. Обл.-вид. арк. 21,74.
Ум. фарбовідб. 72,8. Тираж 125 265 прим.
Зам. № 11-0069.

Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
у ТОВ «ПЕТ»
вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 3179 від 08.05.2008 р.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ
ΓΡΑΦΕΙΟ

9 789663 493060